

Godina XLI/2022

Broj 2-3

**Zbornik
Instituta za
kriminološka i
sociološka istraživanja**

Izdavač

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

ISSN: 0350-2694

UDK: 343

Urednice

Branislava Knežić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
i Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Milena Milićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Asistentkinja urednica

Ljeposava Ilijić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Redakcija

Đurađ Stakić, Human Development and Family Studies Pennsylvania State University, SAD
Goran Nedović, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu,
Srbija

Gorazd Meško, Fakultet bezbednosnih studija Univerziteta u Ljubljani, Slovenija

Hajdana Glomazić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Janko Mededović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Jelena Želeskov Đorić, American University of Cyprus, Kipar

Ljubiša Bojić, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Srbija

Maja Savić, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Marc Cools, Department of Criminology, Criminal Law and Social Law at the Ghent
University, Belgium

Marina Kovačević Lepojević, Institut za pedagoška istraživanja, Srbija

Milana Ljubičić, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Nebojša Macanović, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci, Bosna i Hercegovina

Olivera Pavićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Reuben Jonathan Miller, School of Social Work Michigan, SAD

Sanja Čopić, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, Srbija

Siniša Kušić, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Hrvatska

Sofija Vrclj, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Hrvatska

Zorica Milošević, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Sekretar redakcije

Aleksandra Marković, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Tehnički urednik

Milka Raković

Tehnički sekretar

Nikola Drndarević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Kompjuterska obrada teksta

Slavica Miličić

Zbornik Instituta je naučni časopis Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja koji se publikuje od 1972. godine dva puta godišnje sa manjim prekidima, a od 2016. godine izlazi tri puta godišnje. Časopis je tematski otvoren za različite naučne oblasti, a u skladu sa politikom njegovog izdavača i relevantnim naučnim oblastima: kriminologija, sociologija, psihologija, penološka andragogija, viktimologija, socijalna patologija i dr. Uređivačku politiku Zbornika vodi Redakcija i Urednice. Radovi u časopisu su dvostruko anonimno recenzirani.

Publisher

Institute of Criminological and Sociological Research in Belgrade

ISSN: 0350-2694

UDK: 343

Editors

Branislava Knežić, Institute of Criminological and Sociological Research
and Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Milena Milićević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Assistant editor

Ljeposava Ilijić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Redaction

Đurađ Stakić, Human Development and Family Studies Pennsylvania State University, SAD

Goran Nedović, Faculty of Special Education and Rehabilitation University of Belgrade, Serbia

Gorazd Meško, Faculty of Security Studies, University of Ljubljana, Slovenia

Hajdana Glomazić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Janko Mededović, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Jelena Želeskov Đorić, American University of Cyprus, Cyprus

Ljubiša Bojić, Institute for Philosophy and Social Theory, Serbia

Maja Savić, Faculty of Philology University of Belgrade, Serbia

Marc Cools, Department of Criminology, Criminal Law and Social Law at the Ghent
University, Belgium

Marina Kovačević Lepojević, Institute for Educational Research, Serbia

Milana Ljubičić, Faculty of Philosophy University of Belgrade, Serbia

Nebojša Macanović, Faculty of Political Sciences University of Banja Luka, Bosnia and
Herzegovina

Olivera Pavićević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Reuben Jonathan Miller, School of Social Work Michigan, SAD

Sanja Čopić, Faculty of Special Education and Rehabilitation University of Belgrade, Serbia

Siniša Kušić, Faculty of Humanities and Social Sciences University of Rijeka, Croatia

Sofija Vrcelj, Faculty of Humanities and Social Sciences University of Rijeka, Croatia

Zorica Milošević, Faculty of Philosophy University of Belgrade, Serbia

Secretary of the Redaction

Aleksandra Marković, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Technical Editor

Milka Raković

Technical Secretary

Nikola Drndarević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Computer Typesetting

Slavica Miličić

The Journal of the Institute is a scientific journal of the Institute of Criminological and Sociological Research that has been published twice a year since 1972 with smaller intermissions and since 2016, it has been published three times a year. The Journal is thematically open to various scientific fields, in accordance with the policy of its publisher and relevant scientific fields: criminology, sociology, psychology, penological andragogy, victimology, social pathology, etc. The editorial policy of the Journal is managed by the Redaction and the Editors. The papers published in the Journal are reviewed by two anonymous reviewers.

Za izdavača
Dr Ivana Stevanović

E: krinstitut@gmail.com

Štampa
"Pekograf d.o.o"

Tiraž
300

**Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja (IKSI)**

godina XLI / broj 2-3 / 2022

S A D R Ź A J

Milica Vlajić POSTAJANJE MAJKOM TOKOM PANDEMIJE VIRUSA KOVID-19 U SRBIJI	9
Jana Mišović, Natalija Gojak i Zorica Milošević STAROST JE I MIRNO MORE I NEMIRNA LUKA: INSTRUMENT ZA ISPITIVANJE UVERENJA O STAROSTI, STARIMA I OBRAZOVANJU STARIH	27
Branislava Knežić USAMLJENE STARIJE OSOBE: NA VRHU PIRAMIDE NEMOĆI U DOBA KORONE	41
Hajdana Glomazić, Andrijana Mikić PROFESIONALNA IZLOŽENOST STRESU: RIZIK PROFESIJE	55
Boban Nedeljković, Lana Tucaković RAZUMEVANJE „ZLA“: BLIŽI POGLED NA ODNOS MRAČNE TETRADE SA HEXACO-OM I VELIKIH PET	67
Ivana Stepanović ALGORITAMSKO SORTIRANJE I NOVI PRAVNI NARATIVI O DIGITALNOJ PRIVATNOSTI	89
Andrej Kubiček RASIJALISTIČKO TUMAČENJE „KRIMINALITETA ROMA“ ČEZARA LOMBROZA	101
Nataša Jovanović Ajzenhamer TEORIJSKO KONTROLISANJE „UŽASA NEKONTROLISANOG“: UPOTREBA BAUMANOVOG REPERTOARA ZA RAZUMEVANJE DRUŠTVENE NESIGURNOSTI I STRAHOVA U AKTUELONOM PANDEMIJSKOM KONTEKSTU	115
Iva Branković, Jelena Tanasijević INSTITUCIONALNA POLITIKA OČUVANJA SIGURNOSTI DECE KAO MEHANIZAM ZA UNAPREĐENJE SISTEMA ZAŠTITE DECE OD NASILJA U DRŽAVNIM INSTITUCIJAMA REPUBLIKE SRBIJE I BOSNE I HERCEGOVINE	127

Dragana Bogićević ISTRAŽIVANJA DIMENZIJA KRIMINALNE KARIJERE: IMPLIKACIJE ZA TRETMAN HRONIČNIH PRESTUPNIKA	141
Prikaz knjige ZAŠTITA LJUDSKIH PRAVA, OD DETINJSTVA DO PRAVA NA DOSTOJANSTVENU STAROST – LJUDSKA PRAVA I INSTITUCIJE, priredio Andrej Kubiček	155
Prikaz knjige SEKSUALNA AB/NORMALNOST: KRIMINOLOŠKE I PENOLOŠKE PERSPEKTIVE, priredila Aleksandra Marković	157
Prikaz knjige OBRAZOVANJE OSUĐENIKA: OD RESOCIJALIZACIJE DO TRANSFORMACIJE, priredio Nikola Vujičić	161
Prikaz projekta PRIKAZ PROJEKTA: PrisonLIFE, priredio Nikola Drndarević	165
SEĆANJE Branislava Knežić	169

Journal of the Institute of Criminological and Sociological Research (IKSI)

Volume XLI / Number 2-3 / 2022

TABLE OF CONTENTS

Milica Vlajić BECOMING A MOTHER DURING THE COVID-19 PANDEMIC IN SERBIA	9
Jana Mišović, Natalija Gojak i Zorica Milošević OLD AGE IS BOTH A CALM SEA AND A RESTLESS PORT: AN INSTRUMENT FOR EXAMINING BELIEFS ABOUT THE OLD AGE, ELDERLY AND ELDERLY EDUCATION	27
Branislava Knežić LONELY ELDERLY PERSONS: AT THE TOP OF THE PYRAMID OF WEAKNESS IN THE AGE OF CORONA	41
Hajdana Glomazić, Andrijana Mikić PROFESSIONAL EXPOSURE TO STRESS: THE RISK OF THE PROFESSION	55
Boban Nedeljković, Lana Tucaković UNDERSTANDING "EVIL": A CLOSER LOOK AT THE DARK TETRAD'S RELATIONS WITH HEXACO AND BIG FIVE	67
Ivana Stepanović ALGORITHMIC SOCIAL SORTING AND NEW LEGAL NARRATIVES ON DIGITAL PRIVACY	89
Andrej Kubiček RACIALIST INTERPRETATION OF "ROMA CRIME" BY CESARE LOMBROSO	101
Nataša Jovanović Ajzenhamer THEORETICALLY CONTROLLING THE "TERROR OF THE UNCONTROLLABLE": USING BAUMANN'S REPERTORY FOR UNDERSTANDING SOCIAL INSECURITY AND FEAR IN THE CONTEMPORARY PANDEMIC CONTEXT	115
Iva Branković, Jelena Tanasijević INSTITUTIONAL POLICY FOR CHILD SAFEGUARDING AS A MECHANISM FOR IMPROVING THE CHILD PROTECTION SYSTEM IN VIOLENCE IN STATE INSTITUTIONS OF THE REPUBLIC OF SERBIA AND BOSNIA AND HERZEGOVINA	127

Dragana Bogićević CRIMINAL CAREER DIMENSIONS RESEARCH: IMPLICATIONS FOR THE TREATMENT OF CHRONIC OFFENDERS	141
Book Review YEARBOOK HUMAN RIGHTS PROTECTION: FROM CHILDHOOD TO THE RIGHT TO A DIGNIFIED OLD AGE - HUMAN RIGHTS AND INSTITUTIONS, reviewed by Andrej Kubiček	155
Book Review SEXUAL AB/NORMALITY: CRIMINOLOGY AND PENOLOGY PERSPECTIVES, reviewed by Aleksandra Marković	157
Book Review EDUCATION OF CONVICTS: FROM RESOCIALIZATION TO TRANSFORMATION, reviewed by Nikola Vujičić	161
Project review PrisonLIFE, reviewed by Nikola Drndarević	165
MEMORIES ON DR JOVAN ĆIRIĆ Branislava Knežić	169

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2022 / Vol. XLI / 2-3 / 9-26
Originalni naučni rad
Primljeno: 21. novembar 2022. godine
Prihvaćeno: 21. decembar 2022. godine
DOI: 10.47152/ziksi2022031
UDK: 316.356.2-055.26:159.9
316.663-055.52-055.2(497.11)
616.98:578.834]:316.362.4

POSTAJANJE MAJKOM TOKOM PANDEMIJE VIRUSA KOVID-19 U SRBIJI*

Milica VLAJIĆ*

Cilj ovog kvalitativnog istraživanja eksplorativnog karaktera je tumačenje efekata krize izazvane pandemijom virusa kovid-19 na iskustvo postajanja majkom. Subjektivni doživljaj tranzicije u majčinstvo oblikuje se u odnosu na iskustva unutar određenih faza koje podrazumevaju donošenje odluke o rađanju, period trudnoće, porođaj, period neposredno nakon rođenja deteta i period ranog majčinstva, ali se konstruiše i u odnosu na normativno uslovljene diskurse o „dobrom materinstvu“ i njegovom prikazivanju, kao i percepcijom neformalne i institucionalne podrške majčinstvu. Pandemija koviida-19 postavila je pred pojedince i grupe nove izazove u pogledu gotovo svakog segmenta ljudske egzistencije, te polazimo od pretpostavke da su efekti krize bitno uticali i na doživljaj tranzicije u majčinstvo. U istraživanju je učestvovalo deset žena koje su postale majke u periodu između marta 2020. i februara 2021. godine, a rezultati ukazuju na specifičnosti iskustva tranzicije u majčinstvo u kontekstu pandemije u svakoj od njenih faza.

KLJUČNE REČI: tranzicija u majčinstvo / pandemija / doživljaj majčinstva

* Rad je nastao u okviru naučnoistraživačkog projekta *Čovek i društvo u vreme krize* koji finansira Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.

* Istraživačica pripravnica, Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. E-mail: milica.vlajic3@gmail.com

1. UVOD

Pandemijske okolnosti su u veoma kratkom roku dovele do korenitih promena svakodnevnih i porodičnih praksi, kao i u različitim domenima javne sfere, čime je ubrzo proklamovan osvit doba „nove normalnosti“ (Sekkidis & Vecchia, 2020), bilo da se ono doživljava kao privremeno ili permanentno stanje. U Srbiji je reakcija na krizu izazvanu pandemijom počev od prvog registrovanog slučaja bolesti 6. marta 2020. godine, praćena nedoslednošću prilikom definisanja mera suzbijanja i sprečavanja širenja virusa tokom različitih perioda ili „talasa“ pandemije. Naime, odnos prema pandemiji tokom prva dva talasa u Srbiji (proleće 2020. i zima 2020/21.) u relativno kratkim vremenskim intervalima varirao je od veoma restriktivnog koji je uključivao ograničavanje kretanja, do potpuno relaksiranog u vidu proglašenja „pobede nad virusom“. Rizična svakodnevica obeležena je smanjenom učestalošću značajnih socijalnih kontakata izvan granica domaćinstva, reorganizacijom obrazovne i radne sfere, kao i zdravstvenog sektora, ali i sveprisutnim oprečnim informacija o prirodi bolesti koje su se mogle čuti u medijskom diskursu. Pandemijske okolnosti uticale su na pojavu novih psihičkih i telesnih rizika, ali i na formulisane različitih strategija prilagođavanja kao odgovor pojedinaca i grupa na novonastale izazove u radikalno izmenjenom društvenom kontekstu. Iako promene u načinu života nisu zaobišle gotovo nijedan segment društvenog života i predstavljaju deo globalnog iskustva, efekti krize naročito su se odrazili na vulnerabilne kategorije stanovništva.

U ovom radu bavimo se tranzicijom u majčinstvo u kontekstu pandemije, polazeći od pretpostavke je izmenjeni društveni kontekst značajno oblikovao iskustvo postajanja majkom. Osnovni cilj istraživanja je ispitivanje efekata krize izazvane pandemijom virusa kovid-19 na iskustvo postajanja majkom u Srbiji. Na deskriptivnom nivou, nastojaćemo da na osnovu prikupljene građe sistematizujemo dominantne karakteristike iskustva tranzicije u majčinstvo u pandemijskim okolnostima i mapiramo specifične izazove prisutne u datom kontekstu. Drugi, interpretativni cilj istraživanja odnosi se na tumačenje odnosa sagovornica prema sopstvenom proživljenom iskustvu tranzicije u majčinstvo. U prvom delu rada izložen je teorijski okvir istraživanja, a zatim su obrazloženi korišćeni metod i kompozicija uzorka. Drugi deo rada sastoji se od analize intervjua i završne diskusije kojom se sumiraju nalazi istraživanja.

2. TEORIJSKI OKVIR

Tranzicija u roditeljstvo podrazumeva složenu dinamiku promena identiteta osobe u procesu postajanja roditeljem u okviru nekoliko faza (Tomanović et al., 2016: 15). Kao zasebne faze tranzicije u majčinstvo tretiraćemo period trudnoće, porođaja i ranog roditeljstva. Svaka od ovih faza obeležena je različitim praksama i očekivanjima u vezi sa roditeljstvom, te sa sobom nosi specifične izazove koji su u

pandemijskim okolnostima poprimili novo obličje. Proces postajanja roditeljem konstruiše se u sadejstvu normativnog, strukturalnog i kontekstualnog okvira unutar kojeg je situiran sa jedne, i individualnog opažanja, značenja i delanja aktera, sa druge strane (Tomanović et al., 2016). Majčinstvo predstavlja domen izrazito podložan različitim normativističkim uokviravanjima koja mogu uticati na značenja i doživljaj tranzicije u majčinstvo. Naime, iskustvo postajanja majkom često se formuliše kroz pozicioniranje u odnosu prema društvenom konstrukturu „dobrog materinstva“, pri čemu su narativi žena neretko u funkciji prikazivanja (*displaying*, Finch, 2007) i potvrde usvajanja sociokulturnog ideala materinstva čiju neophodna komponentu često predstavlja etika žrtvovanja za decu i porodicu (Hughson, 2015), dok se izostavljaju oni elementi iskustva koji predstavljaju individualizovani aspekt subjektivnosti majčinstva (Tomanović et al., 2016: 134–135). Stoga je na delu prisustvo straha od dobijanja etikete „loše majke“ (Tomanović et al., 2016: 134), pri čemu istovremeno internalizacija dominantnog diskursa o dobrom materinstvu može proizvesti osećaj neuspeha i anksioznost kod mladih majki (Miller, 2005: 47). Mogli bismo pretpostaviti da su prakse izolovanja usled pandemijskih okolnosti imale dvojakog efekta na doživljaj tranzicije u majčinstvo – s jedne strane kroz individualizaciju majčinstva usled smanjene učestalosti socijalnih kontakata i ublažavanje društvenog pritiska na očekivanja u vezi sa majčinstvom, i s druge strane, kroz osnaživanje postojećih diskursa o „dobrom majčinstvu“ i osećanje krivice ukoliko se internalizovane norme ne mogu ostvariti u uslovima krize. U radu će se kao prve dve dimenzije u odnosu na koje će se vršiti tematska analiza intervjuja posmatrati prve dve faze tranzicije u majčinstvo – period trudnoće i iskustvo porođaja. Naredne dve faze tranzicije u roditeljstvo su faza neposredno nakon rođenja deteta koja podrazumeva prilagođavanje svakodnevnih praksi i redefinisanja partnerskih, srodničkih i drugih značajnih odnosa, i faza ranog roditeljstva, nakon navršene prve godine od rođenja deteta, unutar koje se u fokusu porodičnog života nalaze izazovi u vezi sa usklađivanjem radne i porodične sfere i podelom rada u domaćinstvu (Tomanović et al., 2016: 16). Tokom analize će se usled preplitanja tematskih celina u narativima sagovornica pomenute dve faze tretirati kao zasebna faza pod nazivom „rano majčinstvo“. Unutar ove faze prepoznamo podelu rada u domaćinstvu kao treću, i intergeneracijske odnose kao četvrtu dimenziju. U nastavku teksta obrazložena je relevantnost izdvojenih dimenzija na osnovu postojećih istraživanja tranzicije u roditeljstvo i karakteristike pandemijskog konteksta koje bi mogle uticati na promenu tranzicione dinamike.

Iskustvo trudnoće i čin porođaja kao svojevrstan ritual prelaza, predstavljaju izuzetno vulnerabilan period u životu većine žena. Za ove faze takode je karakterističan upliv diskursa o „dobrom materinstvu“, ali i prakse medikalizacije kojima se žena otuđuje od svoje telesnosti (Sekulić, 2016), kao i mnoštvo drugih izazova koji su usled stresora u vezi sa pandemijom nesumnjivo dodatno produbili osećaj straha i anksioznosti. Osim toga, u Srbiji je prisutan i diskurs naturalizacije majčinstva kada je u pitanju dojenje, koje se ne percipira kao pravo na lični izbor zbog toga što se kosi sa „najboljim interesima deteta“ (Tomanović et al., 2016: 50). Stoga se nameće pitanje odnosa žena prema proživljenom iskustvu trudnoće i porođaja u pandemijskim okolnostima, budući da se proživljena stvarnost u rizičnom i značajno drugačijem društvenom kontekstu posmatra i doživljava u

odnosu na postojeće, stabilne normative o majčinstvu. Narativi o majčinstvu gotovo po pravilu uključuju iskaze o složenim i često kontradiktornim osećanjima u koja se često ugrađeni i osećaji straha i krivice (Miller, 2005), pri čemu dosadašnja istraživanja ukazuju na širu rasprostranjenost osećanja anksioznosti, strepnje i depresije među ženama koje su se tokom pandemije našle u nekoj od faza tranzicije u majčinstvo u odnosu na period pre pandemije, pa su tako i iskustvo trudnoće i porođaja njima obeleženi (Bobić, 2021: 63; López-Morales et al., 2021). Limitiran pristup medicinskim uslugama usled preraspodele zdravstvenih resursa, kao i učestali potencijalno uznemirujući i oprečni medijski izveštaji u vezi sa epidemiološkom situacijom i prirodom bolesti (posebno o efektima virusa i vakcine na trudnice i novorođenčad) bi kao stresogeni faktori mogli imati značajnog udela u oblikovanju doživljaja tranzicije u majčinstvo. U uslovima socijalnog distanciranja, povezivanje trudnica i majki putem društvenih mreža se u pojedinim istraživanjima pokazalo kao za ovu populaciju dominantno iskustvo i značajan izvor podrške i informisanja u procesu postajanja majkom (Gray & Barnett, 2022).

Praksa socijalnog distanciranja, uz prelazak na rad od kuće karakterističan za određene vrste zanimanja, među ključnim je osobenostima pandemijskog konteksta koji mogu bitno uticati na promene u podeli kućnog rada. Drugim rečima, moglo bi se pretpostaviti da bi izmenjen društveni kontekst mogao dovesti do redefinisavanja tradicionalnog modela rodne podele rada i angažmana u vezi sa brigom o detetu usled povećanog prisustva partnera u domaćinstvu. Dosadašnja istraživanja u domaćem kontekstu pokazuju da najveći deo repetitivnih kućnih poslova, emocionalnog rada i brige o detetu obavljaju žene (Bobić, 2018; Tomanović et al., 2016). Međutim, pojedina istraživanja sprovedena tokom pandemije virusa kovid-19 pokazuju da iako je kriza u pogledu podele rada u domaćinstvu produbila postojeću rodnu asimetriju, istovremeno je u nju unela i određene modernizujuće efekte budući da se u sferi porodičnih obaveza i brige o deci u većoj meri nego inače uključio značajan broj muškaraca, uglavnom onih sa višim stepenom obrazovanja i iz urbanih sredina (Stanojević, 2021: 63). U kontekstu povećanog rizika, potencijalna transformacija obrazaca interakcije i praksi pregovaranja u okviru partnerske dijade tokom procesa postajanja roditeljem (Bobić & Stanojević, 2014) mogla bi radiklano promeniti način doživljaja majčinstva u odnosu na period pre pandemije.

Osim redefinisavanja raspodele kućnih i roditeljskih obaveza, u uslovima nedovoljno razvijenog institucionalnog sistema podrške roditeljstvu, „nova normalnost“ mogla je bitno uticati i na preoblikovanje polja neformalne podrške – jedne od okosnica familističke ideologije. Pandemijske okolnosti mogle bi blokirati ospoljavanje obrasca snažne intergeneracijske solidarnosti (pre svega silaznog tipa) karakteristične za područja familističkog subprotektivnog tranzicionog režima (Walter et al., 2009). U tom smislu nam se čini opravdanim pretpostaviti promene u aktivaciji neformalnih mreža podrške, kao i formulisanje različitih strategija prilagođavanja intergeneracijskih transfera pandemijskom kontekstu. Pojava različitih izazova i promena u sferi intergeneracijske solidarnosti usled pandemijskih okolnosti može se pretpostaviti ukoliko se ima u vidu da intergeneracijske odnose obeležava mnoštvo ambivalentnih osećanja i praksi u vezi sa procesom tranzicije u

majčinstvo. U ovom radu, koncept intergeneracijske ambivalencije posmatraćemo kao sumu kontradiktornih osećanja prema određenom članu porodice (Fingerman et al., 2008).

Niz ambivalentnih osećanja tokom tranzicije u majčinstvo nastaje ne samo zbog temeljne promene identiteta žene i usklađivanja normi i praksi u vezi sa novostečenom i predašnjom ulogom, već i usled činjenice da se radi o jednom od ključnih perioda situiranog unutar šireg procesa tranzicije u odraslost u okviru kojeg se nužno reprodukuje tenzija između autonomije i zavisnosti na ličnom i porodičnom nivou. Naime, majčinstvo kao relacioni koncept (Tomanović et al., 2016: 18) podrazumeva mogućnost generisanja ambivalentnih osećanja kroz interakcije sa članovima porodice. Istraživanja intergeneracijskih konflikata pokazuju da najčešći izvor sukoba između roditelja i njihove odrasle dece predstavljaju roditeljske prakse potonjih (Clarke et al., 1999: 263). Jedan od učestalih tipova izazova koji se javlja na normativnom nivou unutar dijade roditelj-odraslo dete odnosi se na tenziju između „norme obaveze“ i „norme neuplitanja“ (Mason et al., 2007). S jedne strane, reč je o očekivanju da roditelji pružaju pomoć i podršku kad god je to potrebno (što predstavlja nužnost koja ishodi iz neadekvatnog institucionalnog i strukturnog konteksta), pri čemu se istovremeno očekuje i njihovo neuplitanje u vaspitavanje i odgoj unuka. Rezultati istraživanja o postajanju roditeljem u Srbiji pokazali su da odrasla deca nastoje da ograniče učešće svojih roditelja u vaspitavanju unuka, koje se tumači kao nametanje (Tomanović i dr, 2016: 162), kao i da mlade majke nerado prihvataju savete svojih roditelja jer ih doživljavaju kao negiranje sopstvene kompetentnosti za samostalno organizovanje roditeljskih praksi (Ljubičić, 2016: 318). Oslanjanje na tzv. „baka servis“ stoga predstavlja od strane mladih roditelja pozitivno ocenjen i poželjan vid podrške, dok se istovremeno upotreba ovog oblika neformalne podrške često percipira kao onemogućavanje individualizacije roditeljstva (Tomanović et al., 2016: 46). U kontekstu pandemije nameće se i pitanje na koji način su se u novim okolnostima interpretirali i doživljavali izazovi u vezi sa zahtevom za uvažavanje autonomije majki pri organizovanju roditeljskih praksi i potrebe za oslanjanjem na neformalne mreže podrške.

Istraživanje porodičnih praksi tokom pandemije u Srbiji pokazuje prisustvo ambivalencije u intergeneracijskim odnosima u zavisnosti od globalnog i lokalnog konteksta pandemije – u inicijalnoj fazi pandemije prisutan je konflikt kao posledica povišene anksioznosti zbog nepoznate situacije, ali i prakse zajedništva usled razvijanja porodičnih strategija upravljanja zdravstvenim rizikom, dok se u drugoj fazi pandemije intergeneracijska ambivalencija manifestuje kao tenzija između zasićenja zajedničkim i potrebe za individualizacijom svakodnevnih praksi članova porodice (Tomanović, 2021: 78). Intergeneracijski aspekt tranzicije u majčinstvo stoga u kontekstu pandemije takođe može predstavljati izvor ambivalentnih osećanja i praksi, ali i značajan rezervoar podrške tokom ranog majčinstva.

3. METOD

Eksplorativni karakter istraživanja diktira neophodnost dolaska do građe koja sadrži iscrpne refleksije o periodu tranzicije u majčinstvo, te smo se u tu svrhu opredelili za upotrebu metoda dubinskog intervjua. U radu je primenjena tematska analiza nakon kategorizacije prikupljenog materijala prema tematskim celinama koje odgovaraju pojedinačnim fazama tranzicije u roditeljstvo: 1. trudnoća, 2. porođaj i 3. rano majčinstvo, pri čemu je potonja podeljena na dve podteme: 1. podela rada u domaćinstvu i 2. intergeneracijski odnosi, budući da teorijski okvir sugerise pretpostavku da su se oba aspekta ranog majčinstva u značajnoj meri transformisala u kontekstu pandemije. Istraživanje je sprovedeno tokom septembra 2022. godine, a prigodnim uzorkom formiranim metodom „grudve snega“ obuhvaćeno je deset žena koje su prvi put postale majke u periodu između marta 2020. i februara 2021. godine, pri čemu smo nastojali da zadovoljimo uslov saturacije uzorka. Ovaj kriterijum, kao i vreme sprovođenja istraživanja, odabrani su kako bi se osiguralo da sagovornice mogu svedočiti o svim fazama tranzicije u majčinstvo u kontekstualno relevantnim uslovima. Drugim rečima, pri odabiru učesnica u istraživanju vodili smo računa da se njihova tranzicija u majčinstvo započela tokom (jednog od) prva dva talasa pandemije (proleće 2020. i zima 2020/21. godine) u tačkama kulminacije rizika usled pandemijskih okolnosti. Takođe, sve sagovornice su u posmatranom periodu živlele u domaćinstvu samo sa partnerom, a kasnije sa partnerom i zajedničkim detetom. Sagovornice su uzrasta od 27 do 38 godina, završenu srednju školu ima njih četiri, a preostalih šest poseduje visoko ili više obrazovanje. Izuzev jedne žene koja je studentkinja i druge koja je pomažući član poljoprivrednog domaćinstva, sve ostale sagovornice su zaposlene.

Osnovno istraživačko pitanje koje postavljamo odnosi se na specifičnosti subjektivnog doživljaja tranzicije u majčinstvo, odnosno njenih pojedinačnih faza (trudnoće, porođaja i ranog majčinstva) u pandemijskim okolnostima. Interesuje nas koji su dominantni izazovi i iskustva prisutni u narativima žena tokom tranzicije u majčinstvo, te na koji način se sagovornice tumače sopstveno proživljeno iskustvo. U okviru podteme koja se tiče podele rada u domaćinstvu, interesuje nas da li je kontekst pandemije uslovio egalitarniju raspodelu kućnog rada među partnerima, dok se kada je reč o intergeneracijskim odnosima, ključno pitanje odnosi na doživljaj interakcije sa porodicama porekla sagovornica i njihovih partnera u odnosu na iskustvo postajanja majkom.

4. ANALIZA INTERVJUA

4.1. Trudnoća i porođaj: između stvarnosti i očekivanja

U narativima naših sagovornica dominira osećaj straha tokom trudnoće, koji je direktno povezan sa pandemijom. Drugim rečima, strah i nedoumice koji su inače

deo iskustva trudnica i porodilja (Sekulić, 2016), dodatno su pojačani u kontekstu pandemije.

„Saznala da sam trudna u februaru i ta sreća zbog bebe je trajala možda nedelju dana, a onda je krenula pandemija. To me je skroz preplašilo. Prvenstveno u tih prvih mesec dana, šta ako se desi nešto, ako dođe do pobačaja, kako će proći porođaj – a sve zajedno sa tim strahom je postojao i strah od korone jer tada ništa nismo znali o virusu. Nismo znali kako se prenosi, ni kako utiče na trudnice, bebe i decu. Nije se još pričalo ni o vakcinama. Sve je to krenulo tako sjajno dok nismo čuli za pandemiju i onda prosto se bukvalno sve svelo na to samo da ostanem zdrava. Ja mislim da nisam ni napuštala kuću, skoro uopšte nisam izlazila napolje.” (Teodora, 27, srednje obrazovanje, kozmetičarka)

Iskazi sagovornica tokom čitavog intervjua obiluju stalnim poređenjem sopstvenog iskustva tranzicije u majčinstvo tokom pandemije sa onim iskustvom koje su očekivale, a koje vezuju za „nepandemijske“ okolnosti. U tom smislu se iskustvo trudnoće percipira kao „nepotpuno“ (u odnosu na postojeće normative), budući da se odsustvo pojedinih aktivnosti sa repertoara anticipiranih institucionalnih i vaninstitucionalnih praksi tokom trudnoće direktno povezuje sa pandemijskim kontekstom.

„Osetila se ta usamljenost tokom korone, zato što sam se ipak pazila. Nisam išla autobusom, manje sam se videla sa prijateljima, nisam išla po kafićima i tako... Da nije bilo korone, mislim da bih provodila više vremena sa ljudima. Često sam bila sama dok je suprug radio i izbegavala sam kontakte, a verujem da bi mi bilo dosta lakše i da bi mi čitav taj period bio ispunjeniji da su mi češće dolazili prijatelji.“ (Tatjana, 34, visoko obrazovanje, dizajnerka)

„Mislim da bih bila mnogo aktivnija s obzirom da mi je trudnoća bila dobra i da nisam imala nekih problema. Znae, bio je strah prisutan konstantan... Da li smem da se vidim sa društvom ili ne, da li je neko zaražen ili ne, da li smem da se poljubim sa nekim i da ga zagrlim kada se vidimo. Izbegavala sam kafice, ustanove gde je bila velika gužva. Kada odem na pregled, isto, veliki strah je bio prisutan...” (Sofija, 27, studentkinja, nezaposlena)

„Niko nam nije eksplicitno rekao za državane ustanove, za preglede, za doznake. Za sve to si morao da ideš sam u početku, pošto niko ništa nije znao, staviš po 3 maske i 2 para rukavica, i onako trudna ideš u dom zdravlja. Čak ni ti doktori nisu bili obavješteni kako to sve funkcioniše, svi su bili potpuno neobavješteni i nespremni. Tako da, ja sam svoju trudnoću vodila privatno, mada se ni to nije pokazalo kao idealno rešenje. U normalnim okolnostima brže bi završavali preglede i bolje bi narod funkcionisao kad odeš na pregled kod doktora u državnoj instituciji.“ (Olivera, 36, visoko obrazovanje, docentkinja)

Tri sagovornice u našem uzorku imale su iskustvo zaražavanja virusom kovid-19 u periodu trudnoće i tokom porođaja, te se njihov doživljaj ovih faza tranzicije u majčinstvo razlikuje u odnosu na iskustvo ostalih sagovornica. U njihovim narativima više nego u narativima drugih žena naglašeno je prisustvo stresa i napetosti, pri čemu se posebno ističu oni delovi porođaja koji su u vezi sa merama

zaštite, ali i osećaj straha za sopstveno zdravlje i zdravlje deteta. U iskazima zaraženih porodilja dominira utisak da je pandemija kao invazivni faktor u odnosu na nepatvorenost čina porođaja, potisnula osećaj sreće koji su sagovornice očekivale da će proživeti.

„Pa s obzirom da sam se zarazila koronom dva dana posle porođaja, meni je bilo baš teško. S obzirom da su me odvojili od bebe posle nepuna dvadeset i četiri časa i da četiri dana bebu uopšte nisam videla, za mene je to bilo dosta traumatično. Mislim da je korona uništila najsrećniji dan u mom životu, tad kada sam postala majka.” (Tatjana, 34, visoko obrazovanje, dizajnerka)

„Neorganizovano sve u bolnici. Čekala sam da me prime u bolnicu dva sata, da bi organizovali korona odeljenje. Onda da me transportuju u drugu bolnicu. Bebu uopšte nisam videla dok nisam došla kući. Strašno sam se osećala, u svakom pogledu, plašila sam se da li beba ima koronu. Baš strašan je bio ceo taj period. Ne želim ni da se setim toga, a kamoli nešto drugo. Da sam se porodila normalno, ne bi morali da me transportuju u drugu bolnicu, ne bih preživela taj strah i napetost.” (Marija, 32, viša škola, medicinska sestra)

„Ja sam se razbolela tokom trudnoće u osmom mesecu, što se na kraju ispostavilo da sam imala koronu, pa mi je to bilo baš stresno. Bojala sam se za bebu, da li će ona dobro da se razvije, pošto tada se još nije znalo da li virus utiče na plod i novorođenče. Sad kada vratim film, kao da mi je neko oduzeo radost tog dana kada sam se porodila. Kao da nisam imala vremena da budem srećna zbog toga što sam rodila ćerku, nego se taj neki strah samo pojačao.” (Aleksandra, 38, srednje obrazovanje, frizerka)

Za razliku od njih, sagovornice koje nisu imale iskustvo zaražavanja kovidom tokom trudnoće i porođaja, ne postavljaju svoje narative u terminima normativno anticipirane i pandemijom obojene stvarnosti, već ih pozicioniraju u odnosu na negativna iskustva drugih žena koje su u istom periodu postajale majke, a čiju su fazu trudnoće i porođaja snažnije oblikovale pandemijske okolnosti. Svoje zadovoljavajuće iskustvo one pripisuju srećnim okolnostima i zaobilaženjem pandemijom uslovljenih činilaca i praksi koji bi mogli intenzivirati osećaj anksioznosti u vezi sa porođajem, pre svega zahvaljujući odlasku u privatne domove zdravlja i porodilišta. Na ovom mestu jasno se uočava efekat socio-ekonomskog statusa kao značajnog prediktora izbegavanja pandemijom uslovljenih rizika tokom ovih faza tranzicije u majčinstvo.

„Pošto je bila pandemija odlučili smo se da ćemo definitivno da idemo privatno za svaki slučaj. Pošto je to bila privatna bolnica mislim da sam imala sreće jer sam bila sama u sobi zbog pandemije tako da je meni bilo dozvoljeno da ne nosim masku uopšte iako su svi oko mene nosili. Taj dan sam se porodila i nisam imala nikakav drugačiji režim što se tiče pandemije pošto je bilo privatno i pošto sam bila sama u sobi nismo morali oko toga nešto naročito da pazimo.” (Teodora, 27, srednje obrazovanje, kozmetičarka)

„Plašio me je sistem funkcionisanja u bolnicama. Na primer, kako će se ophoditi prema meni, da li će biti nekih posebnih tretmana... To mi je bilo prosto nepoznato,

ako tako mogu da kažem. Jedino što nisam želela jeste da me teraju da nosim masku, pošto sam čula tako neka iskustva, da su žene morale da nose masku na porođaju. Ali nisu to uradili. Svakako imam utisak da su i sestre i doktori bili pod tenzijom zbog pandemije, što se reflektovalo i na sam odnos prema porođajama. Ipak, nekako mislim da sam prošla odlično u odnosu na to kako sam mogla da prođem i kakve sam priče slušala, tako da mislim da nemam pravo da se žalim.“ (Ana, 30, srednje obrazovanje, konobarica)

Sve naše sagovornice istakle su da im je iskustvo porođaja otežalo to što partner nije mogao da bude prisutan, kao i odsustvo mogućnosti da najbliži članovi porodice dođu u posetu – čime je produbljen utisak nepotpunosti porođaja kao rituala prelaza.

„Grozno je bilo sve to... U smislu da neko može samo da te doveze do bolnice, ali niko ne može da ti dođe u posetu. Niko ne može da te vidi ni tebe ni bebu dok ne izađeš iz porođilišta. To treba da ti bude najradosniji trenutak, a ti... ni' ko može tebe da vidi, niti dete. Ništa.” (Aleksandra, 38, srednje obrazovanje, frizerka)

„Ono što je pandemija najviše poremetila u vezi sa porođajem je to da muž nije mogao da prisustvuje porođaju, a baš smo imali želju i on i ja. Bilo nam je baš žao kad smo saznali da od toga nema ništa jer smo dosta puta pričali na tu temu i zamišljali kako bi to sve izgledalo.“ (Olivera, 36, visoko obrazovanje, docentkinja)

Najzad, ono što se kod nekoliko sagovornica izdvojilo kao važan izvor informacija u ovom periodu jesu društvene mreže i digitalni mediji putem kojih su žene razmenjivale iskustva sa drugim trudnicama i majkama. Ovaj način informisanja mogao je imati dvojako dejstvo, ujedno ublažavajući osećaj nesigurnosti i straha, ali i unoseći nemir usled neretko oprečnih informacija i čitanja o negativnim iskustvima drugih žena.

„Kada sam bila trudna bila sam i na fejsbuk grupama i aplikacijama za trudnice, gde mame razmenjuju iskustva. Onda su tu krenule neke priče da su novorođenčad dobila kovid i one su tražile pomoć i pisale su o tome. Prosto, odjednom je sve postalo kovid i gde god se okreneš, samo je to. I ti se samo nadaš da neće da se desi tebi. Međutim, ono što je bilo dobro je da su neke majke rekle da dete jeste dobilo kovid, ali da su preležali lako, da nije bilo nekih problema. To me je malo smirilo, ali nisam znala da li dete treba vakcinisati od toga ili ne. Ja sam se vakcinisala nakon što sam se porodila, možda sam u oktobru ili novembru prvu primila, ali tada nije bilo nikakvih istraživanja kako utiče na trudnice, na žene koje su se tek porodile, itd. I onda su krenule neke priče kao nećeš moći da budeš trudna, biće ovo, biće ono. Sad, koliko god da si ti racionalna osoba i da ne veruješ u to što čuješ i veruješ nauci, kad si stalno bombardovan tim informacijama, kreneš da se plašiš. Stalno imaš tu raspravu sam sa sobom u glavi.” (Tatjana, 34, visoko obrazovanje, dizajnerka)

4.2. Rano majčinstvo: sveprožimajuća ambivalencija

Dosledno normativu „dobrog majčinstva” koji uključuje i etiku žrtvovanja (Hughson, 2015) prilagođenu izmenjenom društvenom kontekstu, iskustvo ranog majčinstva

sagovornice opisuju pre svega kao period preuzimanja najvećeg tereta odgovornosti za dete i domaćinstvo na sebe, naglašavajući konstantnu brigu za zdravlje deteta koja se dovodi u vezu sa različitim pandemijom uslovljenim izazovima, a pre svega sa institucionalnim nivoom podrške i uslugama zdravstvene zaštite.

„Nekako od prvog dana sam sve preuzela na sebe. Nekako od prvog dana organizujem svoj dan i svoje obaveze prema sinu. On je prioritet, a ostalo šta stignem. Moj suprug radi ceo dan tako da ne mogu da se oslonim toliko na njega. On je privatnik, većinu vremena radi i ne može da organizuje svoje vreme prema nama već prema poslu. (...) Sve bi bilo dosta drugačije da nije bila pandemija, ne bi postojala ta neka bojazan za bebu, pa bih možda i ja bila opuštenija. Ja sam se stalno plašila da li je pozitivan na koronu, da se možda ne zarazi nekako. Pa onda sve te obavezne vakcinacije koje su neprekidno bile odlagane jer ako si bio prehladen nisu sigurni da li je korona. Bile su odlagane te vakcine nekada možda i bespotrebno, a niko ti ne pruži neku utehu dok to dete čeka da primi vakcinu.“
(Marija, 32, viša škola, medicinska sestra)

„Bilo je onako malo teško dok sam se navikla, i još sam morala da budem u kući zbog korone. Pa non stop jedno isto beba, kuća, beba, kuća. Bila sam dosta depresivna nekako, jer sam bila oslonjena na samu sebe. S obzirom na to da sam se porodila u oktobru i da je krenula zima, i stvarno je pandemija onda bila onako, u jeku, bio me je strah najviše možda za mene. Znala sam za bebe koje su kovid pozitivne i decu da to mnogo lako podnesu – dan, dva imaju temperaturu i ništa im ne bude – ali plašila sam se za sebe, ako me slučajno uhvati i onemogućiti da brinem o detetu.“ (Katarina, 33, visoko obrazovanje, učiteljica)

„Jako smo se bojali da je odvedemo kod pedijatra, tako da smo od početka morali da raširimo novčanik. Za sve smo je vodili privatno zato što sam se bojala da ne dođe u bolnicu koja je puna bolesne dece. Tako da to je bio i novčani izazov... Takođe, bile su nestašice vakcina koje beba mora da primi. Ne protiv kovid, nego vakcina koje beba redovno mora da primi. One su stigle malo kasnije nego što je trebalo. Naravno, pošto ide privatno, te vakcine koje se primaju tri puta mi privatno plaćamo možda 7-8 hiljada dinara. Sve to može da se izbegne, to plaćanje, tako što ćemo je odvesti u državnu bolnicu, ali ja sam toliko bila pod strahom da nisam htela.“ (Teodora, 27, srednje obrazovanje, kozmetičarka)

Bilo da je partner radio od kuće ili redovno odlazio na posao, sagovornice smatraju da bi od njega dobile istu količinu i vrstu pomoći nezavisno od prisustva pandemije. I jedan i drugi model donose specifične izazove – kako u pogledu onih u vezi sa organizacijom vremena i obaveza oko deteta, tako i u vidu izrazitog pritiska i odgovornosti koji su osećale majke. Tendencija ka egalitarnijoj raspodeli kućnih i roditeljskih obaveza nije uočena u narativima sagovornica. Kontekst pandemije nije doveden u vezu sa promenama u sferi podele rada u domaćinstvu, ali se u iskazima sagovornica ponavlja kao uzrok povremene napetosti u odnosu sa partnerom.

„Moj suprug kada dođe sa posla odmah sređuje sebe i preuzima bebu. Zameni me nekih pola sata, sat vremena, pa onda opet ja. Čak smo jedno vreme nosili masku u stanu zbog bebe jer nam doktorka tako preporučila. To nam je dosta otežavalo. Nekako sve moraš sam da radiš jer ne mogu da ti dolazi ljudi, ne mogu da ti dolaze

prijatelji i neka šira porodica, da ti pomognu ako ništa drugo. Tako da mogu da kažem da je bilo dosta naporno i fizički i psihički. Nekada sam mislila da je lakše biti sam nego sa porodicom. Tako da ne znam kako bih tačno ta osećanja opisala... Veliki napor.” (Anđelija, 36, visoko obrazovanje, frilenserka)

„Moj muž je radio po ceo dan, od jutra do mraka, tako da sam sve sama radila. I danas je tako. On dođe u 8-9 kući, ponekad i u 10. Sve radim sama. Jedino kad je trebalo kod lekara da se ide, on uzme slobodan dan pa se odvezemo, inače ovako sve ja oko domaćinstva i dece. Prosto navikneš. Nekada je bilo dobro, nekada smo se malo raspravljali... Kako da kažem, mislim, znate kako je kad su svi nervozni u kući. Pandemija je izazvala mnogo nervoze kod svih nas, i tog nekog depresivnog stanja, što se i meni desilo.” (Tamara, 28, srednja škola, poljoprivrednica)

„Iskreno, bilo je jako teško napraviti rutinu koja je detetu potrebna zato što si i ti ograničen kada ne smeš napolje. Moj muž radi od kuće i onda mora da se pravi mir i tišina za taj rad, a ti imaš malu bebu, i gde ćeš sa njom? Takve probleme nije ni bilo moguće rešiti, nego su oni jednostavno prošli. Znači, bilo je jako puno svadanja i netrpeljivosti, i tako... Mada opet, sa druge strane, da nije bilo tog deteta mislim da bi oboje pršli tokom pandemije. Ali eto, nismo mogli da imamo pomoć od naših majki, mog brata, tetke, kume... Niko nije mogao da dolazi.” (Anđelija, 36, visoko obrazovanje, frilenserka)

„Moj dečko je radio kao što inače radi, i pošto može da radi od kuće, nastavio je da radi od kuće, tako da bi u tom smislu bilo isto i bez pandemije. Mislim, sa jedne strane je loše što smo bili primorani da budemo sami, dečko i ja, sa detetom. Mi smo naviknuti da smo sami sa njom i to je bilo loše u tom momentu, ali je pomoglo na duge staze. Pomoglo je nama da smo svesni da možemo sami da se izborimo sa tim, da se nosimo sa svim tim. Da ne mora da nam dolazi neko treći, četvrti, peti da nam pomaže.” (Sofija, 27, studentkinja, nezaposlena)

Posebno je interesantan način na koji je pandemija oblikovala intergeneracijske odnose i odnose sa porodicama porekla sagovornica i njihovih partnera tokom perioda ranog roditeljstva. Sa jedne strane, sagovornice uglavnom žale što zbog toga što im nije bila dostupna pomoć drugih članova porodice, koja bi se u odsustvu pandemije podrazumevala.

„Baš bih volela da je imao neko da mi pomogne, ali šta ćeš, morala sam sve sama. Prosto te život tako natera da moraš da se boriš. (...) Da nije bilo korone dosta toga bi bilo drugačije jer bih imala veći osećaj zajedništva. Mnogo bi manje moje dete trenutno bilo vezano za mene isključivo da je u nekim tim prvim mesecima mogao da bude i sa drugim ljudima. Da ne pominjem koliko bi meni značila pomoć...” (Marija, 32, viša škola, medicinska sestra)

„Tri meseca mi niko nije ušao u kuću ni da vidi dete ni ništa... Što ti opet stvara neki osećaj otuđenja. To mi je bilo grozno. To je onako jedino što mi je otežavalo situaciju, ta otuđenost od porodice koja nije mogla da dođe da me vidi i da malo pripomogne. Ali suprug je bio tu, on isto nije radio, pa smo nekako nas dvoje dan za danom živeli i spram situacije se snalazili.” (Aleksandra, 38, srednje obrazovanje, frizerka)

„Niko nije dolazio, samo dečko i ja smo brinuli oko bebe. Iskreno, mnogo bi nam značila pomoć... Da nije pandemije mislim da bi i moji i njegovi došli da nam pomognu. Nije postojala pomoć iz mog straha i jako mi je bilo teško zbog pandemije. Nismo mogli da idemo normalno da se šetamo, da uživamo sa bebom, niti išta. Sa jedne strane to, a sa druge strane, mnogo su dosađivali (roditelji sagovornice i njenog partnera – M.V.) porukama i pozivima i da treba da se javljam na video poziv. Čak i ako kažem: „A. (dete – M.V.) plače, trenutno je kaos, ja sam u haosu, garderoba je po podu, ne želim da se javim” – oni su insistirali. Mislim, bilo bi sigurno gore da su onako kucali na vrata i dolazili, ali i ovako mi je toga bilo preko glave.” (Sofija, 27, studentkinja, nezaposlena)

Proces postajanja roditeljem dovodi do intenziviranja ambivalentnih osećanja i praksi kada je reč o intergeneracijskim odnosima (Luescher & Pillemer, 1998; Tomanović et al, 2016), ali kao što se može naslutiti iz prethodno citiranog iskaza, kontekst pandemije uslovio je pojavu novih oblika intergeneracijske ambivalencije u porodičnim odnosima. Pandemijom blokirana aktivacija neformalnih mreža podrške u periodu ranog majčinstva prisutna je paralelno sa utiskom da su pandemijske okolnosti istovremeno doprinele smanjenju društvenog pritiska na majke oslabivši snagu postojećih normativa o „dobrom majčinstvu”. Drugim rečima, pandemija se u narativima pojedinih sagovornica percipira i kao omogućavajuća struktura kojom je otvoren prostor individualizaciji majčinstva.

„Prosto smo postali ljudi koji razmišljaju svojom glavom i veruju lekarima, i bilo je jako bitno da slušamo ono što nam govori pedijatar vezano i za pandemiju i ovako. Pošto je vladala pandemija bilo je mnogo lakše da se otarasimo majki naših zbog tog što vlada kaos, svako ima neko svoje mišljenje i mi smo im rekli da smo odlučili da ćemo uzeti jedno mišljenje i tim mišljenjem ćemo da se vodimo – a to je mišljenje lekara. Bilo ih je lakše učutkati jer ne bi tako lako odustali od nekih svojih ideja da nije bilo pandemije. U tom smislu mi je bilo dosta lakše, da ne moram da slušam šta ja to ne radim dobro i kako one imaju više iskustva i sve bolje znaju i tako to. Mislim da bih poludela da sam još i to morala da trpim. Mogu reći i da sam definitivno osećala manji pritisak jer nisu svi odmah krenuli da dolaze nego, eto, po nekim etapama, malo se razvukao taj dolazak., pa je bilo lakše postaviti tu neku granicu u komunikaciji. Nije dolazila rodbina, čak ni roditelji, što samim tim povlači i da nije bilo glupih konstatacija vezano za bebu, kao i saveta koje nisam tražila. Nema šanse da bi me inače pustili da radim kako ja mislim da treba. Korona ih je dozvala pameti, da tako kažem.” (Tatjana, 34, visoko obrazovanje, dizajnerka)

„Pandemija je uticala na to da nismo primali ljude u kuću da vide bebu i evo i dan danas je neka rodbina još nije videla zbog toga. To sam, na primer, prvo ukinula zbog bebe. Meni su dolazile babice da obiđu bebu, šta god je trebalo bile su tu. Nije bilo nikog da mi pametuje jer niko nije ni dolazio, ni moji ni njegovi. Eto, ja sam kratko dojila, tako da nisu ni mogli da me smaraju za to. Pošto je bila pandemija nisu ni mogli da mi se mešaju u te neke stvari koje se tiču mene kao majke jer skoro niko nije ni dolazio. Isto i komšiluk je mnogo manje dolazio. Tako da korona sa te strane jeste uticala da ljudi manje pričaju šta i kako treba da radimo, a i nisam

morala da se teretim spremanjem i ugošćavanjem.” (Tamara, 28, srednja škola, poljoprivrednica)

Međutim, neke sagovornice istakle su kako je pandemija dovela do pojave drugačijeg tipa intergeneracijske ambivalencije, koji proizilazi iz obrnutih postavki u odnosu na prethodno opisan obrazac. Naime, pomoć porodice porekla je u ovim slučajevima prisutna i dragocena, ali konflikt nastaje usled neslaganja u vezi sa praksama majčinstva. Ovaj tip češće se prepoznaje u literaturi (Ljubičić, 2016; Tomanović et al., 2016), ali u kontekstu pandemije dobija novu dimenziju tj. nove izvore konflikta.

„U suštini mi je možda najveći izazov bio druženje, ali u smislu pritisak okoline da to ne radim zbog deteta. Pritisak okoline, mame, svekrve, da naprosto ne smem da izlazim iz kuće zbog pandemije. Što mi apsolutno nije... Mislim, ne kažem, dosta su mi pomogle, ali meni tada to nije imalo smisla. U tom prvom periodu, koliko god da sam bila umorna i želela da spavam, bio mi je potreban i razgovor i podrška i druženje. Nigde nismo putovali, nigde nismo išli, niko nam nije dolazio, i eto, na sav taj stres oko bebe i svega, još ispada da sam loša majka ako izađem da se vidim s nekim ili pozovem drugaricu da svrati.” (Ana, 30, srednje obrazovanje, konobarica)

„Dolazili su mi često mama, tetka, sestra, brat, pa onda roditelji mog muža... Mislim, isto bi oni dolazili i da nije bila korona, ali bi ta pomoć bila bolje organizovana i dobronamernija. Ne bi bilo kao da moraju da budu tu nego bi oni sa nekim većim elanom dolazili i pomagali, a ne kao mi moramo da budemo tu i nešto da radimo. Mislim da smo se zato i svađali češće oko toga šta ćemo i kako ćemo, baš zato što je korona. Eto na primer, moja mama je mislila da će svako ko prođe pored nas da nas ubije zato što korona na svakog deluje drugačije. Postoje ljudi koji su postali nerealno paranoični i ona je jedna od tih osoba. Dosta me je osuđivala kada izađem sa svojim društvom da šetam dete. Između ostalog, osuđivala me je i kad neki drugi član porodice dolazi da meni pomogne. Ne da vide dete, nego meni da pomognu. Tako da sam ja u svom okruženju imala ljude na koje je uticala korona tako da postanu paranoični, da hoće da me kontrolišu i samim tim su na mene prebacivali još veći pritisak oko toga s kim, kako i šta radim.” (Teodora, 27, srednje obrazovanje, kozmetičarka)

5. DISKUSIJA I ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U razgovorima sa ženama koje su prvi put postale majke tokom pandemije kovid-19 dominira osećaj odgovornosti za dete koji je pojačan usled pandemijom uslovljene neizvesnosti i smanjenog učešća neformalnih mreža podrške u procesu tranzicije u majčinstvo. Medijski fokus na trudnice kao ugroženu kategoriju stanovništva u kontekstu nesistematičnih mera suzbijanja zaraze i neretko oprečne (ne)zvanične izveštaje o rizicima pandemije, uslovio je kreiranje alternativnih strategija prilagođavanja i informisanja poput povezivanja trudnica i majki na društvenim mrežama. Iz intervjua saznajemo da su grupe podrške na društvenim mrežama intenzivirale osećaj anksioznosti, istovremeno predstavljajući i izvor utehe i ublažavanja stresa, te se njihovo dejstvo u konačnici ne može razlučiti od šireg

konteksta medijske produkcije sadržaja, niti se u našem istraživanju, za razliku od istraživanja sprovedenih u drugim evropskim zemljama (npr. Gray & Barnett, 2022) ono pokazalo kao izrazito važan i široko rasprostranjen mehanizam suočavanja trudnica i majki sa pandemijski okolnostima.

Iskustvo trudnoće percipira se kao nepotpuno budući da ga sagovornice interpretiraju u odnosu na pretpostavljenu, normativno uslovljenu sliku o „trudnoći izvan pandemije“ koja podrazumeva prisustvo različitih aktivnosti koje u kontekstu pandemije nisu mogle biti deo njihovog iskustva, a koje se najvećim delom vezuju za interakcije sa porodicom i prijateljima, mobilnost, kao i otežan pristup medicinskim uslugama. Osim toga, trudnoću u periodu pandemije karakteriše i anksioznost usled manjka kontrole nad sopstvenim telom i zdravljem, čime se produbljuje osećaj otuđenosti. Strah od nepoznatog virusa, koji se pretvara u strah od svega što tvori konstrukt „trudnoće tokom pandemije“, postaje ključna identifikaciona okosnica i destabilizujući činilac u odnosu na subjektivni doživljaj tokom ove faze tranzicije u majčinstvu. U tom smislu i čin porođaja kao niz medikalizovanih i standardizovanih praksi nad kojima žena nema kontrolu (Sekulić, 2016: 188) u kontekstu pandemije dobija još snažniji disocijativni efekat. Posebno je u slučaju porodilja sa iskustvom zaražavanja virusom kovid-19 izražena dimenzija otuđenja, budući da su institucionalne procedure i medicinske prakse produbile osećaj desubjektivacije kroz odsustvo informacija o protokolu namenjenom zaraženim porodiljama, odvajanje od novorođenog deteta i izostanak podrške u vidu prisustva partnera i drugih članova porodice. Neprijatno iskustvo porođaja one direktno povezuju sa pandemijom, naglašavajući otuđenje od sopstvenih emocija kroz romantizovanim nabojem uokvirene iskaze da im je „oduzeta radost tog dana“ ili „uništen najsrećniji dan u životu“, čime se kod ovih sagovornica učvršćuje „postajanje majkom pre pandemije“ kao dominantan normativni konstrukt u odnosu na koji se interpretira sopstveno iskustvo. S druge strane, sagovornice koje se nisu porodile zaražene virusom tumače svoje iskustvo srećnim okolnostima ili kao posledicu strategije izbegavanja stresora povezanih sa pandemijom (npr. kroz odlazak u privatno porodilište), pozicionirajući ga u odnosu na iskustvo zaraženih porodilja i onih koje su imale neprijatnosti na porođaju. Viši socio-ekonomski status očekivano predstavlja ključni prediktor kojim se neutrališu efekti pandemijom uslovljenih rizika. Strah od medicinskih praksi tokom porođaja u pandemijskim okolnostima prisutan je u narativima sagovornica nezavisno od iskustva zaražavanja virusom. Ukoliko ovaj strah posmatramo kao integralni deo straha od samog virusa, možemo tvrditi da proces otuđenja tokom tranzicije u majčinstvo u periodu pandemije počinje već u periodu trudnoće i kulminira ulaskom u medicinsku instituciju tj. činom porođaja.

Naše istraživanje potvrdilo je nalaze domaćih istraživanja prema kojima je kriza produbila postojeći rodni jaz u pogledu obavljanja repetitivnih kućnih poslova i emocionalnom radu (Stanojević, 2021: 61), nezavisno od toga da li je partner radio od kuće ili ne. Rad od kuće partnera, kao privilegija određenih vrsta zanimanja, u našem istraživanju se nije izdvojio kao pozitivan ishod pandemijskih okolnosti i faktor ublažavanja rodne asimetrije u pogledu obavljanja kućnog rada i nege dece kao što se moglo očekivati – što ipak ne znači da se u nekoj meri nisu ospoljili modernizujući efekti krize (Stanojević, 2021: 61). Naprotiv, rad od kuće pokazao se

jednako izazovnim za organizaciju svakodnevnih praksi, pre svega onih koje se odnose na negu deteta, a dinamiku interakcije unutar partnerske dijade u tom slučaju karakteriše ambivalencija, budući da se paralelno kreću narativi o partneru kao podršci i partneru kao izvoru konflikta. Naglašeno preuzimanje odgovornosti za zdravlje deteta i funkcionisanje domaćinstva karakteristično je za sve sagovornice, što je dosledno tradicionalnim društvenim očekivanjima uloge majke kao „menadžera rizika“ kada je u pitanju zdravlje članova porodice. Ovo „upravljanje rizikom“ tokom pandemije ne samo da predstavlja uporište praksi majčinstva, nego se pokazalo neraskidivo povezanim sa konstruktom „dobre majke“. Naime, narativi svih sagovornica o majčinstvu centrirani su oko rukovođenja pandemijskom krizom kroz brigu o detetu i njegovom zdravlju, strategije suočavanja sa svakodnevnim pandemijom uslovljenim izazovima i odgovarajućim odlukama koje se tiču interakcije sa ljudima izvan domaćinstva. Drugim rečima, postajanje majkom za vreme pandemije prikazuje se kao specifičnost odnosa naših sagovornica prema proživljenom iskustvu majčinstva u sklopu etike žrtvovanja na osnovu koje one grade ili pretenduju na etiketu „dobre majke“.

Potreba za emocionalnom i praktičnom podrškom od strane porodice porekla pokazala se kao veoma značajan resurs tokom ranog majčinstva, pri čemu je njegoa aktivacija bila blokirana u čitavom posmatranom periodu. Tranzicija u majčinstvo se stoga i u ovom smislu prepoznaje kao nepotpuna budući da je izostala praksa poseta i pomoći od strane porodice, rodbine i prijatelja u onoj meri u kojoj se očekivala u odsustvu konteksta pandemije. Iskazi sagovornica pokazuju da sitni rituali proslavljanja rođenja deteta u vidu poseta značajnih osoba iz okruženja označavaju značajan marker u okviru putanje tranzicije u majčinstvo. Izostanak praktične podrške najbližih članova porodice porekla sagovornica i njihovih partnera predstavlja ponavljajući nalaz u intervjuima. Međutim, u isti mah većina sagovornica prepoznaje smanjenje pritiska okoline, a pre svega onog koji dolazi od strane porodice porekla, kao neočekivani pozitivni ishod pandemije. Drugim rečima, kontekst pandemije je interpretiran kao omogućavajuća struktura koja ohrabruje individualizaciju majčinstva. Na delu je, dakle, još jedan vid ospoljavanja međugeneracijski reprodukovane napetosti na relaciji zavisnost-autonomija, kojoj su pandemijske okolnosti pridodale kvalitativno drugačiji oblik intergeneracijske ambivalencije na nivou subjektiviteta. Iskazi naših sagovornica stoga svedoče o refleksivnosti i neprekidnom balansiranju između potrebe za podrškom od strane porodice porekla i potrebe za distancom pri interakciji sa njima, koja je u funkciji samostalne konstrukcije roditeljskih praksi. Sa druge strane, uprkos dostupnosti neformalnih mreža podrške i pozitivnom evaluacijom njihovog učinka, jedan deo sagovornica imao je suprotno iskustvo koje je podrazumevalo intenzivan osećaja da su njihove prakse tokom ranog roditeljstva pod stalnim nadzorom i kontrolom starijih članova porodice. Osećaj nadzora, osude i preispitivanje vlastitih roditeljskih praksi od strane starijih članova porodice smešten je u kontekst rizika od zaražavanja i u konačnici predstavlja negaciju individualizacije majčinstva, što je u narativima sagovornica prepoznato kao ključan izvor intergeneracijskog konflikta i pokušaj erodiranja slike o sebi kao „dobrej majci“. U našem istraživanju stoga su identifikovana dva pojavna oblika intergeneracijske ambivalencije: 1) ambivalencija koja nastaje kao posledica krize, usled odsustva pomoći od strane roditelja i visokog

stepena individualizacije majčinstva, i 2) ambivalencija koje nastaje u uslovima prisustva pomoći od strane roditelja i smanjenog stepena individualizacije majčinstva, a koja se u praksi češće prepoznaje izvan konteksta krize.

Celokupna putanja tranzicije u majčinstvo tokom pandemije kovida-19 ispunjena je strahom i kontradiktornim osećanjima, a napetost i stres očekivano nisu izostali niti u jednoj od faza ovog procesa. Iako se mehanizmi suočavanja sa nepredvidivim izazovima razlikuju u odnosu na različite vrste resursa koji su akterkama na raspolaganju u datom trenutku, osećaj otuđenja, manje ili više intenzivan u zavisnosti od tranzicione faze i raspoloživih resursa, predstavlja zajednički imenitelj u narativima svih sagovornica. Iskustvo tranzicije u majčinstvo je od strane sagovornica prevashodno okarakterisano kao „nepotpuno“ u odnosu na postojeće normative o „dobrom majčinstvu“ kojim su ispunjena njihova očekivanja u sklopu konstrukta „postajanja majkom izvan perioda krize“. Kontekst pandemije se u tom smislu nameće kao sila koja dominantno usmerava putanju tranzicije u majčinstvo, oblikujući na specifičan način i odnos žena prema proživljenom iskustvu.

LITERATURA:

- (1) Bobić, M. (2018). Transition to Parenthood: New Insights into Socio-Psychological Costs of Childbearing. *Stanovništvo*, 56(1), 1–27.
- (2) Bobić, M. (2021). Biti žena/majka u vreme pandemije kovid 19 u Srbiji. U O. Radonjić (Ur.), *KOVID-19: pandemija društvenih rizika i nesigurnosti* (str. 51–68). Beograd: Univerzitet, Filozofski fakultet.
- (3) Bobić, M., & Stanojević, M. (2014). Prelaz iz braka u roditeljstvo: diskursi i prakse – dijadna perspektiva. *Sociologija*, 56(4), 427–444.
- (4) Clarke, E., Preston, M., Raskin, J., & Bengtson, V. (1999). Types of Conflicts and Tensions between Older Parents and Adult Children. *The Gerontologist*, 39, 261–270.
- (5) Finch, J. (2007). Displaying Families. *Sociology*, 41(1), 65–81.
- (6) Fingerman, K., Pitzer, M., Lefkowitz, S., Birditt, S., & Mroczek, D. (2008). Ambivalent relationship qualities between adults and their parents: implications for both parties' well-being. *The Journals of Gerontology*, 63(6), 362–371.
- (7) Gray, A., & Barnett, J. (2022). Welcoming new life under lockdown: Exploring the experiences of first-time mothers who gave birth during the COVID-19 pandemic. *British Journal of Health Psychology*, 27, 534–552.
- (8) Hughson, M. (2015) *Mnogo odgovornosti, premalo podrške: Sami roditelji na Zapadnom Balkanu*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (9) López-Morales, H., Del Valle, M.V., Canet-Juric, L., Andrés, M.L., Galli J.I., Poó, F., & Urquijo, S. (2021). Mental health of pregnant women during the COVID-19 pandemic: A longitudinal study. *Psychiatry research*, 295, 113567.
- (10) Ljubičić, M. (2016). Normativna i funkcionalna dimenzija intergeneracijske solidarnosti u narativima mladih majki. *Sociologija*, 58, 306–323.
- (11) Luescher, K., & Pillemer, K. (1998). Intergenerational ambivalence: A new approach to the study of parent–child relations in later life. *Journal of Marriage and the Family*, 60(2), 413–425.
- (12) Mason, J., May, V., & Clarke, I. (2007). Ambivalence and the Paradoxes of Grandparenting. *Sociological Review*, 55(4), 687–706.

- (13) Miller, T. (2005). *Making Sense of Motherhood. A Narrative Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- (14) Sekkides, O., & Vecchia, E. (2020). Editorial: COVID-19: we will not be returning to the old normal. *The Lancet Microbe*, 1(6), e226.
- (15) Sekulić, N. (2016). *Kultura rađanja: istraživanje o seksualnoj i reproduktivnoj socijalizaciji žena*. Čigoja štampa.
- (16) Stanojević, D. (2021). Uticaj pandemije koviida 19 na podelu obaveza u domaćinstvu: slučaj Srbije. U: M. Petrović (Ur.), *Izazovi u oblasti rada, porodice i stila života u kontekstu pandemije koviida 19 u Srbiji: nove solidarnosti i nove nejednakosti* (str. 47–64). Beograd: Univerzitet, Filozofski fakultet.
- (17) Tomanović, S. (2017). Roditeljstvo između familizma i individualizacije: primer Srbije. U: S. Ignjatović & A. Bošković (Ur.), *Individualizam* (str. 162–181). Beograd: Institut društvenih nauka.
- (18) Tomanović, S. (2021). Porodične prakse i solidarnost u toku pandemije koviida 19 u Srbiji. U: M. Petrović (Ur.), *Izazovi u oblasti rada, porodice i stila života u kontekstu pandemije koviida 19 u Srbiji: nove solidarnosti i nove nejednakosti* (str. 65–80). Beograd: Univerzitet, Filozofski fakultet.
- (19) Tomanović, S., Stanojević, D., & Ljubičić, M. (2016). *Postajanje roditeljem u Srbiji: sociološko istraživanje tranzicije u roditeljstvo*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- (20) Walter, A., Stauber, B., & Pohl, A. (2009) *Youth: Actor of Social Change. Final Report*. Tubingen: IRIS.

BECOMING A MOTHER DURING THE COVID-19 PANDEMIC IN SERBIA

The aim of this exploratory qualitative research is to interpret the effects of the crisis caused by the COVID-19 pandemic on the experience of becoming a mother. The subjective experience of the transition to motherhood is shaped in relation to experiences within certain stages which include decision to give birth, pregnancy, childbirth, period immediately after the birth of a child and period of early motherhood, but it is also constructed in relation to discourses on "good motherhood" and its displaying, as well as the perception of informal and institutional support. The COVID-19 pandemic has produced new challenges to individuals and groups in almost every segment of human existence, so we start from the hypothesis that the effects of the crisis had an enormous impact on the experience of becoming a mother. The participants in this research were ten first-time mothers who gave birth in the period between March 2020 and February 2021. Results indicate that the context of the pandemic significantly influenced the experience of transition to motherhood in each of its phases.

KEYWORDS: *transition to motherhood / pandemics / subjectivity*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2022 / Vol. XLI / 2-3 / 27-40
Pregledni naučni rad
Priljeno: 20. novembar 2022. godine
Prihvaćeno: 02. decembar 2022. godine
DOI: 10.47152/ziksi2022032
UDK: 159.922.63
37.018.48

STAROST JE I MIRNO MORE I NEMIRNA LUKA: INSTRUMENT ZA ISPITIVANJE UVERENJA O STAROSTI, STARIMA I OBRAZOVANJU STARIH

Jana MIŠOVIĆ*
Natalija GOJAK**
Zorica MILOŠEVIĆ***

Naučna i društveno-politička zainteresovanost za starost i stare podstaknuta je globalnim trendom demografskog starenja stanovništva. Dostupno je mnoštvo različitih društvenih narativa o starosti kao periodu života, starima kao društvenoj kategoriji i obrazovanju koje je njima namenjeno, a sve ove narative možemo grupisati u tri pristupa teoriji, praksi i politici obrazovanja starih: koncept dezangažovanja, koncept ekspanzivnog angažovanja i koncept konstruktivnog i kompetentnog angažovanja. Kreiran je instrument za ispitivanje uverenja o starosti, starima i obrazovanju starih koji se temelji na teorijskim premisama navedenih pristupa. Sa ciljem da se ispita pouzdanost kreiranog instrumenta sprovedeno je pilot-istraživanje na uzorku od 40 studenata andragogije Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. U radu su predstavljeni rezultati pilot-istraživanja o uverenju studenata andragogije o starosti, starima i obrazovanju starih i metrijske karakteristike pouzadnosti kreiranog instrumenta. Instrument je revidiran na osnovu dobijenih rezultata istraživanja i prikazan je na kraju rada.

* Istraživačica saradnica/asistentkinja, Institut za pedagogiju i andragogiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. E-mail: jana.misovic@f.bg.ac.rs

** Istraživačica saradnica/asistentkinja, Institut za pedagogiju i andragogiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. E-mail: natalija.gojak@f.bg.ac.rs

*** Docent, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. E-mail: zorica.milosevic@f.bg.ac.rs

KLJUČNE REČI: pristupi teoriji / praksa i politika obrazovanja starih / uverenja o starosti, starima i obrazovanju starih / instrument za ispitivanje uverenja o starosti, starima i obrazovanju starih

1. UVODNA RAZMATRANJA

Kao odgovor na pitanje kako bismo mogli da opišemo životni razvoj svake jedinke, jedan student je rekao: „Svi se rode, žive i umru“. Dato zapažanje sasvim je tačno i po svom obimu toliko sveobuhvatno da se može odnositi na svaku jedinku koju u biološkom smislu možemo smatrati živom. Kada bismo nastojali da ovo zapažanje dalje razradimo, život – ono što se dešava između rođenja i smrti, bismo razdelili na odvojene jedinice, na niz pojedinačnih etapa koje odlikuju jedinstvene karakteristike. U najopštijem smislu, ove etape su detinjstvo/mladost, odraslo doba i starost, a svaku od njih možemo dalje secirati na još specifičnije jedinice. Normativno se očekuje da svaka jedinka prođe kroz svaku od ovih faza tokom svog životnog ciklusa, uključujući i fazu starosti, koja sa sobom nosi niz bioloških, psiholoških i socijalnih promena i karakteristika, što je čini kvalitativno potpuno osobenim periodom života ljudi. Identifikovanje starosti kao kvalitativno osobenog perioda života novijeg je datuma: naime, pre svega 50-ak godina, Simon de Bovoar je u poznatoj studiji „Starost, I-II pisala da starost dugo nije bila društveno prepoznata kao zasebna životna etapa, usled čega su u različitim studijama stari ljudi često svrstavani u kategoriju odraslih (De Bovoar, 1986), što je onemogućavalo detaljniju analizu ovog perioda života. Danas, pak, govorimo i o četvrtoj životnoj dobi. „Starost je stvarnost“, kaže istoričar starosti Žorž Minoa (Minoa, 1994, prema: Milosavljević, 2012), a proučavanje te starosti/stvarnosti fokus je sve većeg broja istraživanja i predmet mnogih naučnih disciplina i društveno-političkih rasprava.

1.1. Teorijski okvir istraživanja

Naučna i društveno-politička zainteresovanost za starost i stare podstaknuta je globalnim trendom demografskog starenja stanovništva. Kao rezultat produžetka životnog veka ljudi i pada fertiliteta, globalno stanovništvo ubrzano stari, što predstavlja jedan od najaktuelnijih demografskih fenomena i temu brojnih političkih strategija i rasprava, u čijim se okvirima na ovaj trend mahom gleda kao na društveno-politički *izazov*. Ovakva promena demografske strukture stanovništva globalnog je nivoa: iako se u industrijski razvijenim zemljama događa najbrže, nije za njih i rezervisano. Starenje stanovništva najizraženije je u Japanu i zemljama evropskog kontinenta (Birmančević, 2021; Devedžić et al., 2015). Prema izveštaju Ujedinjenih nacija iz 2020. godine, broj starijih od 65 godina na globalnom nivou iznosio je 725 miliona ljudi, što je činilo 9,3% ukupne populacije stanovništva; projekcije su da će se broj starih do 2050. godine više nego udvostručiti, te da će populaciju starih na globalnom nivou činiti preko 1,5 milijardi ljudi, tj. da će se udeo populacije starijih od 65 godina u ukupnoj populaciji stanovništva povećati na 16%

(UN, 2020, prema: Birmančević, 2021). I dok čekamo rezultate popisa iz 2022. godine, za dobijanje opšte slike o demografskoj strukturi Republike Srbije, možemo se poslužiti podacima objavljenim u okviru poslednjeg Statističkog godišnjaka (Statistički godišnjak Republike Srbije, 2022): tokom 2021. godine udeo stanovništva iz kategorije starosti od 65 i više godina čini 21,3% ukupnog stanovništva Republike Srbije, od čega je 4,6% onih koji su stariji od 80 godina. U predviđenim projekcijama, udeo stanovništva iz kategorije starosti od 65 i više godina činiće 23,6% ukupnog stanovništva Republike Srbije tokom 2030. godine, tj. 24% ukupnog stanovništva Republike Srbije tokom 2040. godine, što znači da će skoro četvrtinu ukupnog stanovništva Republike Srbije činiti kategorija stanovništva starijih od 65 godina. Tendencija linearnog, progresivnog rasta udela starog stanovništva u ukupnom stanovništvu u Republici Srbiji prisutna je poslednjih decenija, dok se udeo stanovništva iz kategorije mladih od 15 godina i iz kategorije stanovništva starosti od 15 do 64 godine u ukupnoj populaciji stanovništva pouzdano i konstantno smanjuje (Statistički godišnjak Republike Srbije, 2022). Ovakva slika strukture stanovništva nije isključivo „domaća“, ali ono što čini specifičnost domaćeg konteksta jeste strmoglava brzina odvijanja tog procesa (Milosavljević, 2012). Srpsko stanovništvo je u prvoj polovini XX veka bilo znatno mlađe od evropskog proseka (Penev, 2002, prema: Milosavljević, 2012), dok smo trenutno jedna od najstarijih evropskih zemalja.

Starost može biti sagledana kroz mnoštvo različitih društvenih narativa, koji impliciraju drugačije razvojne zadatke i uloge starih ljudi kao društvene kategorije, različite socijalne politike, a ova shvatanja se dalje preslikavaju i na organizaciju celokupnog sistema podrške namenjenog starima, i konkretnije – na shvatanje svrhe, ciljeva i sadržaja obrazovanja koje je starima namenjeno. Od povezivanja sa mudrošću, do povezivanja sa neproduktivnošću i nekorisnošću, dostupno je mnoštvo različitih narativa o starosti, a sve ove narative možemo grupisati u tri pristupa teoriji, praksi i politici obrazovanja starih: koncept dezangažovanja, koncept ekspanzivnog angažovanja i koncept konstruktivnog i kompetentnog angažovanja (Medić, 1991).

Sa konceptom *dezangažovanja* upoznaju nas Kaming i Henri (Cumming & Henry, 1961, prema: Adams, 2004). Osnovne postavke ovog koncepta autori formulišu na osnovu rezultata longitudinalnog istraživanja sprovedenog u Misuriju (SAD) 50-ih godina XX veka (Adams, 2004). Prema ovom konceptu, na starost se gleda kao na pasivan period lišen stresa, ali i novih razvojnih zadataka. Stari napuštaju društvene položaje i radne funkcije koje su zauzimali i obavljali, pa kvalitet/razvijenost njihovih socijalnih veza opada, zbog čega se starost često povezuje sa usamljenošću (Asiamah, 2017). Koncept dezangažovanja je „restriktivan“ (Medić, 1991) i nadasve pesimističan pristup starosti, koji starost ne povezuje sa novim mogućnostima razvoja. Razvoj se uglavnom povezuje sa detinjstvom, dok se na staro doba gleda kao na period degenerativnih životnih promena, kao na pripremu za smrt i opadanje kvaliteta životnih funkcija koje je često udruženo sa različitim vrstama bolesti. Ovaj pristup je usmeren na traženje i naglašavanje razlika koje postoje između starih i drugih kategorija stanovništva (mlađih generacija) i posmatra stare kao homogenu

grupu, grupu koja ima iste potrebe i probleme, zanemarujući na taj način unutargrupne razlike i osobenosti. Starost se retko povezuje sa učenjem i razvojem, a razlozi ovakvih shvatanja traže se u brojnim istorijskim i kulturnim faktorima. Neki autori (npr. Zittoun & Baucal, 2021) tvrde da je ovakvo shvatanje starosti socijalni, teorijski i etički ćorsokak. Iz ovakvog shvatanja starosti proizilazi i slika o ulozi obrazovanja starih kao pripreme za penzionisanje i aktivnosti zabave u slobodnom vremenu starih (Medić, 1991).

Koncept *ekspanzivnog angažovanja* predstavlja opozit konceptu dezangažovanja – on kao da negira postojanje starosti i svih kvalitativnih specifičnosti koje ovaj period sa sobom nosi. Havighurst, utemeljivač koncepta ekspanzivnog angažovanja, naglašava važnost učešća u novim aktivnostima i socijalnim interakcijama za zadovoljstvo životom i sreću starih ljudi (Havighurst, 1959, prema: Gillespie & Louw, 1993). Participacija starih u širokom spektru uloga i aktivnosti je esencijalna za njihovo zdravlje, celokupno blagostanje i kvalitet života (Tabet, 2016). Koncept ekspanzivnog angažovanja naglašava istovetnost potreba starih ljudi i drugih kategorija stanovništva (mlađih generacija). Njim se ističe sledeće: „Osoba koja stari optimalno je osoba koja ostaje aktivna i koja uspeva da se odupre sužavanju njegovog/njenog socijalnog sveta. Ona održava aktivnosti srednjeg doba što je duže moguće i pronalazi zamene za one aktivnosti kojih je primorana da se odrekne: zamene za posao kada je primorana da se penzioniše, zamene za prijatelje i voljene koje gubi usled njihove smrti“ (Havighurst et al., 1968: 161, prema: Formosa, 2020: 15). Širok spektar kognitivnih i fizičkih aktivnosti i raznovrsne socijalne razmene smatraju se nezaobilaznim konstituentima psihofizičkog zdravlja starih ljudi i njihovog celokupnog blagostanja. Međutim, ovaj koncept kao da zaobilazi i negira činjenicu da starost, ipak, sa sobom nosi niz promena, i lepih i bolnih karakteristika, potencijalnih gubitaka sa kojima stari treba da se suoče. Ukoliko se i prihvati postojanje problema svojstvenih starosti, aktivnosti su te koje se promovišu kao *panacea*, kao univerzalni lek za sve ove probleme. Autori koji podržavaju koncept ekspanzivnog angažovanja često uz starost pridodaju atribute „uspešnosti“ i „optimalnosti“, koji proizilaze iz ideologije „efikasnosti i produktivnosti“. Osim što ova ideologija stare smešta na poziciju društvene margine, označavajući ih kao „neproduktivne“ i „nekorisne“ za budućnost društva, stari svoju manje aktivnu starost mogu doživeti kao neuspeh, iako je ona za njih značajna i smislena (Zittoun & Baucal, 2021). Iz ovako shvaćene starosti proizilazi slika obrazovanja kao značajne aktivnosti starih ljudi, koja predstavlja važan segment njihovog stila života (Medić, 1991).

U okviru koncepta *konstruktivnog i kompetentnog angažovanja* starost se ne shvata u normativnim terminima aktivnosti/pasivnosti, već se shvata kao autentična, kvalitativno nova faza razvoja pojedinca, kroz koju svaka jedinka prolazi jedinstveno. Niti starost možemo povezati isključivo sa opadanjem i umiranjem, niti možemo negirati da starost sa sobom nosi niz jedinstvenih i potencijalno bolnih/teških razvojnih zadataka i gubitaka. Koncept konstruktivnog i kompetentnog angažovanja predstavlja fuziju pojedinih, pozitivnih elemenata i koncepta dezangažovanja i koncepta ekspanzivnog angažovanja, uz isticanje da

starost kao faza u životnom ciklusu pojedinca sa sobom nosi nove mogućnosti razvoja i promena sa kojima stari treba da se konstruktivno suoče. Starost odlikuje obilje refleksija o postignutom tokom prethodnih faza životnog razvoja i integraciju svih dotadašnjih životnih iskustava u novi smisao. Jedino starost sa sobom nosi mogućnost rekapitulacije celokupnog života, iz čega mogu proisteći nove vrednosti i smisao življenja, osećaji integriteta i zadovoljstva i preuzimanje odgovornosti za sopstveni život. To nije jedini scenario, kako Erikson predstavlja starost u svojoj teoriji razvojnih životnih faza (Erikson, 2008). Može se javiti i osećaj očajanja, žaljenja za pogrešno donetim izborima, nezadovoljstvo i depresivnost (Batra, 2013). Jedan od načina konstruktivnog suočavanja sa starošću/stvarnošću i kompetentnog suočavanja sa životnim situacijama može biti obrazovanje. Rezultati istraživanja pokazuju da stari ljudi ne žele obrazovanje kao bekstvo od starosti i sebe, već od obrazovanja žele isto što i druge generacije – da se konstruktivno suoče sa stvarnošću (Cross & Florio, 1978, prema: Medić, 1991).

Celokupna organizacija društva se bazira na kolektivnim konstrukcijama i uverenjima o svetu i pojedinačnim društvenim segmentima i kategorijama. Takođe, i naše lične akcije i interakcije koje ostvarujemo sa drugima pod uticajem su naših uverenja o svetu i drugim ljudima. Naša uverenja utkana su u svaki naš postupak, pokretači su svakog našeg ponašanja i izbora. Komunikacija se ponajviše temelji na našim uverenjima. U razmeni koju imamo sa drugima dolazi do ukrštanja svih kako implicitnih, tako i eksplicitnih uverenja i pretpostavki koje svi koji učestvuju u razmeni dele. Primena ove teze se posebno potvrđuje u kontekstu obrazovanja: celokupna nastava se bazira na uverenjima o prirodi procesa učenja i mogućnostima učesnika u tom procesu da uče i da se razvijaju. Uverenja nastavnika o procesu podučavanja direktan su odraz uverenja koja nastavnici imaju o učenicima: svaki nastavnik ima svoja lična uverenja o tome šta je proces učenja i kako on funkcioniše, kakve su sposobnosti svakog učenika da određeni sadržaj usvoji, koji su njegovi dometi razvoja (Bruner, 2000). Otuda, obrazovanje starih utemeljeno je na uverenjima o starosti i starima, kako individualnim, tako i društvenim, a sva ta uverenja možemo svrstati u neki od opisanih pristupa politici, teoriji i praksi obrazovanja starih. Pristup koji izaberemo ne samo da određuje naše shvatanje uloga i zadataka starih ljudi, već određuje i naš individualni i društveni odnos prema starim ljudima kao kategoriji stanovništva. Svako ko podučava stare implicitno ili eksplicitno se pronalazi u nekim od navedenih pristupa.

Uverenja koja ima o učeniku nastavnik unosi u proces učenja i na osnovu njih osmišljava proces i modeluje svoje ponašanje (Pešikan, 2010). Istraživanja pokazuju snažno delovanje uverenja nastavnika na učenje i postignuća učenika. Uverenja nastavnika oblikuju očekivanja koja nastavnici imaju od svojih učenika (Pešikan, 2020). Poznato istraživanje koje su sproveli Rosenthal i Džejkobson, je pokazalo da očekivanja nastavnika deluju kao snažno „samoispunjujuće proročanstvo“ na postignuća učenika (Rosenthal & Jacobson, 1968, prema: Pešikan, 2020). U okviru eksperimenta, oni učenici od kojih su nastavnici imali visoka očekivanja imali su bolja postignuća, a u naknadnim testiranjima i poboljšan skor na testu inteligencije (Pešikan, 2020; Szumski & Karwowski, 2019). Na osnovu ovog eksperimenta je

formulisan tzv. Pigmalion efekat, a kasnija istraživanja potvrđuju njegovo snažno delovanje kada su u pitanju učenici iz stigmatizovanih društvenih grupa (Jussim & Harber, 2005, prema: Pešikan, 2020; Szumski & Karwowski, 2019), a stari svakako jesu stigmatizovani.

Upravo je zbog opisanog i empirijskim dokazima potkrepljenog snažnog delovanja uverenja i očekivanja nastavnika na obrazovna postignuća svojih učenika neophodno i važno osvetljavati ih i razvijati ih u pravcu pozitivne slike o mogućnostima učenja i razvoja u starom dobu. Neophodno je da ljudi koji podučavaju stare autentično veruju da su stari sposobni da uspešno uče, da je starost period pun kvalitativno novih razvojnih zadataka i da obrazovanje može biti jedan od načina njihovog uspešnog i kompetentnog rešavanja. Važno je osvestiti uverenja, rekonstruisati ih i menjati ukoliko je to potrebno i to u pravcu trećeg pristupa, *konstruktivnog i kompetentnog angažovanja*, posebno ako uzmemo u obzir generalno dominantan pogled na starost kao pasivan period života.

2. METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Cilj sprovedenog istraživanja je dvostruk:

1. Utvrditi pouzdanost kreiranog instrumenta za ispitivanje uverenja o starosti, starima i obrazovanju starih, koji se temelji na opisanim teorijskim pristupima;
2. Ispitati na koji način studenti andragogije konceptualizuju starost, stare i obrazovanje starih, tj. ispitati u skladu sa kojim od opisanih pristupa teoriji, politici i praksi obrazovanja starih su uverenja studenata andragogije.

Kako bismo odgovorili na postavljene ciljeve istraživanja kreiran je Upitnik za ispitivanje uverenja o starosti, starima i obrazovanju starih. Reč je o skali Likertovog tipa, koja se sastoji od 31 tvrdnje. Svaka tvrdnja proizilazi iz nekog od pristupa teoriji, politici i praksi obrazovanja starih i opisuje ih. Pojedinačne tvrdnje koje opisuju koncept dezangažovanja, koncept ekspanzivnog angažovanja i koncept konstruktivnog i kompetentnog angažovanja su navedene u Tabeli 1. Predviđeno je da na skali od 1 do 5 ispitanici označavaju stepen svog slaganja sa svakom od navedenih tvrdnji, pri čemu stepen 1 označava najmanji stepen slaganja (uopšte se ne slažem), a stepen 5 označava najveći stepen slaganja sa tvrdnjom (u potpunosti se slažem). Analiza stepena slaganja sa pojedinačnim tvrdnjama će nam omogućiti da steknemo uvid u uverenja o starosti, starima i obrazovanju starih kod naših ispitanika.

Tabela 1. Tvrdnje koje opisuju pristupe teoriji, politici i praksi starosti, starima i obrazovanju starih.

Pristup teoriji, politici i praksi starosti, starima i obrazovanju starih	Tvrdnje
Koncept dezangažovanja	Starost je kao mirno more. Starost ne karakterišu novi razvojni zadaci. Starost je period regresivnih razvojnih promena. Starost je period pripreme za smrt. Osnovna funkcija obrazovanja starih je da pripremi za penzionisanje. Smatram da stari ne treba da budu na važnim društvenim funkcijama/pozicijama. Starost je usamljen i dosadan period. Svi stari imaju slične potrebe. Starost karakteriše ubiranje plodova prethodnih životnih perioda. Starost je period redukovanih životnih potreba. U starosti opadaju životna interesovanja.
Koncept ekspanzivnog angažovanja	Smatram da stari ljudi treba da rade sve dok su radno sposobni. Starost je period kada se ima vremena za pregršt aktivnosti za koje se nije imalo vremena u prethodnim životnim fazama. Starost nema veze sa godinama. Obrazovanje starima treba da omogući produženo radno angažovanje. Starost je period razvoja i zabave. Potrebe starih se veoma razlikuju. Smatram da mnoge važne društvene funkcije treba da obavljaju stari ljudi. Bitno je da stari imaju što više aktivnosti. Starost je samo stanje duha. Načini zadovoljenja potreba starih nisu specifični u odnosu na načine zadovoljenja potreba drugih uzrasnih kategorija. Starost treba da bude produktivan period.
Koncept konstruktivnog i kompetentnog angažovanja	Starost je period kvalitativno drugačijeg razvoja. Funkcija obrazovanja starih je da im omogući da se suoče sa promenama i novim razvojnim zadacima koje ovaj period sa sobom nosi. Što je duže moguće stari treba da budu autonomni i odgovorni za sebe. Obrazovanje starih ima razvojnu funkciju. Starima treba omogućiti fleksibilno radno angažovanje i volontiranje u skladu sa njihovim sposobnostima i željama. Stari imaju bogato životno iskustvo kao resurs za kompetentno rešavanje životnih problema. Starima treba omogućiti da aktivno učestvuju u društvu u skladu sa mogućnostima i njihovim željama. Starost je osoben period života kroz koji svako prolazi drugačije. Starost je i mirno more i nemirna luka.

Instrument je primenjen u pilot-istraživanju koje je sprovedeno na uzorku od 40 studenata III i IV godine osnovnih studija i master studija andragogije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Naknadne statističke analize, odnosno računanje Kronbah alfa koeficijenta i Ajtem-total korelacije, omogućile su utvrđivanje pouzdanosti kreiranog instrumenta. Primena kreiranog instrumenta u pilot-istraživanju vodila nas je ka ispitivanju konceptualizacije studenata andragogije o starosti, starima i obrazovanju starih. Studenti andragogije predstavljaju buduće profesionalce u sistemu obrazovanja starih, a zbog opisane uloge koje uverenja imaju za celokupan proces obrazovanja važno je ispitivati ih i rasvetljavati.

Uzorak istraživanja je prigodan. Ukupno je 40 studenata andragogije učestvovalo u istraživanju ($n=40$), i to: studenti III godine osnovnih studija andragogije ($n=17$, 42,5%), studenti IV godine osnovnih studija andragogije ($n=13$, 32,5%) i studenti master studija andragogije ($n=10$, 25%). S obzirom na to da je mala brojnost studenata na studijskoj grupi za andragogiju (na osnovnim studijama do 30; na master studijama do 20), kao i zastupljenost svih drugih bitnih obeležja uzorka, reč je o reprezentativnom uzorku studenata andragogije. Tokom III godine osnovnih studija andragogije realizuje se kurs *Obrazovanje starih*, na kojem studenti imaju priliku da se upoznaju sa različitim konceptima starosti, starih i obrazovanja starih. Ovo istraživanje je sprovedeno tokom februara 2022. godine, na samom početku kursa u školskoj 2021/2022. godini, kada studenti III godine osnovnih studija još nisu imali priliku da se sa različitim teorijskim konstruktima iz ove oblasti upoznaju.

Podaci su prikupljeni tokom februara 2022. godine elektronskim putem. Popunjavanje skale bilo je anonimno, dobijeni odgovori se ne mogu povezati sa identitetom studenata. Prikupljeni podaci su analizirani u okviru programa IBM SPSS Statistics 25. Za utvrđivanje pouzdanosti instrumenta, korišćeni su Kronbah alfa koeficijent i Ajtem-total korelacija. Za ispitivanje uverenja studenata andragogije o starosti, starima i obrazovanju starih, korišćene su mere deskriptivne statistike: mera aritmetičke sredine, mera standardne devijacije i mera asimetrične raspodele podataka.

3. PRIKAZ I INTERPRETACIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

Cilj 1: Provera pouzdanosti kreiranog instrumenta za ispitivanje uverenja o starosti, starima i obrazovanju starih

Nakon empirijske provere kreiranog instrumenta za ispitivanje uverenja o starosti, starima i obrazovanju starih i kodiranja dobijenih rezultata došli smo do zaključka da instrument nije pokazao dobre metrijske karakteristike. Statistička analiza rezultata dobijenih pilot-istraživanjem pokazuje da kreirani instrument nije dovoljno pouzdan: Kronbah alfa koeficijent za celokupan instrument iznosi svega 0,399, što ne predstavlja zadovoljavajući nivo pouzdanosti instrumenta. Najproblematičnije su stavke dedukovane iz pristupa konstruktivnog i kompetentnog starenja, koje su se pokazale kao nedovoljno diskriminativne za precizno i valjano zaključivanje o uverenjima o starosti, starima i obrazovanju starih.

Sa ciljem dobijanja pouzdanog i metrijski valjanog instrumenta za ispitivanje uverenja o starosti, starima i obrazovanju starih 9 tvrdnji koje opisuju pristup konstruktivnog i kompetentnog starenja smo u potpunosti izbacili. Ovaj pristup nije normativan, što je otežavajuće za kreiranje dovoljno diskriminativnih tvrdnji. Na celokupnom instrumentu kao pouzdane su se pokazale ekstremnije tvrdnje, što nije bio slučaj sa tvrdnjama iz pristupa konstruktivnog i kompetentnog starenja. Izbacivanjem tih tvrdnji dobijen je instrument sa 22 ajtema: 11 za pristup dezangažovanja i 11 za pristup ekspanzivnog angažovanja, za koji Kronbah alfa koeficijent iznosi 0,648. Metrijske karakteristike pouzdanosti tako revidiranog instrumenta prilažemo u Tabeli 2.

Tabela 2. Metrijske karakteristike pouzdanosti revidiranog instrumenta.

Tvrdnje	Varijansa	Ajtem-total korelacija	Kronbah alfa koeficijent
Starost je kao mirno more	54,421	,194	,640
Starost ne karakterišu novi razvojni zadaci	57,221	,063	,649
Starost je period regresivnih razvojnih promena	50,759	,446	,613
Starost je period pripreme za smrt	56,438	,022	,661
Osnovna funkcija obrazovanja starih je da pripremi za penzionisanje	54,128	,244	,636
Smatram da stari ne treba da budu na važnim društvenim funkcijama/pozicijama	50,179	,381	,617
Starost je usamljen i dosadan period	54,097	,184	,642
Svi stari imaju slične potrebe	53,772	,291	,632
Starost karakteriše ubiranje plodova prethodnih životnih perioda	61,897	-,325	,689
Starost je period redukovanih životnih potreba	53,138	,233	,636
U starosti opadaju životna interesovanja	50,702	,529	,608
Smatram da stari ljudi treba da rade sve dok su radno sposobni	48,717	,423	,609
Starost je period kada se ima vremena za pregršt aktivnosti za koje se nije imalo vremena u prethodnim životnim fazama	53,895	,306	,631
Starost nema veze sa godinama	50,251	,390	,616
Obrazovanje starima treba da omogući produženo radno angažovanje	57,533	-,045	,669
Starost je period razvoja i zabave	50,856	,424	,614
Potrebe starih se veoma razlikuju	56,717	-,002	,665
Smatram da mnoge važne društvene funkcije treba da obavljaju stari ljudi	49,167	,501	,603
Bitno je da stari imaju što više aktivnosti	55,712	,123	,647
Starost je samo stanje duha	49,666	,401	,614
Načini zadovoljenja potreba starih nisu specifični u odnosu na načine zadovoljenja potreba drugih uzrasnih kategorija	57,461	-,031	,664
Starost treba da bude produktivan period	55,589	,214	,640

U Tabeli 2 možemo videti da 4 tvrdnje imaju negativan koeficijent Ajtem-total korelacije, tj. da su u negativnoj korelaciji sa celokupnim skorom skale, usled čega nisu dovoljno diskriminativne za zaključivanje o uverenjima o starosti, starima i obrazovanju starih. Jedna stavka je iz pristupa dezangažovanja (*Starost karakteriše ubiranje plodova prethodnih životnih perioda*) i tri su dedukovane iz pristupa ekspanzivnog angažovanja (*Obrazovanje starima treba da omogući produženo radno angažovanje; Potrebe starih se veoma razlikuju; Načini zadovoljenja potreba starih nisu specifični u odnosu na načine zadovoljenja potreba drugih uzrasnih kategorija*). Usled nedovoljne diskriminativnosti izostavili smo i navedene

tvrdnje, čime se dobija instrument sa 18 tvrdnji, koji pokazuje valjane karakteristike pouzdanosti. Kronbah alfa koeficijent za ovaj instrument iznosi 0,748. U Tabeli 3 predstavljamo instrument sa konačnom listom tvrdnji za ispitivanje uverenja o starosti, starima i obrazovanju starih.

Tabela 3. Finalna verzija instrumenta za ispitivanje uverenja o starosti, starima i obrazovanju starih.

Pristup teoriji, politici i praksi starosti, starima i obrazovanju starih	Tvrdnje
Koncept dezangažovanja	Starost je kao mirno more. Starost ne karakterišu novi razvojni zadaci. Starost je period regresivnih razvojnih promena. Starost je period pripreme za smrt. Osnovna funkcija obrazovanja starih je da pripremi za penzionisanje. Smatram da stari ne treba da budu na važnim društvenim funkcijama. Starost je usamljen i dosadan period. Svi stari imaju slične potrebe. Starost je period redukovanih životnih potreba. U starosti opadaju životna interesovanja.
Koncept ekspanzivnog angažovanja	Smatram da stari ljudi treba da rade sve dok su radno sposobni. Starost je period kada se ima vremena za pregršt aktivnosti za koje se nije imalo vremena u prethodnim životnim fazama. Starost nema veze sa godinama. Starost je period razvoja i zabave. Smatram da mnoge važne društvene funkcije treba da obavljaju stari ljudi. Bitno je da stari imaju što više aktivnosti. Starost je samo stanje duha. Starost treba da bude produktivan period.

Cilj 2: Uverenja studenata andragogije o starosti, starima i obrazovanju starih

Za zaključivanje o uverenjima studenata andragogije o starosti, starima i obrazovanju starih smo se koristili revidiranom verzijom instrumenta, koju čine 18 tvrdnji sa zadovoljavajućim metrijskim karakteristikama pouzdanosti. Kao pokazatelje uverenja studenata andragogije smo koristili mere deskriptivne statistike: meru aritmetičke sredine, meru standardne devijacije i meru asimetrične raspodele podataka. Kako bismo pristupili statističkoj analizi dobijenih podataka sve tvrdnje smo rekodirali, sa ciljem usklađivanja i ujednačavanja skorova dobijenih na pozitivno definisanim i negativno definisanim tvrdnjama. Rekodiranje je podrazumevalo zamenu stepena slaganja na negativno definisanim tvrdnjama. Tako ocena 5 (najveći stepen slaganja) na negativno definisanim tvrdnjama, postaje ocena 1 (najmanji stepen slaganja), a ocena 4 postaje ocena 2. Na ovaj način, u rekodiranoj shemi značenja niski skorovi upućuju na stepen slaganja sa konceptom dezangažovanja, a visoki skorovi upućuju na stepen slaganja sa konceptom ekspanzivnog angažovanja. U Tabeli 4 je prikaz navedenih statističkih pokazatelja o uverenjima studenata andragogije o starosti, starima i obrazovanju starih.

Tabela 4. Statistički pokazatelji o uverenjima studenata andragogije o starosti, starima i obrazovanu starih.

	N	Min	Max	M	SD	Asimetrična raspodela podataka	
Uverenja (skala u celini)	40	3,00	4,72	3,76	,426	,447	,374

Iz rezultata prikazanih u Tabeli 4 možemo da vidimo da je mali raspon skorova koji su studenti ostvarili u sprovedenom pilot-istraživanju. Minimalni skor je 3,00, a maksimalni skor je 4,72. Aritmetička sredina (M) dobijena na uzorku studenata andragogije je 3,76, što upućuje na uverenja koja su po senzibilitetu bliža pristupu ekspanzivnog angažovanja. I mali raspon i vrednost dobijene aritmetičke sredine mogu biti očekivane za uzorak studenata andragogije, s obzirom na to da je u pitanju uzorak studenata koji je već upućen u sadržaj andragoške nauke, i koji bi verovatno i pri samom upisu na studije pokazivao veću sklonost ka pozitivnijim uverenjima prema starima i obrazovanju starih. Dobijeni rezultati upućuju na asimetričnu raspodelu podataka, s obzirom na to da je većina odgovora raspršena između sredine i desnog spektra raspodele. S obzirom na malu veličinu uzorka i homogenost grupe, nismo istraživali korelaciju različitih varijabli sa uverenjima studenata o starosti, starima i obrazovanju starih.

4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Kreirani instrument za ispitivanje uverenja o starosti, starima i obrazovanju starih se empirijskom proverom nije pokazao dovoljno pouzdanim. Sa ciljem dobijanja neophodnih metrijskih karakteristika pouzdanosti instrumenta izostavili smo sve tvrdnje koje se nisu pokazale kao dovoljno pouzdane i diskriminativne za ispitivanje uverenja. Prevažodno je reč o svim tvrdnjama koje su dedukovane iz koncepta konstruktivnog i kompetentnog starenja, kao i o četiri tvrdnje koje su imale negativnu Ajtem-total korelaciju, a dedukovane su iz koncepta dezangažovanja i koncepta ekspanzivnog angažovanja. Na taj način smo dobili revidiranu verziju instrumenta, koji se sastoji od 18 tvrdnji. S obzirom na to da smo se prilikom kreiranja instrumenta vodili idejom da on bude baziran na sva tri pristupa teoriji, politici i praksi obrazovanja starih, kao nedostatak revidirane verzije instrumenta vidimo to što celokupan koncept konstruktivnog i kompetentnog starenja nije u njemu zastupljen. Navedeni koncept na najadekvatniji način pristupa starosti, starima i obrazovanju starih, jer obuhvata suptilne karakteristike koje period starosti obuhvata. Istovremeno, ovaj pristup nije normativan, što se pokazalo kao izazov za kreiranje dovoljno diskriminativnih tvrdnji. S obzirom na to da pristup konstruktivnog i kompetentnog starenja po svojim odlikama predstavlja fuziju pojedinih, pozitivnih elemenata ostala dva pristupa, mišljenja smo da umerenije skorove na postojećoj skali možemo tumačiti kao sklonost ka uverenjima koja bismo mogli da sa njim povežemo. Nezadovoljavajući nivo pouzdanosti i preciznosti ovakvog instrumenta i zaključivanja zahteva dalje kreiranje dovoljno

diskriminativnih tvrdnji, koje bi mogle da identifikuju uverenja koja su u skladu sa pristupom konstruktivnog i kompetentnog starenja.

Revidiranu verziju instrumenta smo primenili za utvrđivanje uverenja studenata andragogije o starosti, starima i obrazovanju starih i dobili smo veoma homogen opseg rezultata. Statistički pokazatelji dobijeni u pilot-istraživanju, ukazuju na tendenciju studenata andragogije da su bliži uverenjima koja možemo povezati sa pristupom ekspanzivnog angažovanja. S obzirom na to da je reč o uzorku koji čine studenti andragogije, ovakvi rezultati ne iznenađuju. Biće zanimljivo da ovako dobijene podatke, uporedimo sa podacima dobijenim unapređenom verzijom instrumenta, i sa drugim uzorcima.

Još jedan segment u kojem vidimo moguć razvoj kreiranog instrumenta, ali i budućih istraživanja o starosti i starima, jeste veća osetljivost na različite potkategorije starih. S obzirom na to da je reč o dugom, i sve dužem periodu života, stare ne možemo posmatrati kao homogenu kategoriju, što je često slučaj u društvenim narativima. Nije isto ukoliko je neko tek prešao prag onoga što nazivamo starije doba, i ako toj kategoriji stanovništva već dugo „pripada“. U tom kontekstu, opravdanim nam se čini zapažanje da je uobičajeno viđenje starosti kao kada bismo poredili tek rođenu bebu i nekoga ko ima 35 godina (Devedžić et al., 2015). Prema nekim autorima, „nova slika starenja“ pokazuje: da je sve više starijih, da su oni sve obrazovaniji, da je kvalitet života starijih sve bolji, da su stariji najveći konzumenti svih usluga i dobara, da je lična i socijalna aktivnost starijih sve veća, da su načini zadovoljavanja potreba starijih sve sličniji načinima zadovoljavanja potreba drugih generacija (Milošević & Medić, 2015). „Svrha obrazovanja u ovom periodu trebalo bi da se ogleda i posmatra u dva pravca: u otklanjanju onog što ne želimo i stvaranju onog što hoćemo“ (Knežić, 2011: 41). Otuda, obrazovanje starih posmatrano u širem kontekstu, treba da uzme u obzir sve starije osobe i njihov potencijal za učenje, a ne samo one koji žele ili su u mogućnosti da se obrazuju. „To je nešto više od pozivanja na „pravo na jednako obrazovanje“ (kvazi-političkog stava) koje se temelji na konceptima jednakosti i pravednosti izvedenih iz pojmova relativne deprivacije starih ljudi. Umesto toga, „jednako pravo na obrazovanje“ ukazuje na „iste“ mogućnosti za sve, sa naglaskom na ljudskom dostojanstvu, ispunjavanju ličnih potencijala i promociji pravednosti prema svima“ (Milošević & Medić, 2015: 167). Sve izneto u zaključnim razmatranjima su preporuke za dalje unapređenje istraživanja uverenja o starosti, starima i obrazovanju starih, kako bi se ona razvijala u pravcu suprotnom od „ejdžizma“.

LITERATURA:

- (1) Adams, K. B. (2004). Changing Investment in Activities and Interests in Elder's Lives: Theory and Measurement. *The International Journal of Ageing and Human Development*, 58(2), 87-108.
- (2) Asiamah, N. (2017). Social engagement and physical activity: Commentary on why the activity and disengagement theories of ageing may both be valid. *Cogent Medicine*, 4(1), 1289664. <https://doi.org/10.1080/2331205X.2017.1289664>

- (3) Batra, S. (2013). The Psychosocial Development of Children: Implications of Education and Society - Erik Erikson in Context. *Contemporary Education Dialogue*, 10(2), 249-278, <https://doi.org/10.1177/0973184913485014>
- (4) Birmančević, J. (2021) Odgovori na izazove i prilike globalnog trenda starenja populacije. *Gerontologija*, 49(2), str. 11-30.
- (5) Bruner, J. (2000). *Kultura obrazovanja*. Zagreb: Educa.
- (6) De Boovar, S. (1986). *Starost I-II*. Beograd: BIGZ
- (7) Devedžić, M., & Stojiljković Gnjatović, J. (2015). *Demografski profil starog stanovništva Srbije*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- (8) Erikson, E. H. (2008). *Identitet i životni ciklus*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- (9) Formosa, M. (2020). Activity theory as a foundation for active ageing policy: the Maltese experience. *Exlibris Social Gerontology Journal*, 18(1), 13-24.
- (10) Gillespie, C. W. I., & Louw, J. (1993). Life satisfaction in old age and activity theory: should the debate be re-opened? *Southern African Journal of Gerontology*, 2(1), 25-30.
- (11) Knežić, B. (2011). *Ne samo koliko živeti – o starenju i starosti*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (12) Milošević, Z., & Medić, S. (2015) Integrisana obrazovna podrška starijima: ka novom kvalitetu obrazovanja starih. U: E. Hebib, B. Bodroški Spariosu, & A. Ilić Rajković (Ur.), *Istraživanja i razvoj kvaliteta obrazovanja u Srbiji – stanje, izazovi i perspektive* (str. 155-170). Beograd: Institut za pedagogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- (13) Medić, S. (1991). Različita značenja i mogućnosti obrazovanja u trećem životnom dobu. *Gerontološki zbornik*, 63-66.
- (14) Milosavljević, Lj. (2012). *Ogledi iz antropologije starosti*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- (15) Pešikan, A. (2010). Savremeni pogled na prirodu školskog učenja i nastave: socio-konstruktivističko gledište i njegove praktične implikacije. *Psihološka istraživanja*, 13(2), 157-184.
- (16) Pešikan, A. (2020). *Učenje u obrazovnom kontekstu (Osnove psihologije učenja/nastave)*. Beograd: Službeni glasnik.
- (17) Statistički godišnjak Republike Srbije (2022). Beograd: Republički zavod za statistiku.
- (18) Szumski, G., & Karwowski, M. (2019). Exploring the Pygmalion effect: The role of teacher expectations, academic self-concept, and class context in students' math achievement. *Contemporary Educational Psychology*, 59, Article 101787. <https://doi.org/10.1016/j.cedpsych.2019.101787>
- (19) Tabet, E. R. (2016). Activity Participation and Older Adults' Well-Being. *SPACE: Students Perspectives About Civic Engagement*, 2(1), Article 5.
- (20) Zittoun, T., & Baucal, A. (2021). The relevance of a sociocultural perspective for understanding learning and development in older age. *Learning, Culture and Social Interaction*, 28. <https://doi.org/10.1016/j.lcsi.2020.100453>

OLD AGE IS BOTH A CALM SEA AND A RESTLESS PORT: AN INSTRUMENT FOR EXAMINING BELIEFS ABOUT THE OLD AGE, ELDERLY AND ELDERLY EDUCATION

Scientific and socio-political interest in the old age and the elderly is stimulated by the global trend of demographic aging of the population. There are many different social narratives available about the old age as a period of life, the elderly as a social category and the education intended for them, and all these narratives can be grouped into three approaches to the theory, practice and policy of elderly education: the concept of disengagement, the concept of expansive engagement and the concept of constructive and competent engagement. An instrument for examination of beliefs about the old age, elderly and elderly education was created, which is based on the theoretical premises of the aforementioned approaches. In order to examine the reliability of the created instrument, a pilot study was conducted on a sample of 40 andragogy students at the Faculty of Philosophy, University of Belgrade. The paper presents the results of a pilot study of the beliefs of andragogy students about the old age, elderly and elderly education, as well as the metric characteristics of the reliability of the created instrument. The instrument was revised based on the obtained research results and is presented at the end of the paper.

KEYWORDS: approaches to the theory / practice and policy of the elderly education / beliefs about the old age, elderly and elderly education / an instrument for examining beliefs about the old age, elderly and elderly education

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2022 / Vol. XLI / 2-3 / 41-53
Originalni naučni rad
Priljeno: 05. decembar 2022. godine
Prihvaćeno: 19. decembar 2022. godine
DOI: 10.47152/ziksi2022033
UDK: 364.4-053.9:[616.98:578.834(497.11)"2020/..."

USAMLJENE STARIJE OSOBE: NA VRHU PIRAMIDE NEMOĆI U DOBA KORONE*

Branislava KNEŽIĆ**

U radu su ukratko, na osnovu dostupne literature i istraživanja, prikazana saznanja o specifičnostima starijih osoba zbog kojih su posebno rizičan deo populacije za obolevanje od koronavirusa, ali i negativnih posledica od "zatvaranja" i izolacije što ih vodi u usamljenost i nemoć. Kada je briga za starije verbalno prenaplašena može da postane uvredljiva, pogotovo za onoga kome je do dostojanstva više stalo od golog preživljavanja. U cilju dolaženja do podataka o iskustvu ljudi starijih od 65 godina o vanrednom stanju i restriktivnim merama, godinu dana posle proglašenja pandemije Kovid-19 sprovedeno je ispitivanje u Beogradu. Intervjuisano je 12 osoba: 6 žena i 6 muškaraca, starosti od 66 do 86 godina u martu 2021. godine. Transkripti polustrukturisanih intervjua analizirani su na principima tematske analize. Znano je da se na osnovu malog, prigodnog uzorka, ne mogu izvoditi uopštavanja, ali izvorne reči ispitanika pružaju dublji i slojevitiji opis neposredne stvarnosti. Izolacija, odvojenost od dece, šire porodice i prijatelja, pometnja u informisanju i pokušaj zastrašivanja preko svih medija doživljeni su češće kao kazne i stigmatizacija nego kao briga i zaštita od zaražavanja i bolesti.

* Rad je nastao u okviru naučnoistraživačkog projekta „Čovek i društvo u vreme krize“, koji finansira Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.

** Naučna savetnica Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja i redovni prof. na Odeljenju za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. E-mail: brknezic@gmail.com

KLJUČNE REČI: usamljenost / starije osobe / korona / karantin i nemoć

1. UVODNA REČ

Izbijanje nove zaraze pandemijskih razmera koja je nazvana COVID-19¹ ili korona (latinski *corona*) što je drugo ime za krunu, jeste zdravstvena kriza koja je lako prelazila granice zemalja, kontinenta, tradicija i kultura i zahvatila savremeni svet. Izolacione i restriktivne mere jesu od preventivne pomoći, vakcionisanje jeste strategijski lek za ozdravljenje naroda od te smrtonosne zaraze ali, bojimo se, učinjeno je to pod izgovorom nepotrebno prenaplašene brige za osobe starije od 65 godina. Zatvoreni, imali su dovoljno vremena za suočavanje sa sveopštom ne/moći i zaštitom, koju je neko doneo umesto njih. Znamo, nije svima iz grupacije 65+ isto (ni: zbog godina, zdravstvenog stanja, porodičnog i materijalnog statusa, nivoa obrazovanja i zanimanja...). Starost jeste podložnija i prati je, najčešće, više hroničnih bolesti ali ona sama nije bolest. Pridružujemo se ozbiljno pitanjima Ranka Bulatovića: “Mora li starost nužno biti obeležena samoćom, usamljenošću, bolešću, konačnošću i gurnutošću na ivicu postojanja? (...) Zaslužuju li oni da im se pruži nešto više od ljudske milosti? (...) Zavisi li im život od sreće, slučaja, nekog drugog – ili samo vreme obavi sve i za njih i za druge? (...) Jesu li godine starosti samo brojanje duboke tuge kako starost može postati nešto više od zebnje, gubitka, istinski nepodnošljivog razočarenja, klouća, razbijenosti, čame, mučne dosade i poniženja? (Bulatović, 2021: 91-94) Ova retorička pitanja duboko su obojena mračnim bojama i bez sumnje ukazuju i na vrh nemoći u doba korone. Onaj ko bi dao odgovore na njih rešio bi probleme usamljenih i nemoćnih starijih osoba. Ali, starost je reč od koje se najčešće uzdrhti, puna je strepnje, nemoći i ponekad smrtnog straha od koje oni koji do nje nisu dospeli strahuju dok je stari ljudi često rđavo doživljavaju, zabeležio je Žorž Minoa (Minoa et al., 1994: 5-6).

Starost je period života koji je teško precizno odrediti, ljudi istog hronološkog uzrasta, kao ni u mladosti i zrelosti, nisu na istom nivou “starosti” i bliska su nam mišljenja da su starije osobe samo odrasle osobe. Fiziološko-psihološka i društvena kompleksnost usložnjavaju jedinstven i nepromenljiv kriterijum koji bi odvojio doba starosti od zrelosti i odraslosti. Donju granicu starosti, savremeno doba je ozakonilo odlaskom u penziju (najčešće je to 65 godina). Da donja granica starosti ne može biti određena odlaskom u penziju i da se svi stariji od 65 godina ne mogu svrstati u istu kategoriju poznato je u literaturi od poodavno gde nalazimo i termine: mlađi, srednji i stari stari. U doba korone, po rečima mnogih poznatih ličnosti ali i onih manje poznatih široj javnosti, koji su uprkos 65+ godinama vitalni i aktivni, starosne

¹ Svetska zdravstvena organizacija (SZO) proglasila je pandemiju 11. marta 2020. godine. U Srbiji je 6. marta zvanično registrovan prvi pozitivan slučaj na COVID-19, 15. marta uvedeno je vanredno stanje i karantin za starije od 65 godina (s malim i/ili ponižavajućim pogodnostima u tom periodu), 6. maja Skupština RS je donela odluku o ukidanju vanrednog stanja koja je stupila na snagu 7. maja.

karantinske mere su ih više bolele i vredale od straha da se zaraze i obole. Ne retko, na što ukazuju i reči naših ispitanika, starije osobe ne uživaju zavidan položaj, pogotovo ako su protiv svoje volje “zaključani” što za mnoge znači usamljenost i nemoć. Mnoge pošalice, koje su tokom vanrednog stanja i najstrožih mera za starije, nastale starima i nisu bile baš smešne. Kao ni one koje su stvarane kada su nakon više od mesec dana izolacije dobili pravo da utorkom, petkom i nedeljom u vreme policijskog časa od 18č do 1č mogu u polusatnu šetnju 300 metara udaljenosti od prebivališta (Knežić, 2020: 107-109). Osećaj stigmatizacije, degradiranosti i „getoizacije u okvirima starosne grupe (...)“ i šetnje u dozvoljeno vreme, u svom Dnevniku, iskreno i iz prve ruke opisuje Neda Todorović rečima “(...) šetnja nam liči na kažnjeničko hodanje ukруг po zatvorskom dvorištu. Srećemo jedne te iste vremesne ljude koji usporeno hodaju. Nigde radosti, nijednih kolica sa bebama ili dečje graje (...) nema nijednog istinskog znaka života“ (Todorović, 2020: 119). Potreba za porodičnom, međugeneracijskom podrškom i brigom posebno je naglašena u najranijem i u najkasnijem životnom periodu, i ako je to poznato onda na liniji poželjne i stvarne brige valja biti oprezan. Iako je, u nas, briga i staranje o starijima, u najvećoj meri, svedena na porodicu i ima međugeneracijski karakter, sve češće porodica nije u mogućnosti da sama snosi teret te brige. Pogotovo, ne u kriznim situacijama, kakva je ova izazvana pandemijom.

Mnogi stariji žive sami (i oni koji nemaju decu kao i oni čija su deca napustila zemlju i roditelje u potrazi za boljim životom) i oni koji su ostalo bez „životnog saputnika, Gubitak ili, u ovom slučaju, ostajanje bez vlastitog socijalnog kruga (porodice, bliskih prijatelja, komšija s kojima osobe održavaju redovne kontakte) dovodi do “staračke osamljenosti” što je posledica na jednoj strani bioloških, a na drugoj socijalnih faktora. “Uskraćivanjem” socijalnih kontakata čovek ne ostaje samo bez socijalnog nego i bez psihološkog oslonca (Zvonarević, 1976: 596-599). Iskustva starijih osoba govore da je samoća manje opterećenje i ne doživljava se kao usamljenost ako je odluka da se živi sam sopstveni izbor starijih i ako ima podršku i kontakte s porodicom, prijateljima, komšijama (npr. Podgorelac, 2008; Knežić, 2011). Fizička izolacija i restriktivne mere u toku pandemije koronom određuju i pojam samoće koja, ne retko, vodi i ka usamljenosti, beznađu i strahu od neizvesnosti. Svakom čoveku treba drugi čovek, a starijem je ta potreba i zavisnost od drugog neophodnija. Međugeneracijska podrška ne izražava se samo materijalnim pomaganjem i uslugama na daljinu i kontaktima putem telefona, iako nisu retki stariji i bez takvih oblika podrške. Osećaj usamljenosti se pojačava u vanrednom stanju gde, ne samo stariji, nemaju mogućnosti “dodira” s onima na koje su navikli i za čiji zagrljaj žive. Neoplemenjena briga, poduprta merama „za dobro starijih“ uz svakodne nejasne i nedosledne poruke s najvišeg mesta (struke i vlasti) pogodno je tlo za stvaranje atmosfere nesigurnosti, očaja, gneva, usamljenosti, tuge, nepoverenja i bespomoćnosti. Neki od korišćenih sinonima usamljenosti su: potištenost, napuštenost, beživotnost, bezvoljnost, izgubljenost, beznadnost, povređenost, nemoć, sumornost... Najčešće određenje usamljenosti u literaturi je da je to subjektivna percepcija društvene izolacije iz koje proizilazi uznemirujući osećaj da se društvene potrebe ne zadovoljavaju ni kvantitetom ni kvalitetom (Pinquart & Sorensen, 2001). Samoća i usamljenost su dva različita fenomena jer samoća je,

najčešće, pojava svojevoljne izolovanosti osobe od društva dok je usamljenost posledica društvene izolovanosti koja je osobi nametnuta (Bouillet & Uzelac, 2007).

Najblaže rečeno, nametnuta samoća u doba “zaključavanja” tužna su strana starosti koja je mnoge dovela do usamljenosti. Suočeni sa tom situacijom, sve mere zaštite i brige za starije ne retko, su na granici ukusa, a trebalo bi da su istinska proba humanosti društva i dostojanstva svakog čoveka. Iz reči naših ispitanika naučili smo da u njihovim životima ima nešto (otmenost kod većine drži glavnu reč) važnije od samog preživljavanja.

1.1 Pregled istraživanja

Od početka pandemije COVID-19 populacija starijih ljudi prepoznata je u celom svetu kao bio-psiho-socio najranjivija, kako zbog znatno većeg rizika od smrtnosti usled slabijeg imuniteta i komorbiditeta sa drugim hroničnim bolestima, tako i zbog sekundarnih posledica pandemije koje su mogle nastati usled preventivnih mera zaštite ove populacije – zatvaranje i izolacije. Za starije ljude te mere bile su ne samo fizička, već gotovo uvek i socijalna izolacija, što je, kako je vreme odmicalo, stvaralo sve veću zabrinutost stručnjaka za kratkoročne i dugoročne posledice po njihovo mentalno zdravlje (Armitage & Nellums, 2020; Briguglio et al., 2020; Brooks et al., 2020; De Pue et al., 2021; Plagg et al., 2020).

Kao najčešće posledice pandemije po mentalno zdravlje u opštoj populaciji navode se zdravstvena anksioznost, panika, poremećaji prilagođavanja, depresija, hronični stres, somatizacija i nesanic, a stari su još u većoj meri podložni tome (Banerjee, 2020a; Banerjee, 2020b; Meng et al, 2020; Ritika Girdhar et al, 2020).

Preopterećenost informacijama, dezinformacije i dugotrajna neizvesnost dodatni su faktori koji su opteretili stare i kod nekih razvili i nepoverenje u zdravstveni sistem i preventivne mere koje su preduzimate. Istraživanje koje je sprovedeno u 27 zemalja (Daoust, 2020) pokazuje da uprkos znatno većoj stopi smrtnosti u starijoj populaciji (preko 65 godina) i u skladu sa tim, razumnim očekivanjem da se stari u većoj meri voljno samoizoluju i pridržavaju mera prevencije, spremnost za to kod starijih nije bila veće nego kod starosne grupe između 50 i 60 godina.

Zaključavanje starih u različito dugim periodima u različitim zemljama još više je doprinelo njihovom osećanju izolovanosti od ostatka sveta kao i osećaju dosade i frustriranosti, zbog gubitka uobičajene rutine i neaktivnosti kao i odsustva ili vrlo redukovanih socijalnih i fizičkih kontakta sa članovima porodice, komšilukom, prijateljima (Ritika Girdhar et al., 2020). Treba imati u vidu da znatan deo starije populacije nije vešt u korišćenju pametnih telefona i novih tehnologija te da su u znatno manjoj meri nego mlađi uspevali da kompenzuju odsustvo neposredne interakcije sa bližnjima.

Prema Benerdiju (Banerjee, 2020a), i kroz aktuelnu pandemiju su se potvrdila iskustva iz ranijih pandemija (poput SARS-a) da su važni faktori zaštite mentalnog zdravlja starih: snažna mreža socijalne podrške, zdrav kontakt sa porodicom, relevantne i ažurirane informacije, briga za njihove opšte medicinske i psihološke potrebe uz poštovanje njihovog ličnog prostora i dostojanstva.

Velzel i saradnici (Velzel et al., 2021) su između maja i juna 2020. godine sproveli u Nemačkoj jednu kvalitativnu studiju koja je imala za cilj procenu psihosocijalnog stresa, strategija suočavanja sa stresom, potrebu za podrškom i osećaj koherentnosti starijih ljudi tokom pandemije COVID-19. Budući da je po primenjenoj metodologiji i ciljevima ova studija relevantna za istraživanje koje će biti prikazano u nastavku rada, prikazaćemo je detaljnije.

Ovi autori bili su vođeni time da se malo zna o tome šta stariji ljudi smatraju relevantnim za održavanje svog zdravlja u pandemiji COVID-19, a da su kvalitativne metode posebno pogodne za istraživanje ovakve problematike budući da omogućavaju dublji i fleksibilniji pristup, kao i istraživanje novih aspekata koji se pojavljuju u toku samog intervjua. U okviru istraživanja sprovedeno je 11 telefonskih intervjua sa starijim odraslima (70+ godina, prosek 74,8 godina) i urađena kvalitativna analiza sadržaja intervjua. U uzorku je bilo 6 žena i 5 muškaraca; 4 je imalo srednje, a 7 visoko obrazovanje; 6 je živelo samo, a 5 sa supružnikom; 5 je bilo udato/oženjeno, 3 razvedeno i 3 udovaca. Nijedan od ispitanika nije prijavio sopstveno iskustvo zaraze COVID-19. Kroz polustrukturisani intervjua ispitanici su pitani o stresorima, njihovoj proceni stresora kao i ograničenjima i stresorima koje su doživeli tokom pandemije COVID-19. Intervju je obuhvatao i procenu raspoloživih resursa, strategije suočavanja koje se koriste za održavanje blagostanja i smisla tokom pandemije.

Ispitanici su se pre svega izjasnili o strahovima i brigama u odnosu na voljene osobe (deca, unuke, prijatelje, supružnike) i u vezi sa dugoročnim društveno-političkim i ekonomskim posledicama. Većina ispitanika je izjavila da sebe vide kao rizičnu grupu zbog starosti, ali da se ne brinu zbog sopstvene ugroženosti. Svi ispitanici su smatrali da su mere ograničenje i teret, posebno u pogledu aktivnosti, putovanja i socijalnih kontakata, ali da su vremenom uspeali da se pomire sa tim i prilagode svoje navike. Rezultati su pokazali da je većina starijih ljudi u studiji bila uglavnom stabilna i dobro se nosila sa događajima tokom pandemije. Kao osnovne lične resurse za prevladavanje stresa izazvanog pandemijom ispitanici su navodili životno iskustvo, prethodne krize, optimističan stav i uvid u neophodnost mera. Najvažniji izvor podrške za ispitanike su bili članovi porodice (npr. deca i unuci) i komunikacija sa komšijama. Porodični i prijateljski kontakti su prepoznati kao važan izvor emocionalne podrške. Autori zaključuju da su ispitanici pokazali pretežno dobro psihosocijalno zdravlje i funkcionalne strategije suočavanja sa stresom izazvanim pandemijom.

Ispitivanje iskustva ljudi (65+) obavljeno je i u Srbiji o efektima restriktivnih mera na kvalitet života i mentalno zdravlje. Cilj istraživanja je bio razumevanje specifičnih iskustava starijih od 65 godina tokom pandemije i uvedenih mera zbog promene načina života, njihove emocionalne reakcije, strategije prevladavanja i očekivanja od budućnosti s obzirom na novonastalu situaciju. Intervjuisano je 16 osoba (12 žena i 4 muškarca) i opšti zaključak istraživanja je da su se starije osobe bez većih teškoća prilagodile i uspele da održe zadovoljavajuće subjektivno blagostanje uz pomoć i podršku neposrednog socijalnog okruženja. Briga za sopstveno zdravlje se manje ispoljila u odnosu na mere izolacije koje su se odrazile na pojačana negativna osećanja i ugroženost ličnog dostojanstva. Autorke ističu rezilijentnost starijih osoba

uz sva ograničenja uzorka i ukazuju na prevenciju u bio-psiho-socijalnom jedinstvu kako bi se prevenirale štetne posledice pandemije i zatvaranja (Knežić, 2021: 61-63; Džamonja Ignjatović et al., 2020).

Istraživanje u Beogradu u periodu januar-mart 2021 godine na prigodnom uzorku od 25 ispitanika (14 žena i 11 muškaraca) starosti od 70 do 93 godine, različitog obrazovanja i zanimanja i porodičnih prilika imalo je za cilj ispitivanje teškoća i mogućnosti za aktivno starenje u vreme pandemije kovida 19 i to u periodu potpune zabrane kretanja i kasnije u vreme relativno slobodnog kretanja. Rezultati istraživanja su pokazali da je više i visoko obrazovanje zastupljenije od ostalih nivoa, svi su lični penzioneri i imaju obezbeđen stambeni prostor. Oko polovine ispitanika je u braku, devetoro ih je udovac/udovica a ostali su razvedeni i devetoro sagovornika žive sami. Zabrana izlaska za starije od 65 godina, prema mišljenju većine ispitanika, bila je preterana mera koja ih je dodatno “izbacila iz koloseka” a “život se nije vratio u normalu” ni po prestanku mera. Socijalna izolovanost u vreme potpunog zatvaranja je “nešto najgore” što su do tada doživeli (Dragišić & Labaš, 2021: 117-133). Skećemo pažnju na još dva istraživanja u Beogradu tokom 2021 godine, jedan na uzorku od 7 (4 žene i 3 muškarca) narativa o lekovitosti zdravstvene pismenosti u doba pandemije, zaključak je da su naglašena lekovita svojstva pismenosti u pandemiji ali i “pribavljanje” toga leka tokom pandemije, odnosno sticanja znanja o virusu, preventivnim merama i imunizaciji (Alibabić, 2021) i drugi, na uzorku od 5 (4 žene i jedan muškarac) o svakodnevici starijih u Beogradu i zvaničnom diskursu o koroni: između društvene brige i ejdžizma. Analiza je pokazala da su njihove svakodnevne rutine značajno promenjene i da elementi zvaničnog diskursa nisu bespogovorno prihvaćeni kao dobronamerna društvena briga (Ljubičić, 2021).

2. ISTRAŽIVANJE

Stariji od 65/70 godina našli su se u raznim delovima sveta u različitom vremenskom periodu u izolaciji. Zaštitne mere donesene su i u Srbiji, pod izgovorom nepotrebno prenaplašene brige za „bake i deke“. Pokušali smo da ovim istraživanjem saznamo mišljenje starijih o iskustvima tokom uvođenja i trajanja vanrednog stanja (zatvorenost, o merama kriznog štaba, o brizi za starije u kriznim situacijama, o snabdevanju hranom i lekovima, o vakcinama i novčanoj pomoći penzionerima, o usamljenosti i nemoći.

Zbog epidemioloških razloga, bili smo ograničeni na ispitanike do kojih smo dolazili preko poznanika i prijatelja, do onih u domovima za stare, nažalost, nismo mogli kao ni do mnogih usamljenih i opustelih selima ili onih prikovanih za krevete, beskućnike i stradalnike po različitim osnovama. Ispitano je, polustrukturisanim intervjuom, telefonskim putem, 12 osoba (6 žena i 6 muškaraca) starosti od 66 do 86 godina ($M_{age} = 73,8$), svi žive u Beogradu. Ispitivanje je bilo dobrovoljno i obećana im je i ispunjena anonimnost. Prvi deo pitanja odnosio se na socio-demografske varijable (godine starosti, nivo obrazovanja, bračni status, da li imaju dece, s kim žive, gde žive (stan, kuća), zdravstveno i materijalno stanje. Drugi deo pitanja

odnosio se na utiske i iskustva prilikom uvođenja vanrednog stanja, šta ih je plašilo, a šta nerviralo u tom periodu, da li imaju kućnog ljubimca, kako su se snadbevali hranom i lekovima, čija im je pomoć bila najefikasnija i čija je dužnost briga o starijima u kriznim situacijama, kako su se informisali i da li koriste internet i savremene tehnologije.

Podaci o nivou obrazovanja pokazuju da je najviše ispitanika sa visokim obrazovanjem (50%), zatim sa srednjim nivoom (33,3%), a najmanje ih je sa osnovnom školom (17,7%). Dvoje ispitanika, su zbog godina starosti podlegli merama zatvaranja iako su još bili u radnom odnosu, ostali su u penziji.

Većina ispitanika (41,6%) živi sama, sa partnerom (33,3%), sa ćerkom (16,7%) i sa sestrom (5,4%). Sa decom živi dvoje (16,75) ispitanika, a 8 (66,6%) ih ima decu. S obzirom na zabranjeno napuštanje prebivališta, pod pretnjom sankcijama, u toku vanrednog stanja od važnosti je bilo da li se živi u stanu sa ili bez terase ili u kući sa dvorištem. Zatvoren u stanu sa terasom, znači mogućnost izlaska na vazduh i koliko-toliko šetnju, takvih je 50% ispitanika, 33,3% žive u stanu bez terase, a 16,7% u kući s dvorištem. Troje ispitanika su se “spašavali” od usamljenosti kućnim ljubimcima.

Većini sagovornika je nedostajala mogućnost odlaska na redovne kontrole kod lekara, a troje ispitanika je navelo da su zdravi i da im zdravstvene usluge nisu bile potrebne. Iako niko od sagovornika nije oboleo od korone, gotovo svi su imali, preko nekog bliskog, iskustvo te bolesti. Jedna ispitanica se požalila da je 2020. godine ostarila za pet godina zbog nekretanja, uništene kondicije i pada imuniteta (Ž², 69). Od 12 ljudi, 6 je izjavilo da su im finansijski prihodi dovoljni za pristojan život, troje se požalilo da jedva sastavljaju kraj s krajem, a troje se ne žali, ali ni ne hvali sa materijalnim stanjem (Knežić, 2021: 63-65).

2.1. Tematska analiza

Iskustvo pandemije, vanrednog stanja i karantina kao i zaštitnih mera pokušali smo saznati iz mišljenja relativno malog broja naših sagovornika. Njihova neskrivena iskrenost i želja da podele svoja viđenja izolacije i nemogućnosti viđanja, pogotovo sa decom i unucima, bila je prisutna tokom celog razgovora. Njihovim rečima u analizi vanrednog stanja, restriktivnim merama i osećaju usamljenosti i nemoći valja pokloniti puno poverenje što ćemo uraditi kroz nekoliko tematskih celina (Viligi, 2016). Sama klasifikacija, u ovom tekstu, je uslovljena njihovim subjektivnim osećanjima i iskustvima tokom „zatvaranja”, pokušali smo da sa što više zanimljivih reči ispitanika damo uvid u jedno teško vreme, društveno i naučno inspirativno i značajno.

² Ž i M su skraćenice za ženu i muškarca (umesto imena), a brojke su godine starosti ispitanika.

2.1.1. Vanredno stanje: izolacija i usamljenost

U situaciji izbijanja zarazne bolesti, o kojoj se ni/malo zna, i kada nas na sve načine upozoravaju i zastrašuju da dodir i zagrljaj mogu postati smrtonosni onda se, u prvom naletu, čovek pomiri sa brigom vlasti u vidu vanrednog stanja, karantina, policijskog časa i mnogih restriktivnih mera. Godinu dana kasnije naši sagovornici nisu štedeli reči o tome, i 12 intervjua zaslužuju daleko veću pažnju od ove koju im posvećujemo. Delovi njihovih subjektivnih opisa i sećanja: od uvođenja vanrednog stanja i najstrožih mera za njihovu starosnu grupu do osećanja usamljenosti, čežnje za decom i prijateljima nalaze se u redovima koji slede.

“Briga za stare je sintagma čije je značenje najviše dobacilo do publike. Obaveštenja koja sam primao preko televizijskih programa su takva da sam se svaki put osetio posramljen pred najezdom providnih laži dežurnih usrećitelja i prevarantskih obećanja. Ponižavajuće je vreme i redovi za snadbavanje nevoljnika i nesrećnika u kojima nisam učestvovao. Bezdušno zaključavanje vrata i postavljanje „majmunskih mreža“ pred decom, rodbinom i prijateljima dodatno je pojačalo brigu i tugu. Obećava nam se ono što ne tražimo i što nam ne treba, samo ne ono što je najvažnije i što najbolje umemo – da volimo! Čemu gledanje kroz prozor, čemu vakcinisanje, a nemogućnost viđanja sa svojimima? Stare, pod izgovorom brige za njih zatvaraju ili sklanjaju u vlastite stanove ili domove za stare – samo da ih što manje sretaju i gledaju. Na delu je neka grdna obezduhovljena civilizacija u kojoj je malo onih koji nisu podigli glas na svoje najstarije – kao da nismo daleko odmakli od zloglasnog lapota (M, 77); Osećala sam bes zbog ograničavanja slobode kretanja uslovljene nepromišljenom odlukom da stariji od 65 budu utamničeni. Nije razmišljano o zdravlju osetljivih kategorija ljudi i dece kojih te mere mogu dodatno uvesti u nove oblike patologije. Nedostajala mi je fizička aktivnost i kretanje, osećala sam se jedno bez viđanja sa decom (...) (Ža, 66); Mnogo sam brinula šta ću ako se razbolim, nema ko da me odvede u bolnicu, a ni da me sahrani ako umrem. Treći dan je kako nisam izašla iz stana. Sad više nemam ni hleba, a lift ne radi, ne mogu da se penjem na 9. sprat. Sidem nekako polako. Gore nikako. Dođe mi da plačem kad nosim hleb, mleko i krompir. Ko za inat niko da se ponudi da pomogne, kao da sam kriva što sam sama, stara i iznemogla. Nemam dece, muž mi je umro odavno, živim od njegove penzije. Kad platim račune ostane mi deset hiljada. Svakog meseca sve manje. Nemam zube pa ni ne jedem, nemam ni apetit. Nemam volje ni za čim. Lekove ne kupujem, šta će mi? Da se duže mučim. Što pre umrem biće mi lakše. Komšije stare pomrle, nov svet samnom ne progovara. Žure negde, svi namrgođeni. Danima nikog ne čujem, ni svoj glas. Dobro je da ne radi lift. Ako ne crknem od gladi, samoće i bolesti, staće mi srce dok se penjem. Ne žalim, ovo i ovako nije život (Ž, 72); Najjači utisak mi je ostavila slika kada su nam deca sa unučićima dolazila da ih vidimo sa terase, mahali smo jedni drugima, jer smo poštovali mere o zabrani kontakata. Da se ne bi dovikivali sa četvrtog sprata, komunicirali smo tada preko mobilnih telefona. Tuga je to, posle tih “gledanja na daljinu” uvek sam plakala (Ž, 69); Vanredno stalje (supruga i ja) nismo poštovali, komšije su nas na to opominjale a srećom, sa policijom se nismo sretali. Da smo bili stalno zatvoreni nas dvoje bi se poubijali (M, 76); Poštovali smo mere, nedostajala su nam puno deca i unučad, čuli smo se

telefonom. Žena se dobro snašla, izlazila je da baci smeće i u prodavnicu, ofarbana je u crno i kad stavi masku ne izgleda da je starija od 65 godina (M, 81); Bila sam besna jer smo zatvoreni na prevaru (Ž, 69).”

Ako je kod većine ispitanika postojao strah i panika na početku pandemije i zatvaranja, iste ustupaju mesto besu, gnevu, osećaju stigmatizacije i poniženja što vreme više odmiče. Od straha da se ne razbole više ih je bolela nemogućnost kretanja i kontakta sa decom, unucima, prijateljima na šta ukazuju i druga istraživanja (Ritika Girdhar et al., 2020; Welzel et al., 2021) Neke ispovesti ispitanika su pune tuge, očaja ali i besa što su, bez svoje volje, odvojeni od onih koji im život “daju”, a to su deca, unuci i bliski prijatelji za one koji nemaju decu ni partnere. Oni koji žive sami izjavljivali su da ih jedino “seta” posećuje.

2.1.2. Briga ili podilaženje ljudskoj nemoći

Na prvi pogled „brine“ se mnogo, ali je pitanje šta je istinski domet brige? Kao što su ljudi različito reagovali na „disciplinovanje“ tako su i različita sećanja na nepoverenje koje su „brižne mere“ i bezdušnost izazivale: kod mnogih negodovanje i kritiku, a kod manjeg broja poverenje i pohvale.

“Beščasno ulagivanje gardi starijih mučenika je neprekinuto kandidovanje političkih brzorelaca. A pomoć je uvek na dugu štapu. Bolje da je nema nego da je ponižavajuća i providno politički manipulativna. Kriza je naša stara družbenica, uzdanje u se i u svoje kljuse, i u porodice ko ih ima – sve ostalo je tentanje da je više priče. Otmena pomoć verne prijateljice me čupala iz “bezdna” (M, 77); To pitanje nije sistemski rešeno adekvatnim životnim, zdravstvenim, penzionim i ostalim fondovima kako se radi u razvijenim zemljama, tako da je ta populacija osuđena na milostinju od sopstvene penzije... (Ž, 66); Porodice, pre svega, zatim države, lokalne zajednice, Skupštine stanara, volontera i humanitarnih organizacija (Ža, 69); Mislim da bi prvenstveno deca trebala imati više poštovanja prema roditeljima i da pogledaju one što rastu pored njih, kakvi će oni biti prema njima. Nismo imali nikakvu pomoć, nismo ni decu koristili ni opterećivali. A Država treba da brine i o zdravima, a ne samo bolesnim. Novčana pomoć je beda koju smo dobili (M, 81); Jadni oni koji od države očekuju brigu, srećni su oni koji imaju porodicu i koja im može priskočiti. Čerkinina podrška i njene cele porodice, oni su mi podrška i pomoć u svemu. Svaki dinar je dobro došao, ali neka nam vrate ono što su nam ranije uzeli, to nismo zaboravili (Ž, 75); Valjda državna, ali pošto je država privatna, ne znam. Novčana pomoć države trebala je da bude selekciona, da su je dobili samo penzioneri sa niskim primanjima, na taj način bi došla u prave ruke (Žb, 69). Od onog od koga sam najviše očekivao od sestre i povremeno od priljateljice, kada smo u dobrim odnosima (M, 70); Pomoć nismo imali niti nam je ko nudio. Dobro bi nam došla u ovoj sirotinjskoj zemlji (M, 76); Najstrašnije licemerje, kupovina naivnog, priprostog glasačkog tela je novčana pomoć koju su penzioneri dobili (Ža, 66); Ništa mi nije značila, režimsko populističko potkupljivanje budućih glasača (Žb, 66); Ko nije u našoj koži ne zna da je svaki dinar pao s neba dobrodošao (Ž, 72)”.

Briga o starijima bi trebala da je usmerena i da se oslanja na: porodična i društvena uporišta u najširem smislu reči (od socijalnih i zdravstvenih institucija do ustanova za smeštaj starijih osoba, ustanova za pomoć u kući i raznih humanitarnih i volonterskih organizacija). Iz odgovora ispitanika proizilazi da su krizna vremena i bolest najjača proba snage porodice. Oni, koji u potomstvu vide smisao borbe za život bez dvoumljenja izjavljuju da je dužnost porodice briga o starijima. I većina je nalazi u njoj. To pokazuju i druga istraživanja (Banerjee, 2020; Welzel et al., 2021). Oni, koji su zagrljeni beznađem i samoćom „upiru“ prst u državu. Savremeni način života doprineo je da ne mali broj starih živi sam, a to ne znači da su svi napušteni od dece, prijatelja i komšija. To potvrđuju i reči nekih naših sagovornika. Od jedne, koja živi sama nije prisutan toliko strah od bolesti, nemoći i smrti nego strah da je, ako umre u ovo vreme, neće imati ko sahraniti. I to je najbolnija briga jer se strah prelama tamo gde je čovek najtanji.

Snaga duha i sumnjičavosti mnoge ne napušta pa u razgovoru otkrivaju da imaju šta da kažu i da se ne boje zbog izgovorenih reči. Ubedljivo i nepotkupljivo, u čemu im pomaže mudrost i iskustvo, iznose svoje mišljenje o svemu što su pitani. Većinu su nervirala „gospodarenja medijima“ Kriznog štaba sa crnim scenarijima i „bestidna obećanja moćnika“ a verovali su, uglavnom, porodici, prijateljima i komšijama. Istini za volju, neke je nervirala nezahvalnost naroda prema vlasti koja toliko brine o svima, verovali su Predsedniku. Ponovimo, iako promene u društvu, ekonomiji i migracije uveliko utiču na porodicu ona je i dalje osnovni izvor pružanja pomoći i podrške starijima (Knežić, 2011), pogotovo ta pomoć dolazi do izražaja u kriznim situacijama. Podrška mogu biti deca, unuci ili prijatelji koji vremenom postaju kao članovi porodice. Slično viđenje uloge porodice, prijatelja i komšija je dobijeno i u drugim istraživanjima (npr. Ritika Girdhar et al, 2020; Welzel et al., 2021). Po dirljivim rečima, i uzdasima koji su se prigušivali za vreme razgovora, smisao života u starosti im pružaju deca i unučad, taj osećaj ispunjenosti je ujedno i najefikasnija pomoć u doba korone. Nameće se pitanje: kakva je briga potrebna starijima? Da se „ne živi samo od kore hleba“ svedoče reči koje slede jer se i telefonski razgovor doživljava kao dar, kad je čovek usamljen.

“Hvala Vama ko i vazda! Kad ste me se setili kao da ste me i darivali, a najlepša stvar u životu je ljudski razgovor (M, 77); Mlade, od najranijeg uzrasta treba vaspitavati za humaniji odnos prema starima, da stariji ne budu predmet podsmeha, omalovažavanja, degradiranja i diskriminacije nego da imaju prava na dostojanstven život i korektan odnos društva prema njima (Ž, 69); Starijima je potrebno da im se organizuju druženja, društveni život u klubovima penzionera, izleti i ne živi se samo od kore hleba (M, 81); Da se neko bavi nama kao da i dalje postojimo, a ne da smo samo oni što troše pare iz penzionog fonda (Ž, 72); U proteklu godinu je napravljen još dublji jaz među generacijama. Pod izgovorom „zaštite penzionera“ sada nas mladi mrze još više (Ž, 69)”.

Rečima ispitanice dodajmo da “homogenizujući diskurs o starima – da su svi oni zavisni i nemoćni, po logici stvari ne proizvodi samo saosjećajnost već upošljava logiku utilitarnosti koja može da dovede do otvorenog neprijateljstva i diskriminacije, čak i ondje gdje to ne bismo očekivali” (Ljubičić, 2021: 70).

Od ispitivanja potreba starijih treba poći pri odgovoru na pitanje: kakva im je pomoć potrebna u svakodnevnom životu a ne samo u kriznim situacijama. Iako se, bojimo, da je mnogim usamljenim i nemoćnim svaki dan krizan.

Bez obzira na specifičnost kvalitativnih istraživanja koja se odnose na mogućnost uopštavanja i zaključivanja, iskazi ispitanika pokazuju da ih je „preterana briga“ u vidu zabrane kretanja, izolacije, sejanja straha i panike umesto jasnog informisanja, nemogućnosti fizičkog kontakta sa decom i unucima, snadbevanje u „nedoba“ i neselektivna novčana pomoć više brinula od same korone.

3. REČ NA KRAJU

Poteškoće i problem starijih osoba nisu od juče niti od pandemije korone nego su problem samo izraženiji i vidljiviji zbog posledica bolesti, (ne)primerenih zdravstvenih i ostalih državnih mera koje nadmašuju, ne samo, medicinske i ekonomske okvire. Socio-psihološke posledice su, verovatno, daleko veće od zabeleženih i vidljivih do sada. Pitanje je da li je “vreme korone” samo ogolilo problem usamljenosti i nemoći i odnos društva prema njima? Briga je, možda, jedna od najmilijih ali, verovatno, i najzloupotrebljenih reči u toku pandemije. Posebno, ako je vežemo za one kojima je najpotrebnija: najmlađim i najstarijim. Iz patnje i čežnje baka i deka za unucima u doba korone proizilazi da od veze te dve društvene grupe nema ni prirodnije, ni iskrenije ni jače. Prema vlastitoj ispovesti starijih najviše ih je pogodilo surovo odvajanje od dece, prijatelja i komšija, izazvano zatvaranjem i “tiranijom” korone na sve strane. To je na jednoj, a sve ostalo: ko, kad, koliko, zašto i kako brine i pomaže im je na drugoj strani. Da su deca i unuci najvažniji izvori brige i podrške kažu istraživanja i nekih drugih istraživača (Welzel et al., 2021). Danas su više srećom nego nečijom prevelikom brigom, oni koji ih imaju, doživeli da im najrođeniji polete u zagrljaj. U nekoliko rečenica našeg sagovornika najbolje je sažeto: zaključavanje, patnja, usamljenost, briga i pomoć - “Bezdušno zaključavanje vrata i postavljanje „majmunskih mreža“ pred decom, rodbinom i prijateljima dodatno je pojačalo brigu i tugu. Obecava nam se ono što ne tražimo i što nam ne treba, samo ne ono što je najvažnije i što najbolje umemo – da volimo! Čemu gledanje kroz prozor, čemu vakcinisanje, a nemogućnost viđanja sa svojimima? Nedopustivo je bašmebrigaško krojenje kape onima koji bolje znaju šta im treba od onih koji jedva znaju da pored njih ima još malo živih, onih na koje ne treba gledati kao na čudake.”

LITERATURA:

- (1) Alibabić, Š., (2021). Zdravstvena pismenost: lek koji se ne kupuje. U: Š. Alibabić (Ur.), *Život u kriznim vremenima – andragoški pogledi*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- (2) Armitage, R., & Nellums, L. B. (2020). COVID-19 and the consequences of isolating the elderly. *The Lancet. Public health*, 5(5), e256. [https://doi.org/10.1016/S2468-2667\(20\)30061-X](https://doi.org/10.1016/S2468-2667(20)30061-X)

- (3) Banerjee, D., (2020a). The impact of covid-19 pandemic on elderly mental health. *Int J Geriatr Psychiatry*, 35(12), 1466-1467. doi: 10.1002/gps.532. Epub 2020 Jun 27
- (4) Banerjee D. (2020b). 'Age and ageism in COVID-19': Elderly mental health-care vulnerabilities and needs. *Asian journal of psychiatry*, 51, 102154. <https://doi.org/10.1016/j.ajp.2020.102154>
- (5) Bouillet, D., & Uzelac, S. (2007). *Osnovi socijalne pedagogije*, Zagreb, Školska knjiga.
- (6) Briguglio, M., Giorgino, R., Dell'Osso, B., Cesari, M., Porta, M., Lattanzio, F., Banfi, G., & Peretti, G. M. (2020). Consequences for the Elderly After COVID-19 Isolation: FEaR (Frail Elderly amid Restrictions). *Frontiers in psychology*, 11, 565052. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.565052>
- (7) Brooks, S.K., Webster, R. K., Smith, L.E., Woodland, L., Wessely, S., Greenberg, N., & Rubin, G.J. (2020). The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence. *Lancet* 395, 912–920. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30460-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30460-8)
- (8) Bulatović, R., (2021). *Ne dirajte dete*, Beograd, Čigoja štampa.
- (9) Daoust, J. F. (2020). Elderly people and responses to COVID-19 in 27 Countries. *PLoS ONE*, 15(7), e0235590. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0235590>
- (10) De Pue, S., Gillebert, C., Dierckx, E., Vanderhasselt, M. A., De Raedt, R., & Van den Bussche, E. (2021). The impact of the COVID-19 pandemic on wellbeing and cognitive functioning of older adults. *Scientific reports*, 11(1), 4636. <https://doi.org/10.1038/s41598-021-84127-7>
- (11) Dragišić Labaš, S. (2021). Izazovi aktivnog starenja i mentalno zdravlje u vreme pandemije kovida 19 u Srbiji. U: S. Dragišić Labaš (Ur.), *Društveni aspekti starenja u vreme kovida 19*. Beograd, Univerzitet u Beogradu-Filozofski fakultet.
- (12) Džamonja Ignjatović, T., Stanković, B., & Klikovac, T. (2020). Iskustva i kvalitet života starijih osoba tokom pandemije Kovida-19 i uvedenih restriktivnih mera u Srbiji, *Psihološka istraživanja*, 23 (2).
- (13) Knežić, B. (2021). Briga o starijim osobama u doba korone. U: Š. Alibabić (Ur.), *Život u kriznim vremenima – andragoški pogled*. Beograd, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- (14) Knežić, B. (2020). *Viber porukama koroni u inat*. Beograd, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (15) Knežić, B. (2011). *Ne samo koliko živeti*. Beograd, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (16) Ljubičić, M. (2021). Svakodnevnica starijih i zvanični diskurs o koroni: između društvene brige i ejdžizma. U: S. Dragišić Labaš (Ur.), *Društveni aspekti starenja u vreme kovida 19*. Beograd, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- (17) Meng, H., Xu, Y., Dai, J., Zhang, Y., Liu, B., & Yang, H. (2020). Analyze the psychological impact of COVID-19 among the elderly population in China and make corresponding suggestions. *Psychiatry research*, 289, 112983. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.112983>
- (18) Minoa, Ž., Milošević, D., & Delimo, Ž. (1994). *Istorija starosti: od antike do renesanse*. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- (19) Pinquart, M., & Sorensen, S. (2001). Influences on loneliness in older adults: A meta-analysis, *Basic and Applied Social Psychology*, 23, 245-266.
- (20) Plagg, B., Engl, A., Piccoliori, G., & Eisendle, K. (2020). Prolonged social isolation of the elderly during COVID-19: Between benefit and damage. *Archives of gerontology and geriatrics*, 89, 104086. <https://doi.org/10.1016/j.archger.2020.104086>
- (21) Podgorelac, S. (2008). *Ostarjeti na otoku- kvaliteta života starijeg stanovništva - hrvatskih otoka*. Zagreb, Institut za migracije i narodnosti.

- (22) Ritika Girdhar, R., Srivastava, V., & Sethi, S. (2020). Managing mental health issues among elderly during COVID-19 pandemic. *Journal of Geriatric Care and Research*, 7(1), 32-35.
- (23) Todorović, N. (2020). *Dnevnik pod maskom*. Beograd, Čigoja štampa.
- (24) Welzel, F. D., Schladitz, K., Förster, F., Löbner, M., & Riedel-Heller, S. G. (2021). Gesundheitliche Folgen sozialer Isolation: Qualitative Studie zu psychosozialen Belastungen und Ressourcen älterer Menschen im Zusammenhang mit der COVID-19-Pandemie [Health-related consequences of social isolation: a qualitative study on psychosocial stress and resources among older adults in the COVID-19 pandemic]. *Bundesgesundheitsblatt, Gesundheitsforschung, Gesundheitsschutz*, 64(3), 334–341. <https://doi.org/10.1007/s00103-021-03281-5>
- (25) Vilig, K. (2016). *Kvalitativna istraživanja u psihologiji*. Beograd, CLIO.
- (26) Zvonarević, M. (1976). *Socijalna psihologija*. Zagreb, Školska knjiga.

LONELY ELDERLY PERSONS: AT THE TOP OF THE PYRAMID OF WEAKNESS IN THE AGE OF CORONA

Based on the available literature and research, this paper briefly presents knowledge about the specifics of the elderly, which made them a particularly risky part of the population for contracting the coronavirus, as well as the negative consequences of "closure" and isolation, which led them to loneliness and helplessness. When care for the elderly is overemphasized verbally, it can become offensive, especially for someone who cares more about dignity than mere survival. In order to obtain data on the experience of people over the age of 65 regarding the state of emergency and restrictive measures, we conducted a survey in Belgrade, one year after the declaration of the pandemic Covid-19. Twelve people were interviewed: 6 women and 6 men, aged 66 to 86 in March 2021. Transcripts of semi-structured interviews were analyzed based on the principles of thematic analysis. It is known that on the basis of a small, convenient sample, generalizations cannot be made, but the original words of the interviewees provide a deeper and more layered description of the immediate reality. Isolation, separation from children, extended family and friends, confusion in information and attempts at intimidation through all media were experienced more often as punishment and stigmatization than as care and protection from infection and disease.

KEYWORDS: loneliness / elderly people / corona / quarantine / helplessness

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2022 / Vol. XLI / 2-3 / 55-65
Originalni naučni rad
Priljeno: 08. novembar 2022. godine
Prihvaćeno: 15. decembar 2022. godine
DOI: 10.47152/ziksi2022034
UDK: 159.944.4.072-057.16
331.442

PROFESIONALNA IZLOŽENOST STRESU: RIZIK PROFESIJE*

Hajdana GLOMAZIĆ*
Andrijana MIKIĆ**

Briga o mentalnom zdravlju profesionalaca koji rade sa ranjivim grupama, kao što su žrtve nasilja i migranti, obuhvata mere koje se preduzimaju kako bi se nadgledala, zaštitila i unapredila dobrobit ljudi zaposlenih u ovim profesijama. To podrazumeva sistem različitih alata, praksi i struktura koje su razvijene da podrže dobrobit mentalnog zdravlja profesionalaca. Predmet ovog rada je razmatranje odnosa profesionalne izloženosti stresu i mentalnog zdravlja. Cilj rada je ispitati iskustva profesionalaca koji pružaju psihosocijalnu podršku žrtvama nasilja, a koji su posledično tome profesionalno izloženi stresu. Metoda korišćena u radu je tematski, polustrukturisani intervju. Rezultati su pokazali da hronična profesionalna izloženost stresu utiče na mentalno zdravlje. To zahteva osmišljen organizacioni pristup problemu, uključujući obuku i pripremu osoblja za traumu i stres na radu, i pružanje supervizijske podrške u radu.

KLJUČNE REČI: briga o osoblju / psihosocijalna podrška / mentalno zdravlje / žrtve nasilja / trauma

* Ovaj rad nastao je kao rezultat istraživačkog angažovanja prema Planu i programu rada Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja za 2022. godinu (na osnovu Ugovora broj 451-03-68/2022-14 od 17. 01. 2022 god.)

* Hajdana Glomazić je naučni saradnik u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja. E-mail: hajdana.ng@gmail.com

** Andrijana Mikić je asistent na Visokoj školi socijalnog rada. E-mail: andrijana.mikic@asp.edu.rs

1. UVOD

Pružanje pomoći žrtvama nasilja, traumatizovanim osobama i migrantima regulisano je na više nivoa u okviru projekata kako državnih, tako i onih u organizaciji civilnog sektora. Osobe koje su zaposlene u organizacijama koje su specifično usmerene na rad sa ovim ranjivim grupama, kao što su prihvatni centri, zbog specifičnosti posla, izloženi su stresu u većoj meri u odnosu na ostale iz drugih profesija (Asfaw et al., 2020; Killian, 2008). U tom smislu, postavlja se pitanje koja vrsta organizacione podrške je potrebna osoblju koje pruža psihosocijalnu pomoć korisnicima i da li je sadašnja podrška adekvatna. Takođe, budući da su pružaoci usluga psihosocijalne podrške u centrima za prihvatanje često izloženi veoma bolnim i traumatičnim iskustvima svojih korisnika, u riziku su od sekundarne traumatizacije. Iako su svedočenja profesionalaca o izazovima sa kojima se suočavaju u radu sa korisnicima bezmalo zabrinjavajuća, ipak je evidentno da u akademskom smislu postoji problem nedostataka problematizovanja ovog pitanja, pa posledično tome i nedostatka literature koja pokušava da razume iskustva stručnjaka koji rade sa ranjivim grupama. S druge strane, problem mentalnog zdravlja migranata, kako upućuju autori, u dobroj meri je istražen (Asfaw et al., 2020). Shodno tome, u ovom radu akcent se stavlja na brigu o mentalnom zdravlju profesionalaca koji pružaju psihosocijalnu podršku opisanim ranjivim grupama.

Predmet ovog rada je razmatranje odnosa profesionalne izloženosti stresu i mentalnog zdravlja. Cilj rada je ispitati iskustva profesionalaca koji pružaju psihosocijalnu podršku žrtvama nasilja, a koji su posledično tome profesionalno izloženi stresu. Metoda korišćena u radu je tematski, polustrukturisani intervjui.

Pod pojmom „profesionalci“, „stručnjaci“ i „osoblje“ podrazumevamo zaposlene u prihvatnim centrima koji pružaju psihosocijalnu podršku korisnicima, žrtvama nasilja i migrantima.

1.1. Rizik profesije - refleksije na mentalno zdravlje

Profesionalci čiji posao je pružanje psihosocijalne podrške žrtvama nasilja, traumatizovanim pojedincima i migrantima, u svom radu su po prirodi stvari suočeni sa iskustvima ljudi koji su preživeli ozbiljne traume. Slušajući iskustva drugih o gubicima, razaranjima, smrti, o bolu i tugi, ljudi koji su profesionalno obučeni da pomognu drugima u ovakvim situacijama, sami mogu biti traumatizovani tuđim iskustvom. To znači da prisustvovanje traumatskim događajima ili izloženost njima, može za njih biti veoma uznemirujuće (Snider, 2016), uz moguće posledice koje se mogu pojaviti u vidu simptoma narušenog mentalnog zdravlja.

Sekundarna traumatizacija je karakteristična za profesionalce koji rade u pomoćnim, pomagačkim profesijama i koji su u kontaktu sa osobama sa PTSP simptomima (posttraumatski stresni poremećaj). Među profesionalcima koji mogu doživeti ove „nuspojave“ posla kojim se bave su: humanitarni radnici, zdravstveni radnici, psihijatri, psihoterapeuti, socijalni radnici, traumatološki savetnici i psiholozi koji

rade sa migrantima, izbeglicama i tražiocima azila, kao i pružaoci psihosocijalne podrške, koji rade sa žrtvama trgovine ljudima. Istraživanja pokazuju da se humanitarni radnici suočavaju sa hroničnom profesionalnom izloženošću traumi, a posledice takve izloženosti ogledaju se u povišenim stopama PTSP-a u poređenju sa stopama za opštu odraslu populaciju (Connorton et al., 2012).

Sekundarnu traumatizaciju karakteriše niz simptoma koji su sastavni deo posttraumatskog stresnog poremećaja. Ovi simptomi se mogu grupisati na sledeći način: nametljiva i nevoljna sećanja vezana za traumatski događaj, izbegavanje sećanja ili podsećanja na traumatski događaj, raspoloženje i promene u saznanjima (npr. nemogućnost prisećanja određenih aspekata traumatskog događaja; produžene negativne emocije i nemogućnost osećanja pozitivne emocije) i hiperpobudenost (npr. poteškoće sa koncentracijom, lako se iritiraju i doživljavaju izlive besa bez malo ili bez razloga). Autori koji su se bavili istraživanjem sekundarne traumatizacije u pomagačkim profesijama upućuju na nalaze koji su pokazali da na primer psihoterapeuti otkrivaju stres na poslu kroz telesne simptome, promene raspoloženja, poremećaje spavanja, poremećaje pažnje i kroz povećane poteškoće u koncentraciji (Killian, 2008).

Ukoliko se ne radi na prevenciji ili se simptomi sekundarne traumatizacije ne prepoznaju na vreme, osobe koje su profesionalno angažovane na ovim poslovima u dužem vremenskom periodu, mogu doći u situaciju povišenog stresa koji će se negativno odraziti na njihov lični razvoj, dobrobit i kavlitet života uopšte.

Osim sekundarne traumatizacije, postoji širok spektar efekata izloženosti traumatskim pričama i tuđim iskustvima, kao što su: posredna traumatizacija, sagorevanje ili umor od saosećanja (Tynewydd et al., 2020). Postoje brojna istraživanja koja govore u prilog tome da su profesionalci koji rade sa traumom u povećanom riziku od pojavljivanja mentalnih smetnji kao što su: poremećaj spavanja, disocijacija, depresija, anksioznost, utučenost i slično (Killian, 2008). Kako autori navode, terapeuti razvijaju unutrašnje snage kako bi prevazišli probleme sa kojima se suočavaju, pa tako studije pokazuju da terapeuti koji doživljavaju sekundarni traumatski stres pokušavaju da daju smisao onome što čuju i da to integrišu kao deo sopstvenog kognitivnog iskustva, ali da to može imati višestruke negativne implikacije (Tynewydd et al., 2020). Istovremeno se navodi da strategije brige o sebi koje mogu pomoći u prevazilaženju problema uključuju razgovor sa supervizorom, duhovnost, vežbanje i provođenje vremena sa porodicom (Killian, 2008).

U tom smislu, organizacije koje se bave pružanjem podrške ovim ranjivim grupama, treba da u organizacionom smislu preduzmu aktivnosti i mere kako bi radili na dobrobiti svojih zaposlenih koji su profesionalno izloženi stresu i traumama. To znači da na sistemskom nivou treba tražiti načine za razvijanje korisnih alata koji bi doprineli da se podrži rad na očuvanju mentalnog zdravlja profesionalaca.

1.2. Problemi profesionalne izloženosti stresu

U literaturi nema mnogo radova na temu problema sa kojima se suočavaju profesionalci koji su zbog prirode posla profesionalno izloženi stresu i traumi. Ipak, kako jedna metaanaliza pokazuje (Tynewydd et al., 2020), postoje podaci koji govore o izazovima sa kojima se suočavaju profesionalci primarne zdravstvene zaštite koji rade sa migrantima i tražiocima azila. Njih su autori grupisali u nekoliko analitičkih modela. Izazovi koji se nalaze u okviru ovih analitičkih modela su: odnos poverenja, komunikacija, kulturno razumevanje, zdravstveni i socijalni uslovi, vreme, obuka i vođenje, stručna podrška, povezivanje sa drugim službama, organizacija, resursi i kapaciteti. Dobijeni nalazi su ohrabрили istraživače da počnu da ispituju i probleme koji se odnose na pružaoce psihosocijalne podrške, u pomagačkim profesijama, a u domenu su mentalnog zdravlja.

Rezultati istraživanja su pokazali da su profesionalci iz pomagačkih profesija izdvojili ključne probleme sa kojima se suočavaju tokom rada. Istraživanje je potvrdilo da izloženost traumatičnim pričama i iskustvima na njih značajno utiče; da postoji potreba za stručnim znanjem i veštinama, što bi pomoglo u razvijanju otpornosti na traumu i stres i da profesionalci moraju biti svesni razlika u moći i „boriti“ se sa njima (Tynewydd et al., 2020). Takođe, istraživanja su potvrdila da profesionalci koji rade sa traumatizovanom populacijom imaju veću šansu da razviju PTSP u odnosu na ostale standardne profesije. To se odnosi i na psihoterapeute i savetnike čiji rad je usmeren na rad sa žrtvama seksualnog zlostavljanja (Connorton et al., 2012).

S druge strane, autori naglašavaju da iako postoji saglasnost u vezi potrebe za obukom, još uvek nije jasno na koji način se osoblje može pripremiti za izlaganje traumi i stresu, odnosno na koje programe obuke se misli (Connorton et al., 2012). S tim u vezi, oni ističu da je potrebno oprezno sagledati posledice profesionalnog izlaganja stresu i traumi po mentalno zdravlje, imajući u vidu probleme kao što su depresija, anksioznost i zloupotreba alkohola (Connorton et al., 2012).

Dosadašnja istraživanja su pokazala da korišćenje kombinacije podrške organizacije i brige o sebi kako bi se pomoglo u upravljanju svojim odgovorima na traume kojima su profesionalci direktno izloženi, daju određene efekte. Iz literature se može videti da razgovor sa menadžerima i/ili kolegama na neki način ublažavaju negativne efekte rada sa traumatizovanim osobama, ali da sami dokazi o efektima nisu previše čvrsti. Stoga, kako autori primećuju, bilo bi poželjno da se urade dalja istraživanja o tome kako profesionalci upravljaju situacijama u kojima su izloženi stresu i traumi i šta im može u najvećoj meri pomoći da redukuju posledice. Takođe, i organizacije treba da razmotre kako se ovi zaštitni elementi mogu integrisati u interne u strukture i procese, i kako mogu da podrže svoje osoblje u brizi o sebi (Tynewydd et al., 2020).

2. METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

U okviru regionalnog projekta „Preventing and Combatting Trafficking in Human Beings in the Western Balkans (PaCT)” organizovano je ovo istraživanje. U njemu su učestvovali pružaoci psihosocijalne podrške korisnicima (žrtvama nasilja i migrantima), u prihvatnim centrima u Srbiji i Bosni i Hercegovini (BiH).

Istraživanje je realizovano od 21. do 23. septembra 2022. godine u Stanišićima, BiH. U istraživanju su bili uključeni predstavnici sledećih organizacija: PIN, Žene sa Une, Grupa 484, World Vision, Centar za populacione politike i održivi razvoj CPPSD i GIZ.

Prigodan, kombinovani uzorak je obuhvatio 14 ispitanika. Uzorak je uključivao psihologe, psihološke savetnike, socijalne radnike, psihoterapeute, rukovodeće osoblje - menadžere, koordinate, administrativne radnike, pravnike i kulturnog savetodavnog radnika.

Tehnika korišćena u radu je intervjuisanje – vođen je polustrukturisani intervju. Instrument ima pet tematskih celina: profesionalna pozicija i opis posla u organizaciji; stručne kompetencije i obučenosť za rad sa osetljivim grupama korisnika; profesionalna izloženost stresu i traumi; razvijenost brige o osoblju u svojoj organizaciji i preporuke za poboljšanje.

Za analizu podataka korišćen je tematski pristup.

2.1. Analiza rezultata

S obzirom da sam instrument ima nekolike tematske celine, u nastavku ćemo izložiti rezultate u odnosu na njih.

Prvi tematski deo se odnosi na poziciju pružaoca psihosocijalne podrške u organizaciji. Najveći broj ispitanika je na poziciji direktne psihosocijalne podrške korisnicima. Interesantno je da nisu svi učesnici iz oblasti psiholoških nauka, iako su angažovani na delikatnom poslu pružanja ove vrste pomoći traumatizovanim osobama. To može biti otežavajuća okolnost za njihovu sposobnost pravljenja profesionalne distance i stvaranja otpornosti na probleme sa kojima se susreću u praksi. Svi učesnici u istraživanju u situaciji su da organizuju i pruže psihosocijalnu podršku svojim korisnicima. Ta pomoć se neretko pruža i na terenu.

Neke od karakterističnih izjava ispitanika dobijenih tokom intervju, predstaviceмо u nastavku teksta, kako bismo ilustrovali prethodne navode:

„Ja volim svoj posao i zaista se trudim da uradim sve kako bih mogla da pomognem ljudima sa kojima radim, ali nekada se osećam frustrirano jer osećam da ono što vidim i čujem možda ne razumem baš na način na koji bi to razumeo neko ko je stručan za tu problematiku (koordinatorka)“.

„Dugo sam u ovom poslu i praksa je uradila svoje pa se sada osećam dobro u ovome što radim. Ovo nije ono za šta sam se školovao. Nije bilo lako na početku, zaista sam

bio pod stresom možda i svakodnevno i nisam znao kako da izađem iz toga (kulturni savetnik)“.

„Nisam psiholog ni psihoterapeut, ali sam toliko toga prošla i na terenu i mimo njega, da bih mogla da napišem knjigu o tome. Ali, u ovom poslu nama koji nismo iz struke, mislim da je neophodan psihijatar (administrativni radnik)“.

Drugi tematski deo se odnosi na stručne kompetencije. Konkretnije, ovde se misli na obučenosť za rad sa specifičnom grupom korisnika. Iako su stručnjaci u okviru organizacije u kojoj rade imali obuke vezane za problematiku kojom se bave, potvrdili su da im i dalje nedostaju veštine koje bi ih osnažile u radu sa korisnicima. Većina ispitanika je rekla da nije imala specifičnu usmerenu obuku za rad konkretno sa traumatizovanom populacijom, korisnicima koji su bili žrtve nasilja ili korisnicima koji su doživeli traumatično iskustvo. U tom smislu, pokazuju veoma snažnu želju da se usavrše i dobiju znanja i veštine koja će im pomoći da se osećaju sigurnije i preventivno deluju u situacijama potencijalno kritičnim po njihovo mentalno zdravlje.

Izvodi iz intervjua:

„Imali smo obuke, razne. Ne sećam se da smo imali baš to što Vi pitate, čini mi se da su to bile teme više opšteg tipa (koordinator)“.

„Meni je trebala pomoć kako bih znala kako da prevaziđem situacije u kojima su korisnici agresivni prema nama, nisam znala kako da se nosim sa tom situacijom iako potpuno razumem šta se zapravo dešava (socijalna radnica)“.

„Imali smo razne obuke, masaže, relaksacije i slično (pravnik)“.

Treći tematski deo se odnosi na profesionalnu izloženost stresu i traumi. Teškoće o kojima su ispitanici govorili, mogu se svesti na sledeće:

- Radno vreme koje u većini slučajeva prevazilazi standardno vreme za rad od osam časova
- Teške situacije sa korisnicima koje mogu imati za posledicu sekundarnu traumatizaciju uključujući i agresivna ponašanja
- Nedovoljna obučenosť za rad sa traumatizovanim korisnicima
- Jezička barijera i osećaj bespomoćnosti
- Barijere izazvane neadekvatnom obučenošću prevodilaca (prevođenje iz njihove perspektive, njihovog gledišta koje nekada može biti neadekvatno ili obojeno predrasudama)
- Nesigurnost u pogledu preuzimanja postupaka i aktivnosti kada su situacije ekstremne (ne znaju kome se obratiti, da li moraju sami da pronađu rešenje)
- Kulturološke razlike i mehanizmi za prevazilaženje razlika koji nisu standardizovani
- Predrasude kod pružaoca podrške

- Nedovoljna obučenost za poslove selekcije kandidata za posao (sami intervjuišu kandidate za posao pružaoca psihosocijalne podrške, a znaju da nemaju adekvatne veštine za procenu i vođenje postupka selekcije, nemaju ni adekvatne alate)
- Velika fluktuacija usled čega se teret posla prenosi na ostatak zaposlenih
- Traumatična iskustva koja nije moguće preraditi i napraviti profesionalnu distancu bez podrške supervizora
- Sekundarna traumatizacija

„Možemo pomoći onoliko koliko smo u mogućnosti i često se osećamo loše zato što ne dopiremo do stvarnih problema koje imaju naši korisnici (psihološka savetnica)“.

„Često smo bespomoćni jer nikada nismo sigurni koliko će korisnik da se zadrži u našem centru. Tretman može danas da počne, a da oni sutra odu (koordinatorka)“.

„Jezičke barijere postoje i mi pokušavamo da ih prevaziđemo tako što ih uključujemo u različite tehnike. Nisu ni prevodioci uvek od pomoći, a često ih i nema (psihološkinja – psihoterapeutkinja)“.

„Postoje predrasude i kod nas koji radimo ovde i prvi korak za sopstvenu katarzu i za napredak je da mi sami napravimo uvid u to (psihološka savetnica)“.

„Osećam se zaista premoreno, imam nesanicu i sve te priče utiču na to kako se osećam. Ovo je težak posao i mislim da bismo mi koji ovde radimo morali da imamo mnogo veću podršku (socijalna radnica)“.

„Nema mnogo vremena za razmenom iskustva sa kolegama, a značilo bi puno, ipak je važno kada vidiš da se i drugi susreću sa sličnim dilemama i lakše je kada saznaš na koji način naše kolege izlaze na kraj sa teškim korisnicima i sa teškim situacijama (psihološkinja)“.

„Potrebno je uvesti obavezan rad sa supervizorima za nas koji radimo sa ovim ciljnim grupama. To mora da bude deo protokola (psihološka savetnica)“.

„Ljudi dolaze u naš centar da rade, ali se dešava da brzo i odu. Nekada se čini da je preteško slušati te strašne priče i sudbine, nekako i ti postaješ deo toga, hteo ili nehteo (administrativni radnik)“.

Četvrti tematski deo se odnosi na to u kojoj meri je razvijena briga organizacije o pružaocima psihosocijalne pomoći.

- Radi se na definisanju potreba osoblja
- Otpočet rad na kreiranju strategija, procedura i pravila za brigu o osoblju i brigu o sebi
- Skoro svaka organizacija razvija neki vid podrške
- Organizovani su različiti programi za relaksaciju osoblja koje radi sa ranjivim grupama

Izvodi iz intervjua:

„Ima politika i procedura, međutim, ljudi na terenu su uglavnom izuzeti iz toga (rukovodilac)“.

„Rade se treninzi sa ljudima koji rade na terenu, ali treba pozvati i ljude iz kancelarija (psihološka savetnica)“.

„Radi se na razvijanju procedura i pohvalno je što se zaista počelo sa uvođenjem programa koji će pomoći da se razviju razni pristupi staff care i self care (koordinatorka)“:

„U organizacijama postoje HR službe i to predstavlja napredak, ali mi se čini da se to odnosi samo na one koje su velike (pravnik)“.

Peti tematski deo se odnosi na ideje koje mogu biti smernice za poboljšanje prakse.

- Umrežavanje sa drugim profesionalcima koji rade sa ovim tipom korisnika
- Sprovođenje istraživanja koja će dati uvid u potrebe profesionalaca
- Istražiti primere dobre prakse i primeniti iskustva iz prakse drugih
- Organizovanje specifičnih obuka u cilju daljeg profesionalnog osnaživanja za sve pružaoce psihosocijalne podrške, razvoj kompetencija
- Razvijanje supervizijske podrške za pružaoce usluga
- Izrada smernica za pružaoce podrške koji nisu iz psihološke profesije
- Davanje prioriteta brizi o sebi

Izvodi iz intervjua:

„Uvesti supervizore kao obavezan deo programa za podršku pomagačkim profesijama (psihološkinja)“.

„Treba podsticati članove tima da traže pomoć (rukovodilac)“

„HR službe treba da se mnogo ozbiljnije bave podrškom nama i onima koji su u našoj profesiji (psihološkinja)“.

„Treba zapošljavati stručne osobe koje su specijalizovane za rad sa traumama kako bi mogle osoblje da osnaže, pruže im podršku ali i da ih obuče (kulturni savetnik)“.

„Mora se uspostaviti profesionalno umrežavanje i treba utvrditi dinamiku sastanaka sa kolegama koji rade na istim poslovima kao i mi (psihološkinja)“.

„Obuka treba da bude mnogo intenzivnija sa fokusom na konkretne stvari koje su u fokusu našeg rada (pravnik)“.

3. DISKUSIJA

Kako se može videti iz predstavljenih rezultata, profesionalci koji rade u prihvatnim centrima na pružanju psihosocijalne pomoći tražiocima azila, migrantima, žrtvama nasilja i traumatizovanim osobama, rade u uslovima koji u nekim situacijama mogu

pogodovati narušavanju njihovog mentalnog zdravlja. S obzirom na podatak iz istraživanja koji govori da profesionalna izloženost traumi povećava mogućnost sekundarne traumatizacije i naknadnim povišenim stopama PTSP-a (Connorton et al., 2012), možemo reći da postoji „rizik profesije“ u pogledu njenog štetnog uticaja na mentalno zdravlje.

Iako se za ljude koji su korisnici pomoći u prihvatnim centrima najčešće misli da dolaze iz marginalizovanih grupa, neka domaća istraživanja pokazuju da takav stav može biti i delom zbog prisutnih stereotipa i predrasuda. Jedno domaće istraživanje je pokazalo da su migranti koji su boravili tokom 2016. godine u Srbiji, viđeni kao mladi ljudi koji su na put krenuli bez porodice, rešeni u nameri da uspeju po svaku cenu (Čirić & Knežić, 2016). Njihov obrazovni nivo je iznad proseka karakterističnog za zemlju porekla, pa je motiv za napuštanje svoje zemlje delom rat, a delom stvaranje uslova za bolji život (Čirić & Knežić, 2016.). I u ovom slučaju može biti reč o traumatičnom iskustvu, jer migracija sama po sebi u većini slučajeva to jeste. Pružaoci profesionalne pomoći su izloženi stresnim iskustvima i u ovakvim slučajevima, što znači da nisu samo ekstremni slučajevi oni koji proizvode posledice za ljude u pomagačkim profesijama.

S druge strane, istraživanja pokazuju da organizacije u kojima se vodi računa o mentalnom blagostanju osoblja koje je izloženo stresu, omogućavaju niz pozitivnih psiholoških ishoda za zaposlene uključujući nižu emocionalnu iscrpljenost, manje stresa, subjektivni doživljaj blagostanja, opšte zdravlje i zadovoljstvo poslom (Aldamman et al., 2019).

Kao značajan nalaz se izdvaja činjenica da su mnogi od ispitanika u situaciji da pružaju usluge psihosocijalne podrške u prihvatnim centrima, a da nisu iz profesija blisko povezanih sa psihološkom strukom. Osim toga, osoblje koje radi sa ovim ranjivim grupama, nema kontinuiranu specifično-stručnu obuku koja bi bila usmerena na rad sa svojom ciljnom grupom. Nalazi iz istraživanja pokazuju da bi obuka i priprema osoblja za rad sa traumama i stresom na terenu bila potrebna kao deo standardne procedure u organizacijama koje su usmerene na rad sa ranjivim grupama (Connorton et al., 2012).

Teškoće sa kojima se suočavaju profesionalci, uključujući i pritisak kome su konstantno izloženi, dovodi do fluktuacije, na šta posebno treba obratiti pažnju.

Ono što je zanimljivo kao zapažanje jeste da ispitanici navode da vole svoj posao, da im on daje određenu ličnu satisfakciju i neku vrstu ličnog priznanja sopstvene vrednosti, doprinosu zajednici, tako da bi bilo veoma pozitivno kada bi se pažnja usmerila i na osnaživanje ovih aspekata, jer bi to uticalo na povećanje zadovoljstva poslom, smanjenje nivoa stresa i stope sagorevanja na poslu.

Povezivanje sa profesionalcima iz drugih organizacija, profesionalno umrežavanje i uspostavljanje kontinuiranog supervizijskog nadzora, predstavljalo bi veoma veliki korak u brizi za mentalno zdravlje ljudi koji rade na poslovima psihosocijalne podrške migrantima, traumatizovanim osobama i žrtvama nasilja.

Ono što ohrabruje jesu aktivnosti koje organizacije preduzimaju u cilju poboljšanja brige o osoblju, naročito u pogledu rada na razvijanju sistemskih organizacionih

rešenja kao što su: kreiranje strategije, procedura, planova i politika vezanih za brigu o mentalnom zdravlju zaposlenih.

4. ZAKLJUČAK

Iz podataka koje smo izneli može se zaključiti da je za očuvanje mentalnog zdravlja profesionalaca koji pružaju usluge psihosocijalne pomoći korisnicima centara za prihvata, veoma značajno da se detaljnije i sistematičnije ispituju njihove potrebe kako bi se moglo pristupiti celishodnim rešenjima.

Razvijanje politika, strategija, protokola i smernica za brigu o osoblju i brigu o sebi su neki od načina da se na sistemski način pristupi iznalaženju održivih rešenja. Strategije i ostala dokumenta, u razvijanju mera koje treba preduzeti, morala bi da pođu od istraživanja i podataka zasnovanih na dokazima kako bi rešenja imala pozitivan efekat na profesionalce, a samim tim i na korisnike i sistem uopšte. Postojeća istraživanja ukazuju da je organizaciona podrška vitalni resurs za postizanje mentalnog blagostanja. Konkretno, percipirana organizaciona podrška je povezana sa nižim uočenim stresom i većim mentalnim blagostanjem (Aldamman et al., 2019).

Na osnovu analize, neki od osnovnih koraka koje bi trebalo preduzeti su: realizovanje odgovarajućih obuka u specijalističkim oblastima za profesionalce, obezbeđivanje redovne i strukturirane supervizije sa supervizorima sa iskustvom, profesionalno umrežavanje i slična vrsta podrške u vidu konsultacija, uvođenje programa za relaksaciju, izbalansirano opterećenje i slično.

Zanimljivo je što su nalazi i iz ovog istraživanja u korelaciji sa nalazima iz prethodno navođenih studija, što govori u prilog tezi da su problemi sa kojima se suočavaju profesionalci iz ove oblasti manje-više zajednički. Međutim, moramo ukazati na to da ove nalaze treba prihvatiti kao smernice za neka produbljena istraživanja, budući da je ovo ispitivanje rađeno na malom prigodnom uzorku, pa zaključke na osnovu dobijenih rezultata treba tumačiti u tom kontekstu.

LITERATURA:

- (1) Aldamman, K., Tamrakar, T., Dinesen, C., Wiedemann, N., Murphy, J., Hansen, M., Badr, E.E., Reid, T., & Vallières, F. (2019). Caring for the mental health of humanitarian volunteers in traumatic contexts: the importance of organisational support. *European Journal of Psychotraumatology*, 10(1).
<https://doi.org/10.1080/20008198.2019.1694811>
- (2) Asfaw, B.B., Beiersmann, C., Keck, V., Nikendei, C., Benson-Martin, J., Shutt, I., & Lohmann, J. (2020). Experiences of psychotherapists working with refugees in Germany: a qualitative study. *BMC Psychiatry*, 20, 588
<https://doi.org/10.1186/s12888-020-02996-0>
- (3) Connorton, E., Perry, M.J., Hemenway, D., & Miller, M. (2012). Humanitarian Relief Workers and Trauma-related Mental Illness. *Epidemiologic Reviews*, 34(1), 145–155, <https://doi.org/10.1093/epirev/mxr026>

- (4) Ćirić, J. & Knežić, B. (2016). Migranti kroz Srbiju: Na putu opstanka. U: J. Ćirić & B. Knežić (Ur.), *Migranti na raskršću ili bespuću zemlje Srbije* (str. 267-279). Beograd: Institut za uporedno pravo i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (5) Killian, K. (2008). Helpin Till It Hurts? A Multimethod Study of Comassion Fatigue, Burnout and Self-Care in Clinicians Working With Trauma Survivors. *Traumatology*, 14(2), 32-44.
- (6) Snider, L. (2016). *Caring for volunteers: a psychosocial support toolkit*. IFRC Reference Centre for Psychosocial Support.
- (7) Tynewydd, I. M., North, S., & Rushworth, I. (2020). The Experiences of Mental Health Professionals Supporting Forced Migrants: A Qualitative Systematic Review. *Refuge*, 36(1), 50.

PROFESSIONAL EXPOSURE TO STRESS: THE RISK OF THE PROFESSION

Caring for the mental health of professionals working with vulnerable groups, such as victims of violence and migrants, includes measures taken to be monitored, protect and promote the well-being of people employed in these professions. It involves a system of different tools, practices and structures that have been developed to support the well-being of mental health professionals. The subject of this paper is the consideration of the relationship between professional exposure to stress and mental health. The aim of the work is to examine the experiences of professionals who provide psychosocial support to victims of violence, and who are consequently professionally exposed to stress. The method used in the paper is a thematic, semi-structured interview. The results showed that chronic occupational exposure to stress affects mental health. This requires a well designed organisational approach to the problem, including training and preparation of staff for trauma and stress at work, and providing supervisory support at work.

KEYWORDS: *staff care / psychosocial support / mental health / victims of violence / trauma*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2022 / Vol. XLI / 2-3 / 67-88
Originalni naučni rad
Priljeno: 05. septembar 2022. godine
Prihvaćeno: 01. novembar 2022. godine
DOI: 10.47152/ziksi2022035
UDK: 159.923.072.59

UNDERSTANDING “EVIL”: A CLOSER LOOK AT THE DARK TETRAD’S RELATIONS WITH HEXACO AND BIG FIVE

Boban NEDELJKOVIĆ*
Lana TUCAKOVIĆ**

We aimed to explore to what extent the Dark Tetrad traits are represented by basic personality traits framed by HEXACO (Study 1; 150 participants, $M_{age} = 32.15$, $SD_{age} = 8.41$) and the Big Five model (Study 2; 215 participants, $M_{age} = 35.59$, $SD_{age} = 13.65$). Alongside correlation analysis, we employed a quasi-canonical analysis of covariance. The results showed that the core features of the Dark Tetrad are mapped on the negative poles of Agreeableness and Honesty-Humility from the HEXACO and Agreeableness from the Big Five. Despite the somewhat distinctive nature of Narcissism compared to other dark traits, the common features of the Dark Tetrad are partially represented in both models, but to a larger extent in HEXACO. In conclusion, we recommend using the HEXACO model as a proxy for assessing the core features of the Dark Tetrad in large-scale studies where measuring both basic and dark personality traits is not feasible.

KEYWORDS: Dark Tetrad / HEXACO / Big Five / Honesty-Humility / Agreeableness

* Research Assistant at the Institute of Economic Sciences, Belgrade, Serbia
boban.nedeljkovic@ien.bg.ac.rs

** PhD Candidate at the Department of Psychology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia
lana.tucakovic@f.bg.ac.rs

1. INTRODUCTION

The construct of the Dark Triad that encompasses Machiavellianism, Psychopathy, and Narcissism was introduced two decades ago (Paulhus & Williams, 2002) to describe the set of variables related to malevolent social behavior. Machiavellianism, named after the Italian political theorist Niccolò Machiavelli, refers to manipulateness and exploitative tendencies rooted in the idea that “the outcome justifies the deeds”. Psychopathy is characterized by disinhibited behavior, low anxiety, and lack of remorse. This dark trait represents the manifestation of personality features observed in antisocial personality disorder. Narcissism refers to grandiosity, superiority, unrealistically positive self-view, and a sense of psychological entitlement. This member of the Dark Triad represents the subclinical manifestation of narcissistic personality disorder. After years of research, Sadism was added to the construct to form the Dark Tetrad (Chabrol et al., 2009). Sadism is characterized by the tendency to punish, control, or humiliate others and, at the same time, experience pleasure in engaging in that behavior. There is no corresponding personality disorder for Sadism – although sadistic personality disorder was mentioned in DSM-III-R (Morey, 1998), it was removed in the later editions of the DSM. The cruel behavior, which is a marker of Sadism, can be found in individuals with antisocial personality disorder, sexual offenders, and children with conduct disorders (Bulut, 2017; Myers et al., 2010).

Although clearly distinctive, the dark traits have certain characteristics in common. Previous attempts to identify the common features of the Dark Triad pointed out that some of the core features of the Dark Triad are a lack of empathy (Jones & Paulhus, 2011), manipulateness and callousness (Jones & Figueredo, 2013), and exploitative, fast life history strategy (Jonason et al., 2012). Similarly, the tendency to exploit others could be considered the core feature of the Dark Tetrad (Book et al., 2016). Moreover, exploitative tendencies are considered to be crucial in the Dark Factor of Personality (Marcus et al., 2018; Moshagen et al., 2018) that frames the broad space of narrow aversive traits (e.g., Egoism, Greed, and Spitefulness) alongside the Dark Tetrad (Moshagen et al., 2020). A more detailed look at the broad spectrum of dark traits that underlie the Dark Factor of Personality provides evidence that callousness should be considered the heart of the dark traits (Dinić et al., 2021).

Numerous research conducted with the Dark Triad and Dark Tetrad stressed the importance of these traits for various socially undesirable outcomes. For example, the Dark Tetrad traits are associated with juvenile high-school delinquency in both males and females (Chabrol et al., 2009). The same pattern of association was found in a college student sample between the Dark Tetrad and antisocial behavior (Chabrol et al., 2017). The Dark Tetrad traits are also associated with traditional and cyberbullying in adolescents (van Geel et al., 2017), and with workplace bullying in adults (Fernández-del-Río et al., 2021). Besides, the Dark Tetrad traits are related to negative attitudes toward immigrants (Međedović & Bulut, 2017). There is also evidence that Psychopathy and Sadism are predictive of poor interpersonal, social,

and everyday functioning in male offenders and males from the general population (Oljača et al., 2021). Many studies showed that the Dark Triad or Dark Tetrad traits have an incremental contribution to socially undesirable outcomes prediction over the basic personality traits (e.g., Ellen et al., 2021; van Geel et al., 2017). Of course, those findings seem justified since the literature shows that dark traits are related but irreducible to basic personality traits (Book et al., 2015, 2016; Lee & Ashton, 2014).

The Big Five (Goldberg, 1990) is one of the most frequently used models to represent individual differences in basic personality traits. It is based on the lexical hypothesis and describes a broad hyperspace of personality variations framed by Extraversion, Neuroticism, Agreeableness, Conscientiousness, and Openness to experience (De Raad, 2000). Extraversion refers to the sociability of an individual, and the aspects of this trait are activity, friendliness, and the need for outer stimulation. Neuroticism reflects the individual differences in emotional stability, capacity to cope with stress, and tendencies to experience negative emotions and react impulsively. Agreeableness is the dimension that explains the individual differences in relations with others in terms of benevolence, interpersonal sensitivity, warmth, and tenderness on one side, contrary to egocentrism, selfishness, distrustful attitudes, and sometimes aggressive behavior on the other side. Conscientiousness is the dimension that reflects the ability of self-control, directedness toward planning and achievement, adherence to principles, and attitudes toward tasks and obligations. Openness to experience reflects intellectual and cultural aspirations, unconventionality, and resistance towards routine and dogmatic attitudes as opposed to closed-mindedness, conservatism, and traditionalism.

The HEXACO model of personality is developed on the base of the Big Five through the analyses of lexical studies that showed the existence of not only five but also the sixth factor (see Ashton & Lee, 2001). After a series of research, Ashton and Lee (2008) concluded that the broad space of individual differences in personality traits needs to be expanded for the sixth domain. Those six personality domains are Extraversion, Emotionality, Agreeableness, Conscientiousness, Openness to experience and Honesty-Humility. Needless to say, HEXACO domains are highly similar to those established in the Big Five. The most similar are Extraversion, Conscientiousness, and Openness to experience, that capture a large part of the variance of the same-labeled traits from the Big Five model assessed by various measures (Ashton et al., 2014; Gaughan et al., 2012; Međedović et al., 2019). However, Agreeableness and Emotionality differ from the Big Five. For example, the features of hostility, framed by Neuroticism in the Big Five, are part of (low) Agreeableness in HEXACO, while the sentimentality features of Agreeableness from the Big Five are part of the Emotionality domain of HEXACO. Looking at the differences in five traits shaped by HEXACO and Big Five, one could note the similarity between the same-labeled four traits. However, the domain of Emotionality vastly differs from Neuroticism in the Big Five by the content, not only the name. The main difference is that Neuroticism includes anger and impulsivity – which are framed by the low poles of Agreeableness and Conscientiousness in

HEXACO – while Emotionality mainly refers to timidity. The sixth domain, not comprised by the Big Five model, is Honesty-Humility. The positive pole of this dimension describes fair, modest people with little or no regard for wealth, luxuries, and social status. Conversely, the negative pole describes people who are ready to manipulate others and break the rules for the sake of their own goals, are motivated by material gains, and have an increased sense of self-importance.

Previous findings on the associations between basic and dark personality traits are quite consistent. Međedović and Petrović (2015) showed in their research, using an extension analysis approach on facet-level measures, that the Dark Tetrad traits are reasonably presented in the space of HEXACO traits (on the negative poles of Honesty-Humility, Agreeableness, Conscientiousness, and Emotionality domains). Their research showed that most Dark Tetrad facets have extension loadings to the Honesty-Humility dimension. Similar findings were obtained in Muris et al. (2017) meta-analytic research on relations between basic and the Dark Triad traits. Their research pointed out that dark traits are the most strongly related (negatively; low-to-moderate in magnitude) to Honesty-Humility and somewhat weaker related to Agreeableness, while the only positive association occurs between Narcissism and Openness. Their analysis also provided additional insight into associations between the Honesty-Humility facets and the Dark Triad traits: the strongest negative correlations for Machiavellianism and Psychopathy were found with Sincerity and Fairness, and for Narcissism with the Modesty facet. Notably, Psychopathy and Machiavellianism, in contrast to Narcissism, were also found to be crucial in antisocial tendencies together with low Honesty-Humility, Agreeableness, and Altruism (Pailing et al., 2014). Howard and Zandt (2020) reported almost the same meta-analytic findings as Muris et al. (2017): that the Dark Triad is strongly associated with Honesty-Humility, whereby Machiavellianism and Psychopathy are shown to have stronger associations with Honesty-Humility than Narcissism. In addition, their study showed that the Dark Triad is also associated with Agreeableness from both HEXACO and Big Five models, whereby correlations with this trait are reasonably weaker compared to Honesty-Humility. Although these associations are robust, Howard and Zandt (2020) showed that the magnitude of correlations varies depending on the measures (and their length) used for assessing both dark and basic personality traits. However, Narcissism seems to be substantially different compared to other dark traits, no matter of measures used. Petrović and Međedović (2016) provided evidence of the specific nature of Narcissism by showing that “dark” Narcissism (i.e., the shared variance with Machiavellianism and Psychopathy) is negatively associated with facet-measured Honesty-Humility and Agreeableness, while “light” Narcissism (i.e., the variance independent from Machiavellianism and Psychopathy) is associated negatively with Greed Avoidance and Modesty, but positively with all Agreeableness facets. Lazarević et al. (2021) reported similar findings, although they employed different measures (i.e., a facet-level measure of Narcissism, the Big Five model, and Disintegration – the measure of schizotypy). Their research showed that the subdomain of “bright” Narcissism is related positively to Extraversion, Openness, and Disintegration, and negatively to Conscientiousness, while the “dark”

Narcissism subdomain is associated positively with Disintegration, and negatively with Conscientiousness and Agreeableness.

A literature review of relations between the Big Five and dark traits shows reasonable consistency in findings despite the differences in measures used for assessing both sets of variables. Paulhus and Williams (2002) reported negative correlations of Agreeableness with all Dark Triad traits, Conscientiousness with Machiavellianism and Psychopathy, Neuroticism with Psychopathy, and positive correlations of Extraversion and Openness with Narcissism and Psychopathy. Jonason et al. (2013) showed that all Dark Triad traits are correlated negatively with Agreeableness, Conscientiousness, and Emotional Stability, whereby correlations with Agreeableness were found to be the strongest. Rogoza and Ciecuch (2020) applied a factorial approach to Big Five traits, facet-level measures of Dark Triad traits, and basic values. Their results showed that Narcissism features and self-oriented values loaded on the factor that includes Extraversion, Intellect and (negatively) Neuroticism, while facets of Machiavellianism and Psychopathy loaded on the factor that includes Agreeableness negatively together with positive cross-loading of Neuroticism. Paulhus et al. (2021) reported findings regarding the Dark Tetrad that also stress the difference between Narcissism and other dark traits. They reported that Narcissism was negatively related to Neuroticism, and positively to Extraversion, Openness and Conscientiousness, while Machiavellianism, Psychopathy, and Sadism were negatively associated with Agreeableness and Conscientiousness. Similarly, van Geel et al. (2017) showed that Agreeableness was negatively associated with all Dark Tetrad traits, Conscientiousness was negatively related to Psychopathy and Sadism, while Narcissism was negatively associated with Neuroticism but positively with Extraversion and Openness. Taken together, the aforementioned studies indicate that the relation between Agreeableness and dark traits (except for Narcissism) could be seen as the most robust regardless of measures or analytic approaches used. For that reason, it is not surprising some scholars argue that Antagonism (low Agreeableness) is the core of the Dark Triad (Crowe et al., 2019). In fact, Vize et al. (2020a) claim that specific facet-level features of Antagonism, such as low modesty and low honesty, lie at the core of the Dark Triad. This standpoint is supported by findings that NEO-based measures of Agreeableness are more strongly related to the Dark Triad due to the presence of Straightforwardness and Modesty facets, compared to Big Five domain-level measures, which lack the coverage of these facets (Miller et al., 2011; Vize et al., 2020b). Additional support for this point of view comes from the findings that the Dark Factor of Personality and Antagonism (i.e., low Agreeableness measured by the Five-Factor Model) are highly similar among themselves, and produce largely identical correlations with external criteria (such as antisocial behavior, aggression, and impulsivity), so thus could be seen as differently-labeled measures that cover the same variance (Rose et al., 2022). There is also evidence that Antagonism could have a key role not only in umbrella constructs such as the Dark Triad, Dark Tetrad, or Dark Factor of Personality but also in specific dark traits such as Psychopathy. For example, Van Til et al. (2022) showed that the NEO-based measure of Antagonism accounted for the common variance of facet-measured Psychopathy (Interpersonal

Manipulation, Callous Affect, Erratic Lifestyle, Antisocial Behavior) and thus could be seen as a crucial component of this dark trait.

Taken together, previous studies pointed out that the common features of dark traits are mostly mapped on the negative poles of Honesty-Humility and Agreeableness. For that reason, the HEXACO model could be considered as being advantageous compared to the Big Five since it contains the Honesty-Humility domain. Although the findings regarding the advantage of the HEXACO model compared to the Big Five are not entirely consistent, there is sizeable empirical evidence that supports the predictive advantage of the HEXACO model for various outcomes such as power striving, risk-taking, materialistic, and unethical behavior (see Feher & Vernon, 2021).

1.1. The aim of the research

The main aim of the research was to examine the extent of representation of the dark traits in the two most frequently used models for the assessment of basic traits. The research on the relations between dark and basic personality traits is of great importance since basic personality traits are often assessed for various practical purposes (e.g., in a clinical setting or professional selection), while at the same time, dark traits – neglected in practical purposes assessment – are essential for socially undesirable outcomes. Therefore, our research aimed to replicate previous findings on the relations between dark and basic personality traits, but also to provide additional insight into these associations when both dark and basic traits are taken together. To address this aim, we conducted two studies whereby we provided a detailed insight into the Dark Tetrad relations with HEXACO (Study 1) and the Big Five model (Study 2). Given the previous findings, we first hypothesized that the core features of four dark traits would be reasonably presented at the negative poles of Honesty-Humility and Agreeableness in the HEXACO model (Book et al., 2015, 2016; Međedović & Petrović, 2015), and at the negative pole of Agreeableness in the case of the Big Five (Paulhus & Williams, 2002; Vize et al., 2020b). Accordingly, we hypothesized that HEXACO would outperform the Big Five model in capturing the common features of the Dark Tetrad (Howard & Zandt, 2020). Second, we hypothesized Narcissism trait would produce a differential pattern of associations with basic traits from HEXACO and Big Five compared to the other three Dark Tetrad members (Furnham et al., 2013; Muris et al., 2017).

2. STUDY 1¹

2.1. Method

2.1.1. Participants and procedure

The sample consisted of 150 participants (aged 22 to 61, $M_{\text{age}} = 32.15$, $SD_{\text{age}} = 8.41$, 56.7% females). Data was collected online using the *Google Forms* platform, and participants were recruited through invitations on social networks, using a snowball procedure. All participants joined the study anonymously and voluntarily, and provided informed consent. The study was conducted in accordance with the Declaration of Helsinki.

2.1.2. Measures

We used the 60-item *HEXACO* Personality Inventory-Revised (HEXACO-60; Ashton & Lee, 2009) to assess individual differences in traits from the HEXACO model – Extraversion ($M = 3.51$, $SD = 0.54$; $\alpha = .65$), Emotionality ($M = 3.03$, $SD = 0.70$; $\alpha = .66$), Agreeableness ($M = 3.20$, $SD = 0.55$; $\alpha = .58$), Conscientiousness ($M = 3.70$, $SD = 0.59$; $\alpha = .70$), Openness to experience ($M = 3.66$, $SD = 0.77$; $\alpha = .79$), and Honesty-Humility ($M = 3.63$, $SD = 0.63$; $\alpha = .65$).

The Short Dark Triad (SD3; Jones & Paulhus, 2014), a 27-item measure, was used to assess Machiavellianism ($M = 2.93$, $SD = 0.68$; $\alpha = .70$), Narcissism ($M = 2.88$, $SD = 0.68$; $\alpha = .66$), and Psychopathy ($M = 1.82$, $SD = 0.59$; $\alpha = .64$). To form the Dark Tetrad, we used a 7-item subscale of direct Sadism ($M = 1.56$, $SD = 0.55$; $\alpha = .59$) from *Varieties of Sadistic Tendencies* (VAST; Paulhus & Jones, 2015). We decided to use only the direct Sadism subscale since previous research (see Dinić et al., 2020; Plouffe et al., 2019) showed that this measure represents the core features of sadistic tendencies in contrast to the other subscale (i.e., vicarious Sadism).

2.1.3. Data analysis

To explore the relations between the variables, we employed correlation analysis. Additionally, we performed a quasi-canonical analysis of covariance (Knežević & Momirović, 1996) to comprehensively examine the associations between basic and dark traits. In contrast to some previous research that employed factor analysis (e.g., Međedović & Petrović, 2015) or principal component analysis (e.g., Pailing et al., 2014), we were not aimed at identifying the underlying structure in

¹ The results from the Study 1 were presented at the conference: Nedeljković & Milankov (2020). The Dark Tetrad and HEXACO personality domains. *XXVI Scientific Conference Empirical Studies in Psychology*. Faculty of Philosophy, University of Belgrade. Book of Abstracts (p. 54–55)

a set of variables comprised of basic and dark traits. Instead, we aimed to find linear combinations that summarize the most correlations between two sets of variables by employing a special case of canonical correlation (i.e., quasi-canonical analysis of covariance). A canonical correlation analysis was also applied in previous research aimed at exploring the relations between basic and dark traits (e.g., Book et al., 2015, 2016). We decided to employ a quasi-canonical analysis instead of canonical correlation analysis since it has some advantages: it does not require the normal distributions of variables, is appropriate for smaller samples, and provides a lower-level maximization of correlations (i.e., more realistic) between two sets of variables compared to canonical correlation analysis (Knežević & Momirović, 1996).

3.1. Results

First, we calculated the bivariate correlations between the Dark Tetrad and HEXACO personality traits (Table 1).

Table 1. Bivariate correlations between the Dark Tetrad and HEXACO traits

Variable	Machiavellianism	Narcissism	Psychopathy	Sadism
Extraversion	.04	.39**	-.04	-.12
Emotionality	-.04	-.11	-.08	-.03
Agreeableness	-.27**	-.23**	-.32**	-.32**
Conscientiousness	.08	.15 [#]	-.12	-.01
Openness to experience	-.01	.14	.05	.02
Honesty-Humility	-.31**	-.42**	-.33**	-.36**

Note. ** $p < .01$. * $p < .05$. # $p < .06$.

The correlation analysis showed that all dark traits are associated negatively with Agreeableness and Honesty-Humility. Besides these substantive relations, Narcissism was significantly associated with Extraversion and near-significantly with Conscientiousness, whereby both correlations were positive. To comprehensively explore the relations between two sets of personality traits, we conducted a quasi-canonical analysis of covariance in the next step (Table 2).

Table 2. Coefficients and factors of the quasi-canonical functions representing the Dark Tetrad and HEXACO traits’ relations

Variable	Quasi-canonical function 1		Quasi-canonical function 2	
	Coefficient	Factor	Coefficient	Factor
<i>Set 1</i>				
Extraversion	.01	.13	-.30	-.46
Emotionality	-.08	-.18	-.60	-.67
Agreeableness	-.60	-.69	-.18	-.10
Conscientiousness	.16	.20	-.72	-.76
Openness to experience	-.14	.00	.06	.27
Honesty-Humility	-.76	-.84	.05	-.08
<i>Set 2</i>				
Machiavellianism	.44	.69	-.09	-.12
Narcissism	.55	.77	-.75	-.74
Psychopathy	.49	.70	.39	.44
Sadism	.51	.68	-.52	-.49

Note. Values $\geq .30$ are bolded.

The quasi-canonical analysis indicated two significant functions. The first quasi-canonical function ($Rho = .60$, $Rho^2 = .36$, $F = 84.90$, $p < .001$) pointed to the association of all dark traits with Agreeableness and Honesty-Humility. All Dark Tetrad traits loaded to this function almost equally. On the other side, Agreeableness and Honesty-Humility loaded negatively. This function showed that the core features of the Dark Tetrad are somewhat represented in low Honesty-Humility and Agreeableness. The second function ($Rho = .47$, $Rho^2 = .22$, $F = 43.05$, $p < .001$) comprised low levels of Conscientiousness, Emotionality, and Extraversion on one side, and low Narcissism followed by high Sadism and Psychopathy on the other side. This function pointed to the specific nature of Narcissism.

4. STUDY 2²

4.1. Method

4.1.1. Participants and procedure

The sample consisted of 215 participants (aged 18 to 65, $M_{\text{age}} = 35.59$, $SD_{\text{age}} = 13.65$, 67.3% females). We collected data using the same procedure as described in Study 1.

4.1.2. Measures

The Big Five Inventory (BFI; John et al., 1991), a 44-item measure, was used to assess basic personality traits from the Big Five model: Extraversion ($M = 3.47$, $SD = 0.75$; $\alpha = .80$), Neuroticism ($M = 2.83$, $SD = 0.85$; $\alpha = .85$), Agreeableness ($M = 3.65$, $SD = 0.65$; $\alpha = .75$), Conscientiousness ($M = 3.82$, $SD = 0.71$; $\alpha = .84$), and Openness ($M = 3.94$, $SD = 0.65$; $\alpha = .81$).

As in Study 1, we employed *the Short Dark Triad* (SD3; Jones & Paulhus, 2014) and *Varieties of Sadistic Tendencies* (VAST; Paulhus & Jones, 2015) to assess Machiavellianism ($M = 2.93$, $SD = 0.68$; $\alpha = .70$), Narcissism ($M = 2.88$, $SD = 0.68$; $\alpha = .66$), Psychopathy ($M = 1.82$, $SD = 0.59$; $\alpha = .64$), and Sadism ($M = 1.56$, $SD = 0.55$; $\alpha = .59$).

4.1.3. Data analysis

We used the same approach for data analysis as described in Study 1.

4.2. Results

Pearson correlation coefficients were calculated to explore the relations between the dark traits and basic personality traits framed by the Big Five model (Table 3).

² The results from the Study 2 were presented at the conference: Tucaković & Nedeljković (2020). The Dark Tetrad in the space of the Big Five model: Differential relations of the dark traits with agreeableness. *68th Congress of Serbian Psychologists*. Serbian Psychologists Society. Book of Abstracts (p. 76)

Table 3. Bivariate correlations between the Dark Tetrad and Big Five traits

Variable	Machiavellianism	Narcissism	Psychopathy	Sadism
Extraversion	-.06	.44**	-.02	-.06
Neuroticism	.04	-.14*	.06	.10
Agreeableness	-.23**	-.19**	-.46**	-.42**
Conscientiousness	.05	.18*	-.24**	-.18**
Openness	-.03	.38*	.05	.02

Note. * $p < .05$; ** $p < .01$.

The correlation analysis showed that Machiavellianism was inversely related to Agreeableness while unrelated to other Big Five traits. Psychopathy and Sadism were negatively associated with both Agreeableness and Conscientiousness, with the former correlations being moderate and the latter being low in magnitude. Narcissism was the only dark trait significantly associated with all basic traits. Interestingly, Narcissism was the most strongly associated with Extraversion and Openness to experience, with correlations being positive. Furthermore, this dark trait was negatively related to Agreeableness and Neuroticism but positively to Conscientiousness.

Table 4. Coefficients and factors of the quasi-canonical functions representing the Dark Tetrad and Big Five traits’ relations

Variable	Quasi-canonical function 1		Quasi-canonical function 2	
	Coefficient	Factor	Coefficient	Factor
<i>Set 1</i>				
Extraversion	.01	.09	.69	.86
Neuroticism	.10	.23	-.27	-.61
Agreeableness	-.93	-.94	.06	.03
Conscientiousness	-.27	-.29	.39	.57
Openness	.21	.31	.54	.72
<i>Set 2</i>				
Machiavellianism	.27	.64	-.10	-.07
Narcissism	.32	.47	.94	.86
Psychopathy	.68	.91	-.19	-.14
Sadism	.60	.84	-.24	-.27

Note. Values $\geq .30$ are bolded.

Similar to Study 1, the quasi-canonical analysis also yielded two significant functions (Table 4). The first quasi-canonical function ($Rho = .49$, $Rho^2 = .24$, $F = 66.50$, $p < .001$) pointed to the association between low Agreeableness on one side, and high Psychopathy, Sadism, and Narcissism on the other side. Notably, Machiavellianism also had positive loading near the cut-off value and a high correlation with this function. We assume this result occurred due to the common variance with Psychopathy, which was more strongly related to (low) Agreeableness. Nevertheless, the first function indicated that the Dark Tetrad traits (in particular Psychopathy

and Sadism) are mapped in the space of low Agreeableness. The second function ($Rho = .51$, $Rho^2 = .26$, $F = 75.17$, $p < .001$) pointed to the association between Extraversion, Conscientiousness, and Openness on one side, and Narcissism on the other side. This function indicated the adaptive aspect of Narcissism. Importantly, Neuroticism was negatively associated with this function.

5. DISCUSSION AND CONCLUSIONS

In this research, we aimed to explore the relations between the dark traits framed by the Dark Tetrad construct and two of the most used models of personality that should, by theory, explain the broad space of individual differences in personality traits. Therefore, we conducted two studies to clarify the associations of the Dark Tetrad traits with the HEXACO and Big Five model. Since we were particularly interested in the Dark Tetrad because antisocial and criminal behavior can arise as the behavioral product of certain dark traits, we aimed to explore whether these traits are represented in the HEXACO and Big Five model.

In the first study, we explored the associations between dark traits and HEXACO. The first quasi-canonical function pointed to the general relation of the two sets of variables where all dark traits were related to the negative poles of Agreeableness and Honesty-Humility. This result largely corroborates Book et al. (2016) findings that Honesty-Humility is tapping the core features of the Dark Tetrad construct. However, compared to their findings, our results showed that the negative pole of Agreeableness also accounts for the substantial variance of the Dark Tetrad. That is not surprising if one considers the description of these two domains. On the one hand, the negative pole of Honesty-Humility indeed describes manipulative tendencies and inclination toward rule-breaking behavior; that is – the features captured by the Dark Tetrad. On the other hand, the negative pole of Agreeableness is tapping the critical evaluation of others, unforgiveness, and grudge toward others (Ashton & Lee, 2007; Lee & Ashton, 2004) – the features that theoretically could be expected to be found in the Dark Tetrad. Therefore, Honesty-Humility and Agreeableness could be seen as the complementary domains that capture the reasonable proportion of aversive features framed by the Dark Tetrad. A quasi-canonical analysis showed that the two sets of variables could be linked in more than one way. The second quasi-canonical function indicated that, if one’s Psychopathy and Sadism were to be low, Narcissism could be positively associated with Conscientiousness, Emotionality, and Extraversion. This result pointed to the specific nature of Narcissism, which is likely to be somewhat less maladaptive than other dark traits. This mainly stands true for the positive association with Conscientiousness. Individuals high in Narcissism could indeed have the tendency to seek order, pay attention to possible mistakes, and be directed toward personal achievement (Furnham et al., 2013). Besides that, those high in Narcissism could also have elevated Emotionality due to their dependence on social feedback (Miller et al., 2010). Of course, the relation with Extraversion is quite reasonable since individuals high in Narcissism tend to enjoy social interactions. In addition to what

was already mentioned, we need to note that Muris et al. (2017) reported findings that corroborate our results. According to their study, Narcissism is not merely a reflection of viciousness – it also has a vulnerable side which reflects in defensive grandiosity that serves as a mechanism to protect individuals’ sense of inadequacy and insecurity. As mentioned earlier, there is a notion in the literature that the global trait of Narcissism can be seen as “light/bright” Narcissism and “dark” Narcissism; that is – two subdomains of the trait differentially related to relevant constructs. Petrović and Mededović (2016) showed that individuals high in “dark” Narcissism, described as dishonest and arrogant, are likely to have more antisocial tendencies, while those high in “light” Narcissism are more likely to behave socially adaptive. Similarly, Lazarević et al. (2021) pointed out that “dark” Narcissism is associated with a proneness to experiencing psychotic-like phenomena, acting aggressively and impulsive, while “bright” Narcissism is primarily associated with higher Extraversion. Needless to say, our results are quite aligned with these findings, and thus the second quasi-canonical function could be seen as a product of the “bright” side of Narcissism.

In the second study, we explored the associations between Dark Tetrad and the Big Five traits. A quasi-canonical analysis also yielded two significant functions as in the case of the first study. The first quasi-canonical function pointed to the negative relation between Agreeableness and a canonical composite of Narcissism, Psychopathy, and Sadism. In this case, Machiavellianism contribution to the function was low (i.e., it dropped below the convenient level of .30). We could attribute this difference to stronger correlations of Agreeableness with Psychopathy and Sadism compared to Study 1, and the well-known partial overlap between Machiavellianism with Psychopathy (Miller et al., 2017). One of the possible explanations for this phenomenon is that the variance captured by Machiavellianism is not unique to the trait, at least when it comes to the measure we used. Certain tendencies that are hallmarks of Machiavellianism are somewhat presented in Psychopathy (e.g., willingness to do anything if it brings benefit), which, alongside stronger relation between Agreeableness and Psychopathy, consequently leads to a low contribution of Machiavellianism to the function. Nevertheless, this function indicated that the core features of the Dark Tetrad are mapped on the negative pole of Agreeableness. The second quasi-canonical function revealed almost the same relations between the two sets of variables as in Study 1. According to this function, individuals high in Narcissism are likely to have high Extraversion, Conscientiousness, and Openness to experience. Despite the different models of personality used, the results of the second quasi-canonical function are similar to those found in the first study. Similar findings were also obtained in previous research. For example, Lee and Ashton (2005) showed Narcissism is strongly related to Extraversion from both Big Five and HEXACO models, moderately related to Big Five Openness, and strongly related to Modesty and Greed avoidance facets of Honesty-Humility. Their research indicated that the nature of Narcissism is more reflected through psychological entitlement than exploitativeness. That particularly stands true for “light” Narcissism, which was shown to be moderately related to Greed avoidance and Modesty, but unrelated to the other two facets of Honesty-

Humility (Petrović & Međedović, 2016). This is not surprising since the empirical literature suggests that Narcissism could be seen as the “brightest” dark trait (see de Holanda Coelho et al., 2021; Nedeljković & Opačić, 2021). Moreover, some findings showed that individuals high in Narcissism are not necessarily less prosocial (Wertag & Bratko, 2019) and that they could behave prosocially under certain conditions (Malesza & Kalinowski, 2021). Despite the similarity of the second quasi-canonical function isolated in Study 1 and Study 2, there is a notable difference in Openness trait contribution – Big Five Openness contributed to the function, while that was not the case for HEXACO Openness. Moreover, Narcissism’s correlation with Big Five Openness was moderate but insignificant with HEXACO Openness, and the same result was obtained in Lee and Ashton’s (2005) study. One of the possible explanations for this result is that Big Five and HEXACO inventories differ in the coverage of the Openness trait (Ashton et al., 2019; Christensen et al., 2019) in a way that Big Five Openness captures a higher level of variance that is not unique to the trait (e.g., emotionality, adventurousness), especially if measured at facet level (Aluja et al., 2005; Kajonius & Johnson, 2019), which can produce differences in correlations with personality and affective variables (Tucaković & Nedeljković, 2022). Also, Big Five Openness covers the variance related to self-perceived intelligence (i.e., Intellect sub-domain), which is not included in HEXACO Openness (Ashton & Lee, 2007), and consequently, the presence of intellect-related content in Big Five Openness could influence that relation since individuals high in Narcissism are likely to overestimate their intelligence (Paulhus & Williams, 2002).

Our analyses showed that the common features of the Dark Tetrad are partially represented in both HEXACO and Big Five. However, when comparing the proportion of the shared variance in the first quasi-canonical functions in both studies, we could note that the core features of the Dark Tetrad are somewhat more represented in HEXACO than in the Big Five model. That is not surprising since the HEXACO model comprises Honesty-Humility and Agreeableness, two complementary domains whose negative poles tap the features related to the tendencies to exploit others and the tendency to prevent being exploited by having antagonistic behavior (Book et al., 2016). Although some scholars (e.g., Vize et al., 2020a, 2020b) argue that the negative pole of Agreeableness largely represents the core features of the dark traits, our results clearly indicated that this basic personality trait, whether from HEXACO or Big Five model, only partially represents those features. Having these results in mind, we could note there is a substantial advantage of HEXACO in capturing the features of the Dark Tetrad compared to the Big Five model. Of course, one of the reasons for HEXACO’s advantage is the nature of Agreeableness in the BFI. This domain-level operationalization captures the variance related to Altruism and Compliance sub-domains (Soto & John, 2009), but it lacks the coverage of Straightforwardness and Modesty, that is – two facets of NEO-based Agreeableness whose content is similar to the Honesty-Humility domain (Ashton & Lee, 2005). Notably, Miller et al. (2011) showed that BFI Agreeableness is more weakly related to the Dark Triad than NEO-PI-R Agreeableness (even if correlations are corrected for unreliability). However, we still assume that the HEXACO model could be advantageous in capturing the variance of the Dark Tetrad

even if Agreeableness is measured more comprehensively. Such an assumption is rooted in previous research. For example, Gaughan et al. (2012) showed that HEXACO-PI-R outperforms NEO-PI-R in predicting Psychopathy. The higher proportion of variance explained by HEXACO is not only the consequence of the Honesty-Humility contribution but also a contribution of the Emotionality domain, which is a strong predictor of Psychopathy, in particular, the Callous Affect facet. It is important to note that callousness is one of the features that could be considered as the core of the Dark Triad (Jones & Figueredo, 2013), and the common variance of the Dark Tetrad is represented by low Honesty-Humility, Agreeableness, Conscientiousness, and Emotionality (Book et al., 2016). Therefore, it seems reasonable to claim that the HEXACO model would outperform even NEO-based measures in capturing the variance of the Dark Tetrad. Future research is needed to confirm this assumption.

Since our studies showed that the Dark Tetrad traits are irreducible to either HEXACO or the Big Five model, we can recommend researchers to assess the dark traits alongside basic personality traits, especially when socially-relevant outcomes are of primary interest. Yet, if that is not possible, we encourage using the HEXACO model as a more appropriate proxy for assessing the core features of the Dark Tetrad, as Lee and Ashton (2014) recommended. This practical recommendation could be seen as a theoretical implication as well. Although some scholars (e.g., Wiernik et al., 2020) argue that there is no superior model of personality, so the researchers should choose the model which is more appropriate for their study, there are theoretical considerations supported by empirical findings (e.g., Lee & Ashton, 2020) that favor HEXACO model over the Big Five. In that sense, our findings could be seen as additional support for the standpoint that favors the HEXACO model, at least when assessing the aversive side of personality.

To conclude, we consider our research has a valuable contribution to the field. First, we replicated the robust findings on relations between dark and basic personality traits, measured by the two most frequently used models. Second, but maybe more important, we used a quasi-canonical analysis which pointed out that the relations between two datasets could be summarized in two ways. In other words, our results showed that the pattern of associations between dark and basic traits – measured either by HEXACO or Big Five – is not univocal and thus pointed to the specific nature of Narcissism. Third, apart from supporting the hypotheses, the results of our research can be seen in terms of the broadest practical implications. We see these results might be as helpful for practitioners and researchers to understand the meaning of low scores on Honesty-Humility and Agreeableness in the case of HEXACO and low scores on Agreeableness in the case of the Big Five model, and to be aware of substantive associations between those values and dark side of personality.

5.1. Limitations and future directions

Despite the fact our results are theoretically grounded and largely corroborate previous findings, we find it necessary to address the limitations. First, both studies were conducted on relatively small samples. Instead of collecting the data exclusively from easily accessible participants usually found in this type of research, such as university students, we aimed to increase the heterogeneity by inviting other groups besides students to participate (e.g., non-students, employed, and older participants). However, such an approach resulted in a sample size smaller than expected. Even though we detected robust associations between the variables and replicated previous findings from larger samples, we need to outline there is the possibility that certain subtle associations were not detected due to the sample size. Therefore, we highly recommend future studies be conducted on larger samples since there is some evidence that correlations become stable in a sample of at least 250 participants (Schönbrodt & Perugini, 2013). Second, the measures we used for basic and dark personality traits do not include facet-level assessment. As known from other research that employed more comprehensive measures, the relations between dark traits and various facets within the same domain of the basic trait can vastly differ (e.g., Jonason & McCain, 2012). Third, we used only one operationalization per construct to assess domain-level traits. Previous findings showed that the magnitude of correlations between basic and dark traits could differ depending on the measure used, either for basic or dark traits (e.g., Dinić et al., 2018; Howard & Zandt, 2020). Having this in mind, we need to stress that our findings are not only limited due to the sample size but also that the generalization of the findings is limited to the measures we used. Future studies should employ more comprehensive (i.e., facet-level) measures for both basic and dark traits – if aimed at nuanced exploration of their relations; or more than one measure per trait – if aimed to explore general associations between the constructs.

REFERENCES:

- (1) Aluja, A., García, Ó., García, L. F., & Seisdedos, N. (2005). Invariance of the "NEO-PI-R" factor structure across exploratory and confirmatory factor analyses. *Personality and Individual Differences*, 38(8), 1879–1889. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2004.11.014>
- (2) Ashton, M. C., & Lee, K. (2001). A theoretical basis for the major dimensions of personality. *European Journal of Personality*, 15(5), 327–353. <https://doi.org/10.1002/per.417>
- (3) Ashton, M. C., & Lee, K. (2007). Empirical, theoretical, and practical advantages of the HEXACO model of personality structure. *Personality and Social Psychology Review*, 11(2), 150–166. <https://doi.org/10.1177/1088868306294907>
- (4) Ashton, M. C., & Lee, K. (2008). The HEXACO model of personality structure and the importance of the H factor. *Social and Personality Psychology Compass*, 2(5), 1952–1962. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2008.00134.x>

- (5) Ashton, M. C., & Lee, K. (2009). The HEXACO-60: A short measure of the major dimensions of personality. *Journal of Personality Assessment*, 91(4), 340–345. <https://doi.org/10.1080/00223890902935878>
- (6) Ashton, M. C., Lee, K., & de Vries, R. E. (2014). The HEXACO Honesty-Humility, agreeableness, and emotionality factors: A review of research and theory. *Personality and Social Psychology Review*, 18(2), 139–152. <https://doi.org/10.1177/1088868314523838>
- (7) Ashton, M. C., Lee, K., & Visser, B. A. (2019). Where's the H? Relations between BFI-2 and HEXACO-60 scales. *Personality and Individual Differences*, 137, 71–75. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2018.08.013>
- (8) Book, A., Visser, B. A., & Volk, A. A. (2015). Unpacking “evil”: Claiming the core of the Dark Triad. *Personality and Individual Differences*, 73, 29–38. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2014.09.016>
- (9) Book, A., Visser, B. A., Blais, J., Hosker-Field, A., Methot-Jones, T., Gauthier, N. Y., Volk, A., Holden, R. R., & D'Agata, M. T. (2016). Unpacking more “evil”: What is at the core of the dark tetrad? *Personality and Individual Differences*, 90, 269–272. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2015.11.009>
- (10) Bulut, T. (2017). The concept of sadism in the current empirical literature. *Zbornik instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 36(1), 23–41.
- (11) Chabrol, H., Bouvet, R., & Goutaudier, N. (2017). The Dark Tetrad and antisocial behavior in a community sample of college students. *Journal of Forensic Psychology Research and Practice*, 17(5), 295–304. <https://doi.org/10.1080/24732850.2017.1361310>
- (12) Chabrol, H., Van Leeuwen, N., Rodgers, R., & Séjourné, N. (2009). Contributions of psychopathic, narcissistic, Machiavellian, and sadistic personality traits to juvenile delinquency. *Personality and Individual Differences*, 47(7), 734–739. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2009.06.020>
- (13) Christensen, A. P., Cotter, K. N., & Silvia, P. J. (2019). Reopening openness to experience: A network analysis of four openness to experience inventories. *Journal of Personality Assessment*, 101(6), 574–588. <https://doi.org/10.1080/00223891.2018.1467428>
- (14) Crowe, M. L., Lynam, D. R., & Miller, J. D. (2019). The structure of antagonism. In J. D. Miller & D. R. Lynam (Eds.), *The handbook of antagonism: Conceptualizations, assessment, consequences, and treatment of the low end of agreeableness* (pp. 53–65). Elsevier Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-814627-9.00004-9>
- (15) de Holanda Coelho, G. L., Hanel, P. H. P., Monteiro, R. P., Vilar, R., & Gouveia, V. V. (2021). The dark side of human values: How values are related to bright and dark personality traits. *The Spanish Journal of Psychology*, 24, Article e11. <https://doi.org/10.1017/SJP.2020.58>
- (16) De Raad, B. (2000). *The Big Five Personality Factors: The psycholexical approach to personality*. Hogrefe & Huber Publishers.
- (17) Dinić, B. M., Wertag, A., Sokolovska, V., & Tomašević, A. (2021). The good, the bad, and the ugly: Revisiting the Dark Core. *Current Psychology*, 1-13. <https://doi.org/10.1007/s12144-021-01829-x>
- (18) Dinić, B. M., Allred, T. B., Petrović, B., & Wertag, A. (2020). A test of three sadism measures: Short Sadistic Impulse Scale, varieties of sadistic tendencies, and assessment of sadistic personality. *Journal of Individual Differences*, 41(4), 219–227. <https://doi.org/10.1027/1614-0001/a000319>

- (19) Dinić, B. M., Petrović, B., & Jonason, P. K. (2018). Serbian adaptations of the Dark Triad Dirty Dozen (DTDD) and Short Dark Triad (SD3). *Personality and Individual Differences*, 134, 321–328. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2018.06.018>
- (20) Ellen, B. P. III, Alexander, K. C., Mackey, J. D., McAllister, C. P., & Carson, J. E. (2021). Portrait of a workplace deviant: A clearer picture of the Big Five and Dark Triad as predictors of workplace deviance. *Journal of Applied Psychology*, 106(12), 1950–1961. <https://doi.org/10.1037/apl0000880>
- (21) Feher, A., & Vernon, P. A. (2021). Looking beyond the Big Five: A selective review of alternatives to the Big Five model of personality. *Personality and Individual Differences*, 169, Article 110002. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110002>
- (22) Fernández-del-Río, E., Ramos-Villagrasa, P. J., & Escartín, J. (2021). The incremental effect of Dark personality over the Big Five in workplace bullying: Evidence from perpetrators and targets. *Personality and Individual Differences*, 168, Article 110291. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110291>
- (23) Furnham, A., Richards, S. C., & Paulhus, D. L. (2013). The dark triad of personality: A 10 year review. *Social and Personality Psychology Compass*, 7(3), 199–216. <https://doi.org/10.1111/spc3.12018>
- (24) Gaughan, E. T., Miller, J. D., & Lynam, D. R. (2012). Examining the utility of general models of personality in the study of psychopathy: A comparison of the HEXACO-PI-R and NEO PI-R. *Journal of Personality Disorders*, 26(4), 513–523. <https://doi.org/10.1521/pedi.2012.26.4.513>
- (25) Goldberg, L. R. (1990). An alternative “description of personality”: The Big-Five factor structure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59(6), 1216–1229. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.59.6.1216>
- (26) Howard, M. C., & Van Zandt, E. C. (2020). The discriminant validity of honesty-humility: A meta-analysis of the HEXACO, Big Five, and Dark Triad. *Journal of Research in Personality*, 87, Article 103982. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2020.103982>
- (27) John, O. P., Donahue, E. M., & Kentle, R. L. (1991). *The Big Five Inventory – Versions 4a and 54*. University of California, Berkeley, Institute of Personality and Social Research.
- (28) Jonason, P. K., & McCain, J. (2012). Using the HEXACO model to test the validity of the Dirty Dozen measure of the Dark Triad. *Personality and Individual Differences*, 53(7), 935–938. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2012.07.010>
- (29) Jonason, P. K., Kaufman, S. B., Webster, G. D., & Geher, G. (2013). What lies beneath the Dark Triad Dirty Dozen: Varied relations with the Big Five. *Individual Differences Research*, 11(2), 81–90.
- (30) Jonason, P. K., Webster, G. D., Schmitt, D. P., Li, N. P., & Crysel, L. (2012). The antihero in popular culture: Life history theory and the dark triad personality traits. *Review of General Psychology*, 16(2), 192–199. <https://doi.org/10.1037/a0027914>
- (31) Jones, D. N., & Figueredo, A. J. (2013). The core of darkness: Uncovering the heart of the Dark Triad. *European Journal of Personality*, 27(6), 521–531. <https://doi.org/10.1002/per.1893>
- (32) Jones, D. N., & Paulhus, D. L. (2011). The role of impulsivity in the Dark Triad of personality. *Personality and Individual Differences*, 51(5), 679–682. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2011.04.011>
- (33) Jones, D. N., & Paulhus, D. L. (2014). Introducing the Short Dark Triad (SD3): A brief measure of dark personality traits. *Assessment*, 21(1), 28–41. <https://doi.org/10.1177/1073191113514105>

- (34) Kajonius, P. J., & Johnson, J. A. (2019). Assessing the structure of the Five Factor Model of Personality (IPIP-NEO-120) in the public domain. *Europe's Journal of Psychology, 15*(2), 260–275. <https://doi.org/10.5964/ejop.v15i2.1671>
- (35) Knežević, G. D., & Momirović, K. (1996). Algoritam i program za analizu relacija kanoničke korelacijske analize i kanoničke analize kovarijansi kovarijansi [Algorithm and program for the analysis of the relations between the canonical correlation analysis and canonical analysis of covariance]. U P. Kostić (Ur.), *Merenje u psihologiji 2* (str. 57–73). Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja/IKSI.
- (36) Lazarević, L. B., Knežević, G., & Bosnjak, M. (2021). Does the disposition towards psychotic-like experiences incrementally predict grandiose narcissism? Representative evidence from Germany. *Current Psychology, 1*–12. <https://doi.org/10.1007/s12144-021-02112-9>
- (37) Lee, K., & Ashton, M. C. (2004). Psychometric properties of the HEXACO personality inventory. *Multivariate Behavioral Research, 39*(2), 329–358. https://doi.org/10.1207/s15327906mbr3902_8
- (38) Lee, K., & Ashton, M. C. (2005). Psychopathy, Machiavellianism, and Narcissism in the Five Factor Model and the HEXACO model of personality structure. *Personality and Individual Differences, 38*(7), 1571–1582. <https://doi.org/10.1016/j.jpaid.2004.09.016>
- (39) Lee, K., & Ashton, M. C. (2014). The Dark Triad, the Big Five, and the HEXACO model. *Personality and Individual Differences, 67*, 2–5. <https://doi.org/10.1016/j.jpaid.2014.01.048>
- (40) Lee, K., & Ashton, M. C. (2020). Authors’ response: Why six factors, why it matters. *European Journal of Personality, 34*(4), 562–579.
- (41) Malesza, M., & Kalinowski, K. (2021). Willingness to share, impulsivity and the Dark Triad traits. *Current Psychology, 40*(8), 3888–3896. <https://doi.org/10.1007/s12144-019-00351-5>
- (42) Marcus, D. K., Preszler, J., & Zeigler-Hill, V. (2018). A network of dark personality traits: What lies at the heart of darkness? *Journal of Research in Personality, 73*, 56–62. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2017.11.003>
- (43) Mededović, J., & Bulut, T. (2017). Expanding the nomological network of Dark Tetrad: The case of cynicism, aggressive humor and attitudes towards immigrants. *Zbornik Instituta za Kriminološka i Sociološka istraživanja, 36*, 7–19.
- (44) Mededović, J., & Petrović, B. (2015). The Dark Tetrad: Structural properties and location in the personality space. *Journal of Individual Differences, 36*(4), 228–236. <https://doi.org/10.1027/1614-0001/a000179>
- (45) Mededović, J., Čolović, P., Dinić, B. M., & Smederevac, S. (2019). The HEXACO Personality Inventory: Validation and psychometric properties in the Serbian language. *Journal of Personality Assessment, 101*(1), 25–31. <https://doi.org/10.1080/00223891.2017.1370426>
- (46) Miller, J. D., Dir, A., Gentile, B., Wilson, L., Pryor, L. R., & Campbell, W. K. (2010). Searching for a vulnerable dark triad: Comparing factor 2 psychopathy, vulnerable narcissism, and borderline personality disorder. *Journal of Personality, 78*(5), 1529–1564. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2010.00660.x>
- (47) Miller, J. D., Gaughan, E. T., Maples, J., & Price, J. (2011). A comparison of Agreeableness scores from the Big Five Inventory and the NEO PI-R: Consequences for the study of Narcissism and Psychopathy. *Assessment, 18*(3), 335–339. <https://doi.org/10.1177/1073191111411671>

- (48) Miller, J. D., Hyatt, C. S., Maples-Keller, J. L., Carter, N. T., & Lynam, D. R. (2017). Psychopathy and Machiavellianism: A distinction without a difference? *Journal of Personality*, 85(4), 439–453. <https://doi.org/10.1111/jopy.12251>
- (49) Morey, L. C. (1988). The categorical representation of personality disorder: A cluster analysis of DSM-III–R personality features. *Journal of Abnormal Psychology*, 97(3), 314–321. <https://doi.org/10.1037/0021-843X.97.3.314>
- (50) Moshagen, M., Hilbig, B. E., & Zettler, I. (2018). The dark core of personality. *Psychological Review*, 125(5), 656–688. <https://doi.org/10.1037/rev0000111>
- (51) Moshagen, M., Zettler, I., & Hilbig, B. E. (2020). Measuring the dark core of personality. *Psychological Assessment*, 32(2), 182–196. <https://doi.org/10.1037/pas0000778>
- (52) Muris, P., Merckelbach, H., Otgaar, H., & Meijer, E. (2017). The malevolent side of human nature: A meta-analysis and critical review of the literature on the dark triad (narcissism, Machiavellianism, and psychopathy). *Perspectives on Psychological Science*, 12(2), 183–204. <https://doi.org/10.1177/1745691616666070>
- (53) Myers, W. C., Chan, H. C., Vo, E. J., & Lazarou, E. (2010). Sexual sadism, psychopathy, and recidivism in juvenile sexual murderers. *Journal of Investigative Psychology and Offender Profiling*, 7(1), 49–58. <https://doi.org/10.1002/jip.113>
- (54) Nedeljković B., & Opačić, G. (2021). Mapping the Dark Core of personality within the space of value orientations: Psychometric properties and factor structure of Serbian translation of D-70. *Proceedings of the XXVII Scientific conference Empirical Studies in Psychology*. Faculty of Philosophy, University of Belgrade (p. 32–35). ISBN 978-86-6427-198-1
- (55) Oljača, M., Sadiković, S., Dinić, B. M., & Baić, V. (2021). Dark Tetrad and psychological distress among male violent offenders and male community adults. *Primenjena psihologija*, 14(4), 509–537. <https://doi.org/10.19090/pp.2021.4.509-537>
- (56) Pailing, A., Boon, J., & Egan, V. (2014). Personality, the Dark Triad and violence. *Personality and Individual Differences*, 67, 81–86. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2013.11.018>
- (57) Paulhus, D. L., & Jones, D. N. (2015). Measures of dark personalities. In: G. J. Boyle, D. H. Saklofske, & G. Matthews (Eds.), *Measures of personality and social psychological constructs* (pp. 562–594). Elsevier Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-386915-9.00020-6>
- (58) Paulhus, D. L., & Williams, K. M. (2002). The Dark Triad of personality: Narcissism, Machiavellianism and psychopathy. *Journal of Research in Personality*, 36(6), 556–563. [https://doi.org/10.1016/S0092-6566\(02\)00505-6](https://doi.org/10.1016/S0092-6566(02)00505-6)
- (59) Paulhus, D. L., Buckels, E. E., Trapnell, P. D., & Jones, D. N. (2021). Screening for dark personalities: The Short Dark Tetrad (SD4). *European Journal of Psychological Assessment*, 37(3), 208–222. <https://doi.org/10.1027/1015-5759/a000602>
- (60) Petrović, B., & Mededović, J. (2016). Personality and behavioural characteristics of dark and light narcissism. *Zbornik Instituta za Kriminološka i Sociološka Istraživanja*, 35, 7–33.
- (61) Plouffe, R. A., Smith, M. M., & Saklofske, D. H. (2019). A psychometric investigation of the Assessment of Sadistic Personality. *Personality and Individual Differences*, 140, 57–60. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2018.01.002>
- (62) Rogoza, R., & Ciecuch, J. (2020). Dark Triad traits and their structure: An empirical approach. *Current Psychology: A Journal for Diverse Perspectives on Diverse Psychological Issues*, 39(4), 1287–1302. <https://doi.org/10.1007/s12144-018-9834-6>

- (63) Rose, L., Sleep, C. E., Lynam, D. R., & Miller, J. D. (2022). Welcome to the Jangle: Comparing the Empirical Profiles of the “Dark” Factor and Antagonism. *Assessment*, Article 10731911221124847. <https://doi.org/10.1177/10731911221124847>
- (64) Schönbrodt, F. D., & Perugini, M. (2013). At what sample size do correlations stabilize? *Journal of Research in Personality*, 47(5), 609–612. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2013.05.009>
- (65) Soto, C. J., & John, O. P. (2009). Ten facet scales for the Big Five Inventory: Convergence with NEO PI-R facets, self-peer agreement, and discriminant validity. *Journal of Research in Personality*, 43(1), 84–90. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2008.10.002>
- (66) Tucaković, L., & Nedeljković, B. (2022). Personality and Affective Correlates of Openness to Experience from Big Five and HEXACO Personality Models: The Dual Nature of Big Five Openness. *Journal of Personality Assessment*, 1–11. <https://doi.org/10.1080/00223891.2022.2117047>
- (67) van Geel, M., Goemans, A., Toprak, F., & Vedder, P. (2017). Which personality traits are related to traditional bullying and cyberbullying? A study with the Big Five, Dark Triad and sadism. *Personality and Individual Differences*, 106, 231–235. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2016.10.063>
- (68) Van Til, K., Vize, C., Miller, J. D., & Lynam, D. R. (2022). Agreeableness explains the factor structure of the Self-Report Psychopathy Scale, Fourth Edition. *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment*, 13(2), 144–152. <https://doi.org/10.1037/per0000493>
- (69) Vize, C. E., Collison, K. L., Miller, J. D., & Lynam, D. R. (2020a). The “core” of the dark triad: A test of competing hypotheses. *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment*, 11(2), 91–99. <https://doi.org/10.1037/per0000386>
- (70) Vize, C. E., Miller, J. D., & Lynam, D. R. (2020b). Examining the conceptual and empirical distinctiveness of agreeableness and “dark” personality items. *Journal of Personality*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1111/jopy.12601>
- (71) Wertag, A., & Bratko, D. (2019). In search of the prosocial personality: Personality traits as predictors of prosociality and prosocial behavior. *Journal of Individual Differences*, 40(1), 55–62. <https://doi.org/10.1027/1614-0001/a000276>
- (72) Wiernik, B. M., Yarkoni, T., Giordano, C., & Raghavan, M. (2020). Two, five, six, eight (thousand): Time to end the dimension reduction debate!. *PsyArXiv*. <https://doi.org/10.31234/osf.io/d7je>

RAZUMEVANJE „ZLA“: BLIŽI POGLED NA ODNOS E MRAČNE TETRADE SA HEXACO-OM I VELIKIH PET

Cilj je bio da ispitamo u kojoj meri su crte Mračne tetrade predstavljene bazičnim crtama ličnosti koje uokviruju modeli HEXACO (Studija 1; 150 ispitanika, $M_{uzrast} = 32.15$, $SD_{uzrast} = 8.41$) i Velikih pet (Studija 2; 215 ispitanika, $M_{uzrast} = 35.59$, $SD_{uzrast} = 13.65$). Pored korelacione analize, korišćena je kvazikanonička analiza kovarijanse. Rezultati su pokazali da se sržne karakteristike Mračne tetrade mapiraju na negativnim polovima Saradljivosti i Poštenja-skromnosti iz HEXACO modela i Saradljivosti iz modela Velikih pet. Uprkos donekle različitoj prirodi Narcizma u odnosu na druge mračne crte, zajedničke karakteristike Mračne tetrade su delimično zastupljene u oba modela, ali u većoj meri u HEXACO modelu. Zaključno, preporučujemo upotrebu HEXACO modela za grubu procenu sržnih karakteristika Mračne tetrade u obimnim studijama gde procena bazičnih i mračnih crta ličnosti nije izvodljiva.

*KLJUČNE REČI: Mračna tetrada / HEXACO / Velikih pet /
Poštenje-skromnost / Saradljivost*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2022 / Vol. XLI / 2-3 / 89-100
Originalni naučni rad
Priljeno: 15. novembar 2022. godine
Prihvaćeno: 14. decembar 2022. godine
DOI: 10.47152/ziksi2022036
UDK: 342.738
316.32:004

ALGORITHMIC SOCIAL SORTING AND NEW LEGAL NARRATIVES ON DIGITAL PRIVACY

Ivana STEPANOVIĆ*

The use of algorithms for social sorting has imposed the need to challenge the traditional understanding of the private sphere as a sealed-off realm free from surveillance and outside intervention. The relationship between private and public has become dynamic and complex while the borderline between the two zones remains to be in a state of flux. The concept of digital privacy is related to the data doubles rather than physical bodies, and it is limited to partial control over personal data. The General Data Protection Regulation, along with the new legislations, namely, Artificial Intelligence Act and Digital Services Act offer a conceptualisation of digital privacy that recognises novel dataveillance practices that involve the collection, interpretation, use and misuse of biometric and behavioural data. This paper uses the method of conceptual analysis to investigate the new definitions of digital privacy that emerge from the corpus of legislative acts including GDPR, AIA and DSA and find out how they generate new legal narratives on privacy that recognise the dangers of echo chambers and algorithmic decision-making.

KEYWORDS: *privacy / human rights / algorithms / surveillance / personal data*

* Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade, Serbia and Institute of Advanced Studies Kőszeg, iASK, Kőszeg, Hungary. E-mail: ivana.stepanovic@iask.hu

1. INTRODUCTION

Algorithmic systems increasingly interfere with and guide the political, economic, and cultural spheres. Since they are powered by personal data, they use human behaviour online as a resource, but this process of data extraction and digital production is not yet thoroughly regulated by international law. Legal definitions of privacy enshrined in various legislative acts merely mirror the social transformations imposed by technology. Chronologically, they always come after these changes have already been normalised as law strives to regulate the use of technology *post-festum* but the new legal definitions are enabling the creation of new legal narratives on complex and protean concepts such as digital privacy.

General Data Protection Regulation (GDPR)¹ as one of the key legislations regulating digital privacy has systematically redefined the concept of privacy in the online sphere. According to this legislation, the right to protection of personal data is merely a partial ability of an individual to control what happens with his or her personal data. It replaces the idea of total concealment of data with a much weaker demand for the transparency of processing personal data (Stepanović, 2019). However, personal data remain to be the fuel that drives the economy and leaves humans vulnerable not only to hacking and sporadic infringements of privacy, but also to mass surveillance, totalitarian control, and social engineering. The ‘post-mortem privacy’ reduces an individual to a ‘digital double’ (Buitelaar, 2017, p. 129) that is operating through the streams of personal data about locations, activities, opinions, behaviour and even emotions. Digital privacy refers to data doubles that are resembling abstract assemblage-like conglomerates of information. However, these digital bodies are substantially related to physical bodies. Individual privacy has been irreversibly exposed through the process of algorithmic (re)production of data as AI interferes in all forms of bureaucracy that are associated with the state, integrates into all aspects of labour, and even becomes a crucial part of entertainment, social and private life. Following the introduction of the GDPR, the EU is now introducing two new legal documents, namely, the Artificial Intelligence Act (AIA)² and the Digital Services Act (DSA)³ which should also be applied internationally in the attempt to regulate the realm of the internet and AI on a global scale.

I argue that the three legislative acts radically redefined the right to the protection of personal data and introduced a new concept of digital privacy. Rather than being taken as an isolated problem, protection of personal data is now being considered in the context of invasive digital surveillance that goes to the level of monitoring behaviour and collecting biometric data. As such, it is deeply connected to the right

¹ General Data Protection Regulation, April 27, 2016, [eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/? uri=CELEX%3A32016R0679](http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32016R0679)

² Artificial Intelligence Act, April 21, 2021, eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/? uri=CELEX:52021PC0206

³ Digital Services Act, December 15, 2020, eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/? uri=CELEX:52020PC0825

to private life as well as personal freedom, dignity and autonomy. Reading these new laws shows that they are also attempting to regulate data flows and data protection while minimising the negative impacts of algorithmic surveillance and social sorting. In this paper, DGPR, AIA and DSA were examined to pinpoint the new legal definitions on digital privacy. These definitions are important because they are shaping the new legal narratives and pave the way to the reconfigurations of private and public and consequently reorganisation of the power structures.

Given that the concept of digital privacy emerges from the use of information technologies, it is inevitably shaped by various online privacy policies and legislative documents that are regulating these technologies. Legislative acts that are intended to be applied internationally together form a basis for regulating the internet sphere and therefore reshaping our understanding of online privacy. Specifically, GDPR, as the already adopted regulation along with the DSA and AIA, that are yet to be adopted, together constitute the three crucial documents that are vital for understanding the complexity of the right to privacy in the digital age. These documents emphasise the devastating consequences of algorithmic surveillance that goes beyond the passive collection of data towards active intrusion into human behaviour and therefore poses threat to the integrity of individuals through their extended digital self. The blurred borderlines between online and offline, physical and digital or virtual and real implicate that the impact of algorithms on individuals expands beyond the seemingly isolated sphere of the internet (Solomon, 2022: 88). The process of merging physical and digital in general points towards the convergence of the physical and digital legal subject. Together, they constitute the same entity even though the digital world is underregulated despite the fact that “the very idea of Metaverse means an ever-growing share of our lives, labour, leisure” and that “the Metaverse will also render more acute many of the hard problems of digital existence today, such as digital rights, data security, misinformation and radicalisation...” (Ball, 2022: 17).

2. THE ALGORITHMIC SOCIAL SORTING AND THE WEAK CONCEPT OF PRIVACY

In law as well as in theory, the concept of privacy has traditionally been associated with the sphere of home, family, body, sexuality, and correspondence, however, today, it is most frequently discussed in the context of digital information (Bennett, 2010; Lyon, 2019). In the realm of the internet, data doubles are comprised of bulks of data extracted from correspondences, internet searches and other online activities. Digital privacy is therefore exclusively related to personal data and legal protection is limited to the control of visibility of these data. The concept of digital privacy as the ability to have certain control over personal data has been famously explicated by Daniel Solove and Alan Westin (Solove, 2008; Westin, 1967), but it has also been reinforced by the big tech companies such as Google and Facebook who were propagating this definition long before the EU adopted the GDPR. Namely, these tech giants have coined the term ‘privacy settings’ which is more than just a technical term because it describes the philosophy of the private/public divide as the

creators of these companies have envisaged it. In the online realm where everything is public, one can only have the possibility to create provisional barriers which are limiting the visibility of personal data. This means that whether something is private, or public depends on the context, and it is not predetermined, which is why the contextual approach to privacy is more appropriate to describe contemporary distinctions between private and public (Barkhuus, 2012; Nissenbaum, 2004; Selbst, 2013). Hardly anything that has previously been considered exclusively private has not been touched by online surveillance including private homes, bedrooms, diaries, and correspondence. With the collection of behavioural data through capturing eye movements, tone of voice, facial muscle movements and other information, digital surveillance goes to the level of the privacy of thoughts. Such extent of surveillance can be explained by the fact that the internet is undeniably perceived as a public network dotted with pockets of privacy. It is being used for everything from banking and shopping to education, therapy, entertainment, and private correspondence. Within this public realm, there are privatised spaces and private areas as well as public groups, communities, and hangout places.

Privacy settings are supporting the definition of digital privacy as control over data but the control itself depends on the context. It is in fact only partial control which fails to ensure full confidentiality and secrecy, and there are two key levels of privacy infringements within social media and other online platforms. On one level, someone may have control over what they are sharing with their online ‘friends’ or ‘followers’. They can decide whether they will publish specific information online and make it visible to wider audiences, a limited number of people or even just themselves. Privacy settings, therefore, allow gradation of privacy rather than offering just two distinct categories which is implying that information can be either private or public. However, the second level of online privacy involves harvesting personal data and using it for machine learning, algorithmic social sorting, governmental control, or marketing purposes (Lyon, 2019, p. 65). It potentially has effects not only on privacy but on a broader spectrum of human rights and freedoms.

The GDPR as the first legislative act which attempts to regulate the privacy of data on an international level offers its own version of the contemporary definition of privacy as a fundamental right. It recognises that ‘personal data’ are a very broad category of information that can be related not just to identifiers such as name, an identification number or location data but also information related to the physical, physiological, genetic, mental, economic, cultural, or social identity⁴. Furthermore, it recognises the process of ‘profiling’ as a process that is different to ‘processing’ as it ‘consists of the use of personal data to evaluate certain personal aspects relating to a natural person, in particular, to analyse or predict aspects concerning that natural person’s performance at work, economic situation, health, personal preferences, interests, reliability, location or movements’.⁵ By acknowledging a broad spectrum of

⁴ General Data Protection Regulation art. 4(1), April 27, 2016 eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32016R0679

⁵ General Data Protection Regulation art. 4(4), April 27, 2016 eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32016R0679

personal data and a type of information processing that is typical of algorithmic sorting, the GDPR elevates the legal definitions of privacy and surveillance. It means that there is no strict distinction between personal information that are relevant and those that are not because any information that is traceable to a specific individual can potentially be used for surveillance practices including algorithmic profiling. In other words, algorithms as new bureaucratic surveillance mechanisms are not passive databases but active controllers that categorise, interpret, rearrange, and re-produce personal data or generate additional information on individuals based on calculations and predictions that are being used for psychological profiling.

On the other hand, it can be argued that the GDPR fails to capture one of the main challenges of protecting human rights with regard to the processing of personal data by offering a consent-based approach to the protection of privacy. Namely, the GDPR proposes that there is no infringement of privacy if someone gives consent to the processing of their personal data freely, provided that all other conditions are met, including the clarity of the consent form. However, in practice, this consent-based approach is proven to deliver partial results and there are certain restraints which should be taken into consideration. Given that the functioning of algorithms is not transparent and that ‘data subjects’ are not aware of the consequences of processing and profiling, it is questionable whether a ‘freely given’ consent is enough to protect one’s privacy. The fact that ‘digital platforms and services utilise big data analyses, predictive analysis, algorithms, and machine learning to produce (personal) information about individuals’ (Mai, 2019, p. 113), it can be argued that human rights are being violated even with consent. To willingly accept the consequences of the processing of personal data, one has to have a very high level of digital literacy and be able to understand the complex mechanisms of privacy protection online (Baruh & Popescu, 2015; Moll & Pieschl, 2016) or be able to predict the ramifications of algorithmic profiling.

Shoshana Zuboff asks whether privacy policies in fact are ‘surveillance policies’ given that profit-driven platforms that collect personal data to create revenue are the core of ‘surveillance capitalism’ (Zuboff, 2019, p. 5). It can be argued that contemporary communication technologies are conceived as intricate monitoring systems with incredible capacities to collect, store and process all kinds of data which essentially makes them surveillance machines. They are using the same logic as traditional bureaucratic monitoring systems, and the only crucial difference is the increase in surveillance capacities (Dandeker, 2007, p. 39). As a result, surveillance is deeply embedded into these technologies and therefore incorporated into everyday lives, making the entire traditional sphere of privacy transparent via smart technologies that enable any gadget to be connected to the internet and source personal data. One of the major changes is the emergence of miniaturised and granulated surveillance which involves the collection of fleeting ephemeral data such as facial gestures, the amount of time someone spends watching a video etc. By expanding the scope of data, increasing the amount of information and artificial intelligence which can make sense of large bulks of data, surveillance processes are no longer just passive observation and classification, but active processes which are interpreting behaviour and modifying it (Zuboff, 2019, p. 19).

Considering the miniaturisation of surveillance that involves algorithmic profiling associated with manipulation, the GDPR, the DSA and AIA have been created to offer a more holistic approach to safeguarding fundamental rights in the age of AI and online platforms. Together they create a three-pillared fundament for the protection of human rights in the online realm not just within the EU, but also on a global level. These laws are aiming to set global standards which companies across the world need to respect if they want to survive in the market. They also offer a radically new articulation of the concept of privacy as they tend to merge different rights together with the aim to offer a comprehensive approach to online safety. While leaving the question of whether these legislative acts are capable of truly protecting individual rights in the digital age open, this paper remains focused on the exploration of narratives on privacy which emerge from them.

3. NEW LEGAL NARRATIVES ON THE INTERLINKED THREATS TO THE DIGITAL SELF

The GDPR is focusing on the protection of ‘natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data’⁶. It aims to protect the right to the protection of personal data in accordance with Article 8(1) of the Charter of Fundamental Rights of the European Union⁷ and Article 16(1) of the Treaty on the Functioning of the European Union⁸, while at the same time striving to ‘contribute’ to ‘freedom, security and justice’ as well as ‘the well-being of natural persons’.⁹ The key innovations to the protection of personal data are the concepts of transparency, consent and the right to access and erase data or ‘to be forgotten’. However, this legislation has been extensively criticised for failing to allow users more control over their personal data. Most notably, it has been emphasised that the GDPR faces the so called ‘pacing problem’ because it is based on ‘ex post control’ and only ‘scratches the surface’ of privacy infringement issues due to the neck-breaking speed of sharing, producing, and manipulating of information with new technologies (Renda, 2021, p. 5). Furthermore, the concept of consent has been criticised for allowing individuals to give consent to manipulative practices which are often ‘hidden’ (Hacker, 2021, p. 17). The GDPR, on the other hand, recognises the issue of ‘profiling’ of data which is different from the simple ‘processing’ of data. Automated individual decision-making, including profiling, is regulated by article 22, but it has been criticised for being overly vague, particularly because many activities which could be qualified as profiling could fall out of the scope of Article 22 and because

⁶ General Data Protection Regulation, April 27, 2016, eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32016R0679

⁷ Charter of Fundamental Rights of the European Union art. 8(1), October 26, 2012, eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012P%2FTXT

⁸ Treaty on the Functioning of the European Union art. 16(1), October 26, 2012, eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0023.02/DOC_2&format=PDF

⁹ General Data Protection Regulation, April 27, 2016 eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32016R0679

the concept of ‘automated decision’ is not clarified enough (Gil Gonzales & de Hert, 2019, p. 597).

The GDPR recognises the problem of profilering and considers automatic processing related to algorithmic sorting. This profiling is not always reduced to passive surveillance as it may involve interventions into human behaviour such as in the case of the Cambridge Analytica scandal which involved the psychological profiling and manipulation (Risso, 2018, p. 71; Spencer, 2020, p. 960). However, GDPR does not fully anticipate all the consequences of algorithmic processing of data, especially implications on identity and private life or social, economic, and other discriminatory practices that may stem from algorithmic profiling (Wachter, 2018, p. 436) which include interlinked and intertwined infringements of different human rights and freedoms.

But while the GDPR focuses on the protection of personal data, AIA and DSA further develop the mechanisms for the protection against the grave consequences of algorithmic profiling. Currently in the form of a proposal, both legislative acts were created by the EU with the aim to get the same international recognition as the GDPR. Both proposals start with an ‘explanatory memorandum’ text which explicates reasons and objectives for introducing such laws. The DSA proposal which has been created in 2020 is a response to ‘innovative information society (digital) services’ which are changing daily lives and ‘transforming the way they communicate, connect, consume, and do business’¹⁰. Similarly, the AIA proposed in 2021 is a response to the exacerbated use of algorithms across different sectors with the aim to create a legal framework for the lawful and ethical use of AI considering both positive and negative consequences of such technologies.

The two new proposed legislative acts aim to regulate different areas of the digital realm, but together they are also further developing the concept of online privacy. They are going beyond the GDPR, offering stronger protection of individual rights while at the same time fostering technological progress. Reading these legal texts shows that the right to privacy is always related to other human rights and freedoms. Both legislative acts call for respecting fundamental rights to maximise online safety. The protection of private data is therefore firmly connected to a myriad of other rights. The new legal narratives this legislation is anticipating are already visible in the explanatory Memorandum of the AIA. It states that the use of AI can ‘adversely affect a number of fundamental rights enshrined in the EU Charter of Fundamental Rights’ and that this legislation ‘seeks to ensure a high level of protection for those fundamental rights and aims to address various sources of risks through a clearly defined risk-based approach’. More specifically, it is written that this act has the goal to protect the right to human dignity, respect for private life and protection of data while also ensuring non-discrimination and equality between women and men and prevent the negative effects on rights to freedom of expression, freedom of assembly, the right to an effective remedy and a fair trial, the rights of defence and the

¹⁰ Digital Services Act, December 15, 2020, eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52020PC0825

presumption of innocence, workers' rights to fair and just working conditions, the rights of the child, integration of persons with disabilities, environmental protection as well as health, safety and consumer protection¹¹.

The DSA also strives to defend interlinked fundamental rights while recognising the need to develop appropriate risk management tools which would prevent the use of 'manipulative techniques'¹². In the Explanatory Memorandum, it is underlined that the protection of the freedom of expression is crucial, along with the right to an effective remedy, non-discrimination, the rights of the child, human dignity, protection of personal data and privacy online. There is a special emphasis on the protection of privacy on the internet as it introduces prohibitions which are supposed to 'limit incentives for online surveillance'. The DSA also has the aim to enhance cross-border cooperation, complement the European Democracy Action Plan¹³ and contribute to 'building more resilient democracies'¹⁴.

Even though AIA and DSA bring about many innovations and recognise some of the problems in the online world, they still contain many loopholes and inconsistencies which could lead to problems with the implementation. Regarding privacy protection, there are several problems which need to be addressed. Even though the proposal of AIA underlines the importance of protecting fundamental rights, the legislation does not provide remedies to protect individuals against AI decision-making, nor does it contain a clause on compliance with GDPR which is focusing more narrowly on the protection of personal data (Ebers et al., 2021, p. 600). Furthermore, the proposed legislation has been criticised for offering a narrow definition of manipulation (Veale & Zuiderveen Borgesius, 2021, p. 4).

The DSA 'raises the transparency bar higher' to battle against manipulative practices related to algorithmic profiling and social sorting but it will most likely not prevent either manipulation or 'mind-reading' practices because informed consent requires very advanced knowledge and digital literacy, and not all the consumers will give up the convenience to avoid unethical practices (Hacker, 2021, p. 29). Additionally, it is worth noting that this legislation is targeting mainly large platforms while failing to protect individuals from harm caused by smaller ones.

Even though it is questionable how efficient will these two proposed legislative acts be in preventing the harms of algorithmic social sorting, it is undeniable that they introduce new narratives about privacy by acknowledging various unethical practices associated with surveillance and AI. It is also evident that they will

¹¹ Artificial Intelligence Act, April 21, 2021, [eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/? uri=CELEX:52021PC0206](http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52021PC0206)

¹² Digital Services Act, December 15, 2020, eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/? uri=CELEX:52020PC0825

¹³ Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on the European Democracy Action Plan, December 3, 2020, [eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM% 3A2020%3A790%3AFIN](http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2020%3A790%3AFIN)

¹⁴ Digital Services Act, December 15, 2020, eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52020PC0825

encourage greater cross-border cooperation by putting emphasis on democratic values in the online realm. Just like GDPR caused a domino effect outside the EU, it is highly likely that AIA and DSA will influence the rest of the world and impose new rules around safety on the internet with online privacy at the very centre.

The main novelty that the three legislative acts bring about is the recognition of the risks associated with algorithms, predictive analytics, ‘pervasive connectivity’ and ‘data-driven business models’ (Gawer, 2022: 122). In other words, they emphasise that the “Artificial Intelligence (AI)-based surveillance technologies such as facial recognition, emotion recognition and other biometric technologies have been rapidly introduced by both public and private entities all around the world, raising major concerns about their impact on fundamental rights, the rule of law and democracy” (Gawer, 2022: 147). Even though all three legislative acts are widely criticised for the loopholes (Raposo, 2022: 88), they are nevertheless revolutionary as they together offer a holistic approach to limiting the negative impacts of algorithmic profiling, changing the global standards for the protection of digital privacy and offering new narratives that are potentially transforming the definitions of the private/public dichotomy which could be transcending the European borders and being accepted internationally. Placing the focus on the protection of individuals and collectives against algorithmic surveillance reinstates the importance of (digital) privacy as one of the key pillars of contemporary democracies.

4. CONCLUSION

Digital surveillance which has been transformed from the passive collection of information into the active (re)production of personal data has challenged the existing theoretical, legal, and everyday definitions of privacy. The private/public divide has been relativised and contextualised which has resulted in the adoption of a very weak concept of privacy defined as the right to have partial control over the inevitable processes of sharing and processing of personal data. This minimalistic notion of privacy justified the logic of surveillance capitalism, but it seems that a new legal concept of privacy started to emerge as a response to multiple problems that are stemming from the practices of data surveillance and algorithmic social sorting.

The General Data Protection Regulation, along with the proposed Artificial Intelligence Act and Digital Services Act have been created with the aim to offer more comprehensive protection of privacy as a part of a network of fundamental rights and therefore create a safer online space not just within the EU but also worldwide. These legislative acts recognise that misuse of personal data can have a profound negative impact on individuals and therefore humanity as a whole. The ramifications are going beyond the privacy of data and spreading to the privacy of thoughts, emotions and physical bodies which can lead to different types of manipulation, discriminatory practices, and infringements of a whole spectrum of human rights and freedoms. Privacy is therefore placed at the very centre of the wider problem of protecting the individual in the online realm.

This research has shown that the GDPR as well as the new proposed new legislative acts offer new definitions of online privacy and safety while putting the protection of personal data in a larger context of interlinked human rights and freedoms. AIA and DSA acknowledged that processing personal data and algorithmic profiling can lead to a variety of discriminatory and biased practices while enclosing users inside echo chambers, jeopardising the presumption of innocence or the right to a fair trial. From the legal perspective, it is questionable whether AIA and DSA can truly safeguard individual rights in the age of big data and artificial intelligence systems with the so-called ‘balanced approach’ and multiple problems and loopholes. However, they inevitably contribute to a major shift in understanding privacy in the information age.

REFERENCES:

- (1) Artificial Intelligence Act, April 21, 2021, eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52021PC0206
- (2) Ball, M. (2022). *The Metaverse: And How It Will Revolutionize Everything*. New York: Liverlight Publishing Corporation
- (3) Barkane, I. (2022). Questioning the EU Proposal for an Artificial Intelligence Act: The need for prohibition and a stricter approach to biometric surveillance. *Information Polity*, 27(2), 147-162. <https://doi.org/10.3222/IP-229012>
- (4) Barkhuus, L. (2012). The Mismeasurement of Privacy: Using Contextual Integrity to Reconsider Privacy. *HCI. CHI'12: Proceedings of the SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems* (pp. 367-376). <https://doi.org/10.1145/2207676.2207727>
- (5) Baruh, L., & Popescu, M. (2015). Big Data Analytics and the Limits of Privacy Self-Management. *New Media & Society*, 19(4), 579-596. <https://doi.org/10.1177/1461444815614001>
- (6) Bennett, C.J. (2010). In Defence of Privacy: The Concept and the Regime. *Surveillance & Society*, 8(4). <https://doi.org/10.24908/ss.v8i4.4184>
- (7) Buitelaar, J.C. (2017). Post-mortem privacy and informational self-determination. *Ethics and Information Technology*, 19, 129-142. <https://doi.org/10.1007/s10676-017-9421-9>
- (8) Charter of Fundamental Rights of the European Union, October 26, 2012, eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012P%2FTXT
- (9) Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on the European Democracy Action Plan, December 3, 2020, eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2020%3A790%3AFIN
- (10) Dandeker, C. (2007). Surveillance: Basic Concepts and Dimensions. In: S. Hean & J. Greenberg (Eds.), *The Surveillance Studies Reader* (pp. 39-52). Maidenhead: McGraw-Hill Education.
- (11) Digital Services Act, December 15, 2020, eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52020PC0825
- (12) Ebers, M., Hoch, V.R.S., Rosenkranz, F., Ruchemeier, H., & Steinrötter, B. (2021). The European Commission’s Proposal for an Artificial Intelligence Act – A Critical Assessment by Members of the Robotics and AI Law Society (RAILS). *Multidisciplinary Scientific Journal*, 4, 598-603.

- (13) Gawer, A (2022). Digital platforms and ecosystems: remarks on the dominant organisational forms of the digital age. *Innovation*, 24(1), 110-124. <https://doi.org/10.1080/14479338.2021.1965888>
- (14) General Data Protection Regulation, April 27, 2016, eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32016R0679
- (15) Gil Gonzalez, E., & de Hert, P. (2019). Understanding the legal provisions that allow processing and profiling of personal data—an analysis of GDPR provisions and principles. *ERA Forum*, 2019(4), 597–621. <https://doi.org/10.1007/s12027-018-0546-z>
- (16) Hacker, P. (2021). Manipulation by Algorithms. Exploring the Triangle of Unfair Commercial Practice, Data Protection, and Privacy Law. *European Law Journal*, <https://doi.org/10.1111/eulj.12389>
- (17) Lyon, D. (2019). Surveillance Capitalism, Surveillance Culture and Data Politics. In: D. Bigo, E. Isin & E. Ruppert (Eds.), *Data Politics: Worlds, Subjects, Rights* (pp. 64-79). London and New York: Routledge.
- (18) Mai, J. (2019). Situating Personal Information: Privacy in the Algorithmic Age. In: R. F. Jørgensen (Ed.), *Human Rights in the Age of Platforms*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- (19) Moll R., & Pieschl S. (2016). Expecting Collective Privacy: A New Perspective on Trust in Online Communication. In: B. Blöbaum (Ed.) *Trust and Communication in a Digitized World* (pp. 239-251). Progress in IS book series. Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-28059-2_14
- (20) Nissenbaum, H. (2004). Privacy as Contextual Integrity. *Washington Law Review*, 79, 119-158.
- (21) Raposo, V. L. (2022) Ex machina: preliminary critical assessment of the European Draft Act on artificial intelligence. *International Journal of Law and Information Technology*, 30(1), 88-109. <https://doi.org/10.1093/ijlit/eaac007>
- (22) Renda, A. (2021). Making the Digital Economy: ‘Fit for Europe’. *European Law Journal*. <https://doi.org/10.1111/eulj.12388>
- (23) Risso, L. (2018). Harvesting Your Soul? Cambridge Analytica and Brexit. In: C. Jansohn (Ed.), *Brexit Means Brexit*. Mainz: Academy of Sciences and Literature.
- (24) Selbst, A. D. (2013). Contextual expectations of privacy. *Cardozo L. Rev.*, 35, 643.
- (25) Solomon, M. R. (2022). Digital Identity: The Postmodern Consumer Chameleon. In: R. Llamas & B. Russel (Eds.), *The Routledge Handbook of Digital Consumption*. London and New York: Routledge
- (26) Solove, D. (2008). *Understanding Privacy*. Cambridge: Harvard University Press
- (27) Spencer, S. B. (2020). The Problem of Online Manipulation. *University of Illinois Law Review*, 2020(3), 960-1000. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3341653>
- (28) Stepanović, I. (2019). Privacy and Digital Literacy: Who is Responsible for the Protection of Personal Data in Serbia? *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 38(3), 45-56.
- (29) Treaty on the Functioning of the European Union art. 16(1), October 26, 2012, eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar::2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0023.02/DOC_2&format=PDF
- (30) Veale, M., & Zuiderveen Borgesius, F. (2021). Demystifying the Draft EU Artificial Intelligence Act — Analysing the good, the bad, and the unclear elements of the proposed approach. *Computer Law Review International*, 22(4), 97-112. <https://doi.org/10.9785/cri-2021-220402/html>
- (31) Wachter, S. (2018). Normative Challenges of Identification in the Internet of Things: Privacy, Profiling, Discrimination and the GDPR. *Computer Law & Security Review*, 34(3), 436-449.
- (32) Westin, A. (1967). *Privacy and Freedom*. New York: Atheneum

- (33) Zuboff, S. (2019). We Make Them Dance: Surveillance Capitalism, the Rise of Instrumentarian Power, and the Threat to Human Rights. In: R.F. Jørgensen (Ed.), *Human Rights in the Age of Platforms*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press

ALGORITAMSKO SORTIRANJE I NOVI PRAVNI NARATIVI O DIGITALNOJ PRIVATNOSTI

Korišćenje algoritama za društveno sortiranje nametnulo je potrebu da se preispita tradicionalno definisanje privatne sfere kao odvojene sfere pošteđene nadzora i spoljašnje intervencije. Odnos između privatnog i javnog je postao dinamičan i kompleksan dok je linija podele između te dve sfere u stanju pokreta. Opšta uredba o zaštiti podataka zajedno sa dve nove directive, naime, Uredba o veštačkoj inteligenciji i Uredba o digitalnim uslugama konceptualizuje digitalnu privatnost spram novih praksi nadzora koje uključuju prikupljanje, interpretaciju, korišćenje i zloupotrebu biometrijskih i bihejvioralnih podataka. Ove uredbe pozicioniraju parvo na zaštitu privatnih podataka unutar šireg konteksta privatnosti, ljudskog dostojanstva, slobode govora i drugih osnovnih prava i sloboda prepoznajući opasnosti algoritamskog nadzora. Ovaj rad koristi metodu konceptualne analize da istraži nove narative o digitalnoj privatnosti koji proističu iz korpusa pravnih akata Evropske Unije koji čine Opšta uredba o zaštiti podataka, Uredba o veštačkoj inteligenciji i Uredba o digitalnim uslugama.

KLJUČNE REČI: privatnost / ljudska prava / algoritmi / nadzor /
lični podaci

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2022 / Vol. XLI / 2-3 / 101-113
Originalni naučni rad
Primljeno: 05. decembar 2022. godine
Prihvaćeno: 20. decembar 2022. godine
DOI: 10.47152/ziksi2022037
UDK: 323.14:316.356.4(=214.58)
141.74

RASIJALISTIČKO TUMAČENJE „KRIMINALITETA ROMA” ČEZARA LOMBROZA*

Andrej KUBIČEK*

Predrasude o Romima i njihovim precima kao delinkventima su do danas prisutne u različitim žanrovima rasističkih narativa, od svakodnevnog govora, preko medijskih objava do političkih nastupa. Čitanje nekoliko dela osnivača kriminologije, Čezara Lombroza, otkriva da je razrađen anticiganistički diskurs bio prisutan i u rasijalističkoj naučnoj literaturi u prošlosti. Analiza ovog konkretnog oblika rasizma pokazuje širi ideološki okvir u kom su uobličavane fantazije o Romima – kao mračno naličje progressa 19. veka i uspona građanske klase. Posebnu vrednost ima poređenje Lombrozovog viđenja „jevrejskog” i „ciganskog” kriminala, budući da ukazuje na različitu genezu stigmi ovih etničkih zajednica. Važan segment rada obuhvata i analiza izvora koje je italijanski kriminolog koristio. Upravo trajnost sadržaja koje ovaj autor reprodukuje ukazuje i na dugoročan uticaj društvenih procesa koji ih uobličavaju, bez obzira na izvore idološke legitimizacije. Pozitivistička faza biološkog pravljanja takvih uverenja je samo jedan segment istorije stigmatizacije Roma.

KLJUČNE REČI: Čezare Lombrozo / kriminal Roma / rasizam / anticiganizam / sociologija nauke

* Ovaj rad nastao je kao rezultat istraživačkog angažovanja prema Planu i programu rada Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja za 2022. godinu (na osnovu Ugovora broj 451-03-68/2022-14 od 17. 01. 2022 god.)

* MA Andrej Kubiček je istraživač-saradnik na Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu. E-mail: andrej.kubicek@gmail.com.

1. UVOD

*Predaju se orgijama, vole larmu, i prave strašnu buku po pijacama.
Oni hladnokrvno ubijaju da bi pljačkali, a nekada su bili osumljčeni za kanibalizam.
Žene su im vrlo prepredene u krađi, i tome uče svoju decu.
(Lombroso, 1911a: 40).*

Navedeni redovi potiču iz pretprošlog, 19. stolecā. Iako većina predrasuda sadržanih u njima mogu da se susretnu i danas, ovakva uverenja teško da ćemo pronaći u naučnoj literaturi - osim ukoliko nisu predmet analize, kao što je slučaj u ovom članku. Legitimnost javnih narativa se iz korena promenila, ali ne i njihov sadržaj. Dela Ćezara Lombroza (*Cesare Lombroso*), inovativna koliko i kontroverzna, u našem vremenu su intelektualno nazadna. Pa ipak, naši savremenici koji bi sa oduševljenjem pročitali gore napisano, teško da bi bili osobe sa kojima bi se progresivni i slobodni mislilac, evolucionista, odlučni ateista i pacifista poput Lombroza slagao (Kurella, 2021), baš kao što bi i današnji pobornici ovih Lombrozovih ideala teško pronašli zajednički jezik sa njim. Cilj ovog članka je da pokuša da objasni zbog čega su preci današnjih Roma, izvorno nazivani „cigani”, zauzeli značajno mesto u nekoliko kapitalnih dela iz oblasti kriminalne antropologije, poput studije *Zločin: uzroci i lekovi* (1899). Imajući ovo u vidu, jasno je da Lombrozova dela neće biti prikazana kao teorijska literatura, nego će se prevashodno tretirati kao primarni empirijski izvor rasističkih narativa. Prikupljeni tekstovi će dakle biti analizirani kao diskurs, sa posebnim fokusom na njegovu genezu, širi ideološki kontekst i društvene funkcije. U skladu sa time, dobijeni nalazi neće biti tumačeni u okvirima istorije sociologije kriminaliteta, nego teorije civilizacije Norberta Elijasa (*Norbert Elias*) i teorije rasizma Georga Mosa (*George Mosse*).

Ćezaru Lombrozu ne pripada neslavna titula izumitelja rasizma prema Romima, niti prvog autora koji je uveo anticiganistički diskurs u naučnu literaturu. Ipak, on je svojim radom dao doprinos kategorizaciji različitih grupa ljudi kao „cigana“, bez obzira na njihovo romsko poreklo ili subjektivan identitet Roma. Zbog toga je konkretan oblik rasizma kojim se ovaj članak bavi definisan kao *anticiganizam*, a ne *antiromizam*. Stigma „cigana“ je po pravilu generisana u okvirima etabliranih društava, a ne Roma i drugih grupa kojima je nametnuta (pauperizovanih članova većinskog naroda, ili neke druge etničke manjine). U fantazijama većinskog stanovništva ova stigma i sama poprima kvazi-etnički karakter, budući da sadrži generalizovane stereotipne opise fizičkog izgleda, odeće, ponašanja, jezika, kulture i načina života koji zapravo nemaju mnogo veze sa stvarnošću. Kako to Leo Lukasen (*Leo Lucassen*) i Wim Vilems (*Wim Willems*) pokazuju, profesije ovih ljudi se u stvarnosti nisu mnogo razlikovale od legitimnih oblika privređivanja, ali je bavljenje trgovinom, zanatima i uslužnim delatnostima u slučaju „cigana“ po pravilu

tumaĉeno kao paravan za kriminal i parazitski naĉin ųivota (Lucassen & Willems, 2003). Dųudit Okeli (*Judith Okely*) ovome dodaje da su „cigani“ u Britaniji i ųirom Evrope bili predstavljani kao „loųi siromasi“ koji odbijaju da se proleterizuju, za razliku od „dobrih siromaha“ koji ustupaju svoj rad u zamenu za nadnicu (Okely, 1983).

Neųto manje od jednog stoleća pre Lombroza, diskurs anticiganizma se manifestovao u nauĉnoj literaturi u delu Hajnriha Morica Gotliba Grelmana (*Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann*), pisca koga italijanski kriminolog rado citira i o kome će biti reĉi neųto kasnije u ovom ĉlanku. Ipak, predstave o precima danaųnjih Roma kao delinkventima su joų starije, a poreklo tih stigmati se gubi u davno proųlim vekovima. Sama priroda te pretpostavljene „delinkvencije“ se vremenom menjala, ųto slikovito svedoĉi o preokupacijama etabliranih evropskih druųtva mnogo viųe nego o samim Romima. Na primer, tokom srednjeg veka, najviųe se strahovalo od mogućnosti da će nomadi udaljiti sedeoce sa ispravnog hriųćanskog ųivotnog puta, o ĉemu svedoĉe veĉ prvi pomeni ove pojave u Vizantiji (Soulis, 1961), kao i njihova toboųnja veza sa đavolom, vradųbinama i veųtiĉarenjem (di Nola, 2008). Neųto kasniji izvori sa naųih prostora, u prvom redu osmanski, takoĉe stigmatizuju Rome, ali pre svega kao laųne vernike i kao deo stanovniųtva koji veųto i uporno izbegava plaćanje poreza (Mujić, 1953), te kao izazivaĉe nereda i nemoralna (Ćelik, 2018). Optuųbi za nasilna dela i kraĉe gotovo da i nema, na ųta je svakako uticala opųta prisutnost banditizma (hajduĉije) kako meĉu hriųćanima, tako i meĉu muslimanima, zbog ĉega se ovoj pojavi meĉu Romima i nije pridavao poseban znaĉaj. Poseban sistem druųtvene (samo)kontrole unutar esnafskog sistema, u kome su ĉak i manje prestiųna zanimanja bila regulisana je takoĉe uticao na neųto povoljnije predstave o Romima, ĉemu treba dodati i da je „Veĉita drųava“ Osmanovih potomaka imala dugo i bogato iskustvo sa ureĉivanjem ųivota svojih nomadskih podanika (Lucassen & Willems, 2003).

Optuųbe za „ovozemaljske delikte“ predaka Roma su pak u srednjoj i zapadnoj Evropi bile daleko prisutnije. U kontekstu relevantnom za delo Ćezara Lombroza, Milanskom vojvodstvu, prvi zvaniĉan pomen Roma (*Egipito*) zapravo je izveųtaj o ubistvu iz 1493. godine (u kom su i poĉinilac i ųrtve Romi, i to cela porodica). Ovaj zloĉin je posluųio kao povod za prvi od ukupno 43 progona Roma iz ovog grada do 1713. godine (Tumminelli, 2016: 9). Uopųte, slika predaka Roma u srednjoj i zapadnoj Evropi je istorijski bila daleko nepovoljnija nego u Osmanskom carstvu, kao i drųavne mere usmerene protiv njih. Na primeru Milana saznanje se da su smatrani „najgorim sojem vagabunda“, pljaĉkaųima i ubicama i kao ljudima sa unutraųnjim porivom za greh, ali i za zloĉin (Tumminelli, 2016: 12).

Skitnja je sama po sebi smatrana deliktom u Evropi veĉ od poznog srednjeg veka¹, a druųtvena reakcija prema ovoj pojavi je postala joų oųtrija (ĉesto i krajnje surova)

¹ Razlog za ovu pojavu svakako treba traųiti u krizi feudalnog sistema nakon epidemija kuge i dramatiĉne depopulacije skoro ĉitave Evrope. Vladajuće elite su stoga iz petnih ųila pokuųavale da ograniĉe slobodno kretanje to malo radne snage koja je preostala, a jedan od naĉina da se takve mere

tokom i nakon verskih ratova u 17. veku (Kubiček, 2017). Predstava o Romima kao o kriminalcima u savremenom smislu morala je da saćeka nastanak moderne policije kao jednog od ključnih aparata centralizovane države u 18. i naroćito u 19. veku. Leo Lukasen istiće da je paralelno sa policijskim publikacijama u kojima su generisani narativi o “ciganskom naćinu života“, nastajao i prateći žanr naućnih tekstova o ovoj temi (Lucassen, 1998). Kako Mihael End zapaža (End, 2012), ali i drugi autori (Lewy, 2000), ove društvene predstave i na njima zasnovane prakse će svoj vrhunac doživeti tokom nacional-socijalizma u Nemaćkoj, iako najmraćniji segment evropske povesti rasizma nije niti njihovo rodno mesto, niti kraj.

2. RASIJALISTIĆKO TUMAĆENJE DRUŠTVENIH DEVIJACIJA

Rasizam kao ideologija i rasijalizam kao njegova (danas pseudo)naućna manifestacija, iako odbaćeni kao intelektualne stranputice i moralno neodrživa tumaćenja stvarnosti, ipak ćini integralni deo zapadne istorije misli. Kako Georg Mos ubedljivo pokazuje u svojoj ćuvenoj studiji o ovoj ideologiji, odredene norme ponašanja i njihove moralizujuće ocene su tokom 18. veka poćele da bivaju mitologizovane, a u 19. veku da budu tumaćene u bioloćkim kategorijama (Mos, 2005). Imajući u vidu *Proces civilizacije* Norberta Elijasa (Elijas, 2001), ovakvo tumaćenje geneze rasizma ne samo da ima smisla, već moće biti izuzetno heuristićki plodno za objašnjavanje rasizma prema Romima – naroda koji nije bio kolonijalni podanik, nego koji je živeo sa budućim zagovornicima rasizma i pre njegovog nastanka. Pripadnici srednjih slojeva su, naime, preuzimajući dominantne poloćaje u društvu od plemstva, prihvatili i odredene norme aristokratskog ponašanja i harzime – ali naravno, bez mogućnosti da legitimizuju mistifikovane granice staleške grupe na osnovu sopstvenog porodićnog porekla. Boja koće je postala zamena za heraldiku, a izmišljena prirodna istorija je zauzela mesto (takode ćesto izmišljenim) drevnim rodoslovima.

Zbog toga je „rasa“ na neki naćin i kvazi-staleška kategorija. Koristeći bioloćku, medicinsku i psihijatrijsku argumentaciju, rasijalistićki teorećari su ponudili jednu bajkovitu metaforu utemeljenu u graćanskoj viziji poželjnih društvenih odnosa. Poput lisca i maćka iz *Pinokija*, knjićevnog dela Karla Kolodija (Lombrozovog zemljaka i savremenika), pripadnici „nićih rasa“ su slućili kao antipod svemu što je smatrano civilizacijski pozitivnim i normalnim. Nasuprot marljivosti i disciplini, njima pripada dangubljenje, besciljno zabavljanje, prevare, kraće i razbojništva, a prostorni milje kojim se kreću obuhvata krćme, pozorišta, ulicu i vašare. Źivotinjski likovi kao evolutivno nići stadijumi su nosioci tih poroka koji ne pripadaju „pravom dećaku“ (Kolodi, 2005). Oni su skupa vićeni kao „većita deca“ koja slede instinkte (agresivne, pohlepne ili seksualne), za razliku od „normalnih ljudi“ koji su ovladali samokontrolom, ćasnim ponašanjem i umerenošću (Mos, 2005: 16). Georg Mos u pomenutoj studiji, analizirajući neke od najuticajnijih autora klasićne rasistićke

sprovedu bio je i sistematska stigmatizacija i progon ljudi „bez gospodara“ koji su opaćani kao pretnja društvu (Lucassen & Willems, 2003).

literature, izdvaja ŹorŹa VaŹera de LapuŹa koji smatra da je upravo odsustvo radne etike odredujuća karakteristika „niŹih rasa“ (Mos, 2005: 78). Lombrozo je delio sliĉno miŹljenje sa ovim, neŹto mlaĉim francuskim antropologom (Hecht, 2013: 190).

3. ĆEZARE LOBROZO I „RASA“

Positivistiĉka misao Ćezara Lombroza je bila pod velikim uticajem teorije evolucije, a u sebi je inkorporirala i druga tadaŹnja dostignuća prirodnih nauka, pre svega neurologije (Ignjatović, 2009: 33). Već sam termin *L'uomo delinquente*, poput *Homo Sapiensa* ili *Homo Habilisa*, aludira na postojanje posebne „vrste“ ljudskog roda koju karakteriŹe, pa i definiŹe, upravo zloĉin. Kao Źto je dobro poznato, osnovna Lombrozova ideja je da se kriminalci raĉaju sa osobinama koje ih razlikuju od civilizovanih ljudi, ĉineći ih bliŹim primitivnim ljudima. Spenserov uticaj je posebno evidentan u Lombrozovim tvrdnjama da su ljudi u proŹlosti (u „militaristiĉkim druŹtvima“) bili po pravilu skloni svakojakim devijantnim oblicima ponaŹanja, budući da je nasilje sveprisutno, otimanje plena se smatra ne samo prihvatljivim, nego i slave vrednim naĉinom sticanja materijalnih dobara, a lenjost, ĉastohlepnost i alkoholizam vaŹe za neke od najvećih vrlina kojima pojedinac moŹe da teŹi (za razliku od savremenih, „industrijskih druŹtava“, u kojima su sve nabrojane aktivnosti zabranjene, a navedene osobine se smatraju za poroke). Italijanski kriminolog na primer tumaĉi epizode iz klasiĉne starine, poput Otmice Sabinjanki, kao dokaz opŹte bestijalnosti naŹih predaka, veleći da u ta drevna vremena otmice i silovanja nisu bila samo nekaŹnjiva, nego i slavljena dela (Lombroso, 1890: 182).

Uverenje da se kriminalno ponaŹanje nasleĉuje od roditelja je inaĉe bilo vrlo raŹireno u Lombrozovo vreme, i u takvom kontekstu ne bi bilo smatrano nekakvim „otkriceom“. Ono Źto njegovu misao izdvaja i Źto joj je dalo legitimitet „nauĉnog saznanja“ je tumaĉenje porekla kriminala u kategorijama teorije evolucije, odnosno kao atavizama – bioloŹkih osobina zaostalih iz preĉaŹnjih stadijuma filogeneze (Cole & Campbell, 2012: 155-157)². Roĉeni kriminalac sa ovakvim karakteristikama je relict ljudske proŹlosti, koga katkad sretnemo kao „posetioca“ u „naŹem vremenu“ – osobu koja svojim ponaŹanjem i izgledom izaziva nelagodu i strah, poput Domanovićeovog Kraljevića Marka.

Osim evolutivno degenerisanih pojedinaca roĉenih u inaĉe civilizovanim druŹtvima, „praiistorijskih ljudi zalutalih u civilizaciju“ (Ignjatović, 2008: 98), Lombrozova teorija mapira i ĉitave zajednice ĉiji su ĉlanovi većinski roĉeni kriminalci³:

² Tako se Lombrozo vodio naĉelima nauke 19. veka, neki od njegovih zakljuĉaka zvuĉe gotovo fantastiĉno, posebno kada objaŹnjava da savremeni kriminalci ne samo da pokazuju osobine majmuna, nego i drugih sisara (glodara), pa ĉak i niŹih kiĉmenjaka. ToboŹnju sposobnost roĉenih kriminalaca da se brzo oporave od povreda on vidi kao atavizam koji vodi poreklo ĉak od vodozemaca i gmizavaca koji imaju moć regeneracije (Cole & Campbell, 2012: 155-157).

³ Tipiĉne osobine ovakvih zajednica Lombrozo navodi citirajući Albera Burda: „Korzikanci su vrlo ponositi, preziru fiziĉki rad, i obraĉuju zemlju samo nevoljno. Bolje su obĉareni intelektualno, nego

Sicilijance, Sardinjane, Albance, Arape, Berbere, ali i izolovane zajednice u srcu Evrope, koji vode poreklo od „divljih rasa“⁴. Na primeru Italije on tako dokazuje da je stopa ubistava najmanja tamo gde je najzastupljenija „latinska rasa“, a znatno viša u onim provincijama gde žive potomci Tevtonaca, Kelta i Slovena (sever) i Feniĉana, Arapa i Albanaca (jug) (Lombrozo, 1911: 27), a sliĉan zakljuĉak izvodi i na primeru Francuske (Lombrozo, 1911: 33). Takve zajednice Lombrozo opisuje kao „polu-varvarske“, navodeći da u njima ĉak i imućniji pojedinci iskazuju brutalnost ispod „tankog sloja laka uljudnosti“ – oni su skloni alkoholizmu i preziru poljoprivredu, teže poslovima u šumi, a zapravo se bave krijumĉarenjem (Lombroso, 1911: 25-26). Na ovom mestu Ćezare Lombrozo prvi put pominje i pretke današnjih Roma: „U našem civilizovanom svetu, zapažanje dokaza o uticaju rase na zloĉin je i lakše, i izvesnije. Mi znamo da veliki broj lopova u Londonu ĉine deca irskih roditelja, ili su iz Lankašira. U Rusiji, prema Antušinu, Besarabija i Herson snabdevaju prestonicu svim lopovima, a broj osuđenih proporcionalno broju okrivljenih je kod njih neobiĉno veliki. Kriminal se prenosi među njima sa familije na familiju. U Nemaĉkoj, ĉetvrti u kojima se nalaze kolonije cigana su poznate kao one u kojima su žene najsklonije krađi“ (Lombroso, 1911: 23).

Ipak, detaljan opis tek sledi, budući da Lombrozo posvećuje dva posebna poglavlja upravo Jevrejima i „ciganima“, tvrdeći da „uticaj rase na kriminalitet postaje jasno evidentan u prouĉavanju Jevreja i cigana, iako se vrlo razliĉito manifestuje kod ove dve rase“ (Lombrozo 1911, 36-37). O ĉemu će biti taĉno reći, Lombrozo slikovito (i anegdotalno) objašnjava time što je ime „Jevrejina“ u Španiji sinonim za lihvara, dok je „*gitano*“ istovetno sa pokvarenim trgovcem stokom (Lombroso, 1911: 41). Specifiĉnost „jevrejskog kriminala“ Lombrozo (inaĉe i sam poreklom Jevrejin) vidi u razvijenom nivou organizacije njihovih aktivnosti: „Ovi majstori-protuve imaju regularne putujuće agente, vode poslovne knjige i pokazuju takav stepen bistrosti, strpljenja i istrajnosti što im omogućava da po mnogo godina izbegavaju pokušaje da budu privedeni pravdi“ (Lombrozo, 1911: 38). Što se fenomenologije „jevrejskog kriminala“ tiĉe, Lombrozo u delu *L'homo delinquente* nabraja prevare, falsifikovanje i klevetanje, a kao glavno navodi podvođenje prostitutki. Sa druge strane, za ubistva poĉinjena od strane Jevreja tvrdi da su krajnje retka (Lombroso, 1911b: 140).

Razlozi koje ovaj autor pronalazi su vrlo ineteresantni, pošto ih ĉini mešavina rasistiĉkih stereotipa i realistiĉnog sociološkog objašnjenja. Naime, Lobrozo u istom dahu navodi „pohlepu za zlatom“, ali i obeshrabrenost, oĉaj i iskljuĉenost iz državne sluŹbe i bilo kakve vrste javne pomoći. Ovakav vid kriminala je, kako on smatra, prirodna reakcija na progon „snaŹnijih rasa“ od kog Jevreji nisu imali drugog naĉina da se odbrane. Nalazeći se na brisanom prostoru izloŹeni nasrtajima razbojnika i feudalaca, Jevreji su morali da postanu njihovi sauĉesnici, da im ne bi postali Źrtve.

moralno, i imaju sopstveni naĉin shvatanja dobre sreće i savesti. Njihova organizacija je vrlo sliĉna rimskom patricijskom sistemu“ (Lombroso, 1911).

⁴ „U svakom delu Italije, skoro u svakoj provinciji, postoji poneko selo ĉuveno po tome što je izrodilo neprekinute serije naroĉitih delinkvenata. [...] Uĉestalost kriminala u nekim zemljama je zasigurno zbog rase, kako istorija jasno pokazuje u sluĉaju nekih od njih. Tako su Perĝola i Pistoja naseljene ciganima, Mason portugalskim razbojnicima, Kampofredo korzikanskim piratima“ (Lombroso, 1911: 23).

Lombrozo ovakvo objašnjene dodatno obrazlaŹe ĉinjenicom da tamo gde je Jevrejima dozvoljeno da se ukljuĉe u politiĉki Źivot, njihov kriminalitet drastiĉno opada (Lombrozo, 1911: 39)⁵. U poglavlju o Jevrejima Lombrozo zapravo u odreĉenoj meri napušta rasistiĉku argumentaciju, koristeći pojam „rasa“ kao sinonim za „društvenu grupu“, Źto je u 19. veku bilo opŹte mesto. On ovde eksplicitno uvodi i druge, pre svega politiĉke faktore, i suŹtinski polemize o promenljivosti „rasnih karakteristika“.

4. „§ 25. CIGANI”

Ipak, kada su „cigani“ u pitanju, njegovo izlaganje ima sasvim suprotan tok. Kontrastirana slika „jevrejskog“ i „ciganskog kriminala“ odgovara shvatanju koje Ćezare Lombrozo iznosi u nastavku analizirane knjige *Kriminal: njegovi uzroci i lekovi*. Kako je veĉ reĉeno, Lombrozo monteskjeovski karakteriŹe „varvarske epohe“ ljudske proŹlosti kao periode endemskog nasilja, ali time on ne odriĉe i postojanje oblika kriminala tipiĉnih za „civilizaciju“, pre svega prevare i kraĉe. Imovinski kriminalitet je prema njegovom miŹljenju ranije bio redak iz jednostavnog razloga – imovina kojom su pojedinci u proŹlosti raspolagali je po pravilu bila skromna, te nije imalo ni Źta da se ukrade, niti za Źta neko da se prevari. Zbog toga on razlikuje dva tipa zloĉina: osim atavistiĉkog kriminala, koji obuhvata ubistva, silovanja i razbojniŹtva, on definiŹe i „evolutivni kriminal“, niŹta manje pervertiran u nameri, ali viŹe civilizovan“, koji se umesto nasilja sluŹi smicalicama i obmanama (Lombroso, 1911: 44-45).

Na tragu ove podele Lombrozo zapoĉinje izlaganje: „Sa ciganima je sasvim drugaĉiji sluĉaj. Oni su Źivi primer ĉitave rase kriminalaca, i imaju sve strasti i poroke kriminalaca“. Koje su to strasti i poroci, saznaje se iz nastavka koji nedvosmisleno upotrebljava ranije opisan razvijen rasistiĉki instrumentarijum: „TaŹti su, kao i svi delinkventi, ali nemaju straha od sramote. Sve Źto zarade troŹe na piĉe i ukrase. Mogu se videti bosonogi, ali u jarkoj odeĉi ukraŹenoj ĉipkom, bez ĉarapa u Źutim cipelama. Oni imaju nepromiŹljenost divljaka, koju imaju i kriminalci“ (kurziv dodat) (Lombroso, 1911: 40). Ovde se takoĉe naizgled benigni stereotipi vezani za oblaĉenje prepliĉu sa snaŹnom diskurzivnom rasijalizacijom, koja se postiŹe poistoveĉivanjem Roma sa divljacima i kriminalcima na osnovu toboŹnjih moralnih i intelektualnih dispozicija. Osim toga, valja zapaziti na koji naĉin Lombrozo koristi ove bizarne slike kako bi povukao razliku izmeĉu razliĉitih koncepcija ĉasti i stida kod „normalnih“ ljudi sa jedne strane, i razliĉitih vrsta drugih, „nenormalnih“, ljudi. Na sliĉnom tragu, u polju duhovnosti i higijene, je i sledeĉa reĉenica: „Bez morala, oni su ipak sujeverni, jer smatraju da ĉe biti osramoĉeni i prokleti ako kuŹaju meso jegulje ili veverice, a pritom jedu napola pokvarene crkotine“ (Lombroso, 1911). Lombrozo ne izostavlja ni najbanalnije stereotipe, poput buĉnosti, posebno na

⁵ Lombrozo nije jedini (asimilovani) Jevrein koji je bio internalizovao antisemitski diskurs 19. veka, Źto je za posledicu imalo i interesovanje za „kriminalitet Jevreja“ i romansirane doŹivljaŹe Jevreja lopova i prevaranata, pa i svojevrŹno oduŹevljenje ovim junacima (Berkowitz, 2012).

pijacama i promiskuitetnosti, ali im dodaje i krajnje negativne opise, poput hladnokrvnih ubistava zbog pljačke, pa čak i kanibalizma (Lombroso, 1911).

„Cigani“ su Lombrozu poslužili kao ilustracija za još jednu od njegovih teza, taĉnije za celovito demonstriranje njegove teorije o tome da je genijalnost prikriveni oblik epilepsije (Ignjatović, 2008: 98) i da se, pomešana sa atavizmom, sreće kod kriminalaca. „Trebaprimetiti i da je ova rasa, tako niska moralno i tako nesposobna za kulturni i intelektualni razvoj, rasa koja nikada ne mođe da bude nosilac nikakve privrede, i ĉija poezija nije otišla dalje od najbednijih stihova, u Mađarskoj stvorila veličanstvenu muzičku umetnost“ (Lombroso, 1911: 42)⁶.

5. LOMBROZOVI IZVORI O „CIGANIMA“

Izvori na koje se Ćezare Lombroso poziva mogu se podeliti u nekoliko kategorija, od kojih bi danas tek manji broj mogao da se podvede pod podatke adekvatne za nauĉnu studiju. Prva grupa izvora su po svojoj prilici autorova liĉna iskustva i utisci. Indikativno je da Lombroso već na početku poglavlja o „ciganima“ ne izostavlja da napomene njihovo tobožnje jadno ponašanje kada su bili regrutovani u austrijskoj vojsci (Lombroso, 1911: 40). Ovo je posebno znaĉajno imajući u vidu da je Lombrozoova porodica bila svedok vremena austrijske vojne uprave generala Radeckog u Venetu i Lombardiji, koju je on smatrao ne samo tuđinskom u nacionalnom smislu, nego i kao ideološki neprijateljskom, reakcionarnom silom.

Drugu grupu ĉine anegdotalna svedoĉenja i kvazietnološki materijal. Mnoge navode Lombroso zapoĉinje sa „priĉa se“, na primer prepriĉavajući malo verovatan događaj (ponovo iz ratova Italije i Austrije!) u kom su romski regruti u austrijskoj vojsci pretili italijanskim vojnicima da beđe, jer bi ih sve pobili, da imaju olova – nakon ĉega su bili masakrirani (Lombroso, 1911: 40). Lombroso je i sklon da lapidarno navodi egzotične i neproverljive podatke, poput „U Turskoj se one [Romkinje] bave prostitucijom“ (Lombroso, 1911). Na istoj stranici autor, u maniru svog savremenika zoologa Alfreda Brema, kao da opisuje neku egzotičnu životinjsku vrstu, tvrdi: „Cigani su poznati po tome što u naletu besa gađaju sopstvenom decom svoje neprijatelje u glavu, kao kamenom iz praĉke“ (Lombroso, 1911: 40).

Treća grupa izvora su svedoĉanstva iz književnosti, kako autorske, tako i narodne, koja se tretiraju kao istinite ĉinjenice. Na ovu kategoriju se nadovezuje i dostupna nauĉna i publicistiĉka literatura o Romima tog vremena, koja nije bila ništa manje rasistiĉka od Lombrozovih zapisa. Jedan od njegovih citiranih izvora veli: „Prestravljeni su bilo ĉega što zahteva i najmanju primenu; radije će podneti glad i

⁶ Tako to Lombroso ne navodi, izvor za ovu tvrdnju svako je bila knjiga *Cigani i njihova muzika u Mađarskoj* Franca Lista (prvi put izdana 1859.) (Liszt, 2021). Ovo vrlo ĉitano delo slavnog kompozitora pripada korpusu romantiĉarskih knjiga 19. veka koje prikazuju Rome, njihov naĉin života i kulturu (posebno muziku) na vrlo afirmativan naĉin. Konkretna Listova knjiga je izazivala velike kontroverze i oštre polemike, kako u muzičkim, tako i u širim ĉitalaĉkim krugovima. Zbog ĉega je posebno zanimljiv Lombrozov komentar, koji preuzima Listovu estetsku ocenu romske muzike i integriše je u sopstvenu širu nauĉnu paradigmu.

bedu nego da se potĉine ikakvom trajnom poslu; rade tek toliko da se saĉuvaju da ne umru od gladi; kleveću ĉak i jedni druge; nezahvalni su, u isto vreme i surovi i kukavni, otkuda potiče transilvanijska izreka da moŹeš mokrom krpom rasterati 50 cigana“.

Navedeni redovi su iz dela Hajnriha Morica Gotliba Grelmana, koji obiĉno slovi za prvog (evropskog) autora koji je 1783. godine napisao celovito delo o precima današnjih Roma, *Disertaciju o ciganima, sa istorijskim istraŹivanjem o njihovom poreklu i prvom pojavljivanju u Evropi* (Grellman, 1809). Grelmanov opis „cigana“, iako i sam vrlo negativan, ipak je drugaĉiji od Lombrozovog. Ovaj nemaĉki autor, budući da je Źiveo u vreme pre etabliranja biologije kao nauke i Darvinove teorije evolucije, nije opterećen materijalistiĉkim argumentima. Njegov rasizam prema Romima je direktno utemeljen u prosvetiteljstvu, i kao takav svoje razloge pronalazi pre svega u (ne)kultivisanju duha⁷. Ipak, njegova *Disertacija* Lombrozu pruŹa pregršt empirijskog materijala koji on tumaĉi u sasvim drugom teorijskom kljuĉu, biologistiĉkom, koji podrazumeva dalekoseŹnije i pesimistiĉnije zakljuĉke. Neke od pozitivnih osobina predaka Roma kojima se Grelman u 18. veku divi, poput brzine, okretnosti, otpornosti na vrućinu i hladnoću, kao i opšteg dobrog telesnog i psihiĉkog zdravlja, italijanski kriminolog tumaĉi sasvim suprotno – kao obeleŹja koja su više životinjska nego ljudska. Lombrozo katkad navodi iste topose o kojima piše i Grelman, ĉak i kada ga ne navodi. Primeri za ovo su toboŹnje strvoŹderstvo, pa ĉak i ljudoŹderstvo⁸.

Još jedan autor koga Ćezare Lombrozo rado citira, Adriano Koloki (*Adriano Colocci*), je bio novinar i fotograf (inaĉe plemić koji je po majci direktan potomak Ameriga Vespuĉija). Koloki je bio kontroverzna liĉnost sklona avanturama, a posebno je zanimljivo da je delo koje Lombrozo citira, *Gli zingari: storia d'un popolo errante* („Cigani: priĉa o narodu koji luta“), nastala tokom njegovog izveštavanja sa Balkana o Srpsko-bugarskom ratu iz 1885. godine (Colocci, 1889). PasaŹ iz Kolokijeve knjige koji Lombrozo citira veli da „autoritet, zakoni, pravila, principi, razumevanje, obaveze – to su sve predstave i stvari koje su neprihvaćene kod ove ĉudne rase. I podvrgavanje i naređivanje im je podjednak teret i dosada. Oni nemaju drugaĉiji pojam o vlasništvu, nego što imaju o duŹnosti: „Ja imam’ im je strano kao i ‚Ja treba’. Ishod, posledice, promišljenost, veza između prošlosti i budućnosti, sve je to njima nepoznato“ (Lombrozo, 1911: 41). Osim toga, Lombrozo navodi i tajni jezik znakova koji Romi koriste, a o kome izveštava Koloki. Ovaj šifrovani jezik simbola ima funkciju putokaza nomadima, a Lombrozo intrigirano

⁷ Grelman ĉak ide dotle da poriče da preci Roma imaju po prirodni tamnu koŹu, već navodi da se i njihova deca radaju bela, ali da vremenom potamne od sunca, ĉadi i nekupanja: „Iskustvo nam pokazuje da je tamna boja cigana, koja se prenosi sa generacije na generaciju, više posledica obrazovanja i naĉina Źivota, nego nasleđa“ (Grellman, 1809: 13-14).

⁸ Grelman navodi napis iz štampe od 21. avgusta 1782: „Desilo se jezivo pogubljenje u Frauenmarku u okrugu Hortenser. Trinaest delinkvenata, cigana, koji su 12 godina Źiveli od drumskog razbojništva, i bili navikli da jedu tela onih koje bi ubili, kaŹnjeni su. Ćetvoro Źena je obezglavljeno, a od ostalih devet muškaraca, šest je obešeno, dvoje izlomljeno na toĉku, a voda ove neljudske bande je Źiv rasĉerećen. Priĉa se da još 150 ovih evropskih kanibala i dalje opstaje u granicama okruga“ (Grellman, 1809: 16-17).

prepriĉava Kolokijeva tumaĉenja o egzotikom, indijskom poreklu trozupca i svastike, u kojima obojica vide i poreklo simbola krsta na Zapadu. Ipak, ove fantastiĉne intelektualne spekulacije prate i daleko banalniji sadržaji – da su ovi uhodani pravci kretanja nomada ujedno i rute koje koriste i druge izbeglice, kriminalci i krijumĉari.

6. ZAKLJUĀAK

Ne sme se smetnuti sa uma da su Lombrozovi sociološki uzori, nekadašnji velikani poput Herberta Spensera i Ogista Konta, autori koji se danas susreću samo u knjigama o istoriji socijalne misli. Njihovi evolucionistiĉki pogledi na društvo, koji sa sobom nose i snažne moralizujuće ocene, danas su takođe odbaĉeni. Delu H. M. G. Grelmana i sada se odaje priznanje kao pionirskom u dokazivanju indijskog porekla Roma, dok gotovo svi ostali nalazi njegove iscrpne studije predstavljaju otvoren govor mržnje prema savremenim standardima. Konformizam sa literaturom koja je u drugoj polovini 19. veka ĉinila kanon moderne, građanske nauke imao je, dakle i mraĉnu stranu. Lombrozo se, međutim, nije zalagao za eugeniku, niti je zagovarao uspostavljanje ikakvih „rasno“ zasnovanih hijerahijskih odnosa u društvu, apriornih progona i nasilja prema „drugim rasama“, osim prema onim pojedincima koji ĉine najteža kriviĉna dela. Naime, smatrao je smrtna kazna, ako se izvrši na „rođenim kriminalcem“ predstavlja vid „namerne selekcije“ koja je komplementarna „prirodnoj selekciji“ (Mos, 2005: 77).

Lombrozov rasizam je imao oreol nauke. Iako je, gledano iz današnje perspektive, on i saznajno i etički neprihvatljiv, njegovi savremenici su rasistiĉki diskurs shvatali kao progresivan i liberalan. Recepcija njegovih ideja je takođe bila ispunjena protivreĉnostima. Lombrozo je još za života bio na meti napada antisemita i klerikalnih (katoliĉkih) krugova u Italiji. Ustoliĉenjem fašizma u ovoj zemlji neki elementi Lombrozove teorije će, razumljivo, biti prihvaćeni, što se ne može reći i za njihovog autora. On je naime oznaĉen kao nosilac „jevrejske, materijalističke kulture 19. veka“, zajedno sa Marksom i Frojdom (Montaldo, 2018: 5). Ni potonji autori koji su se bavili kriminalitetom nisu bili ništa blagonaklonjeniji prema Ćezaru Lombrozu, ali iz sasvim drugaĉiji razloga. Ćikaška škola je u potpunosti odbacila bilo kakve biološke osnove društvenih devijacija, baš kao i marksistiĉka kriminologija. Lombrozova kriminalna antropologija je postala savršen primer onoga što je Mišel Fuko nazvao „rasizam protiv abnormalnog“ (Montaldo, 2018: 12). Kako Kneper i Istehede provokativno ističu, Lombrozova nauka o monstrumima i sama je postala obeležena kao – monstruozna nauka (Knepper & Ystehede, 2012: 5).

Ipak, nauĉni znaĉaj Lombrozovog rasijalistiĉkog opisa Roma je u otvorenom i vrlo sistematiĉnom artukulisanju diskursa anticiganizma. Pregled savremene literature posle 2000. godine pokazuje da su mnogi autori došli do sliĉnih zakljuĉaka baveći se istorijom roda, seksualnosti, prostitucije, nauke, kriminologije, terorizma, zatvoreniĉke kulture i umetnosti (Montaldo, 2018: 16). Šire izlaganje, pominjanje drugih etniĉkih skupina poput Iraca, Sardinjana i Jevreja otkriva integralne narative na osnovu kojih je moguće rekonstruisati autentiĉan rasistiĉki diskurs. Tumaĉenje

takvog teorijskog diskursa u ključu iznete teorije rasizma i Eljasovog procesa civilizacije jasno otkriva funkcije koje su preci Roma (i drugih pomenutih naroda) imali u fantazijama legitimne nauke 19. i prvih decenija 20. veka. Pretpostavljena istovetnost karakteristika drevnih ljudi, divljaka, kriminalaca i „cigana“ – potpuno suprotnih od osobina pripisanih sopstvenoj grupi „civilizovanih i normalnih ljudi“ – nipošto nije slučajna (Kubiček, 2021: 247). Poput muzejskih eksponata iz daleke prošlosti ili egzotičnih predela, tekstovi o njima treba da ponude žive primere za stvaranje okvira društvene integracije. Harizma sopstvene grupe, utemeljena na miroljubivosti, marljivosti, samokontroli, pristojnosti i promišljenosti diskurzivno je uobličavana otvorenim odricanjem istih tih vrlina Romima.

LITERATURA:

- (1) Berkowitz, M. (2012). A Hidden Theme of Jewish Self-Love? Eric Hobsbawm, Karl Marx and Cesare Lombroso on “Jewish Criminality”. U: P. Knepper & P. Ystehede (Eds.), *The Cesare Lombroso Handbook*. London & New York: Routledge.
- (2) Cole, S. A., & Campbell, M. C. (2012). From Subhumans To Superhumans Criminals in the evolutionary hierarchy, or what became of Lombroso’s atavistic criminals? U: P. Knepper & P. Ystehede (Eds.), *The Cesare Lombroso Handbook*. London & New York: Routledge.
- (3) Colocci, A. (1889). *Gli zingari: storia d'un popolo errante*. Torino: Loescher.
- (4) Ćelik, F. (2018). Many Faces of the “Gypsi” in Early Modern Ottoman Discourse. U: H. Karateke, E. Ćıpa, & H. Anetshofer (Eds.), *Disliking Others: Loathing, Hostility, and Distrust in Premodern Ottoman Lands*. Boston: Academic Studies Press.
- (5) Di Nola, A. M. (2008). *Đavo*. Beograd: Clio.
- (6) End, M. (2012). History of Antigypsyism in Europe: The Social Causes. U: H. Kyuchukov (Ed.), *New Faces of Antigypsyism in Modern Europe* (pp. 7-15). Prague: Slovo.
- (7) Eljas, N. (2001). *Proces civilizacije: sociogenetiĳka i psihogenetiĳka istraųivanja*. Sremski Karlovci: Izdavaĳka knjiųnica Zorana Stojanoviĳa.
- (8) Grellman, H. M. G. (1807). *Dissertation on the Gipseys: Representing Their Manner of Life, Family Economy, with an Historical Enquiry Concerning Their Origin & First Appearance in Europe*. London: William Ballintine
- (9) Hecht, J. M. (2013). *The End of the Soul: Scientific Modernity, Atheism, and Anthropology in France*. New York: Columbia University Press.
- (10) Ignjatoviĳ, Đ. (2008). *Kriminologija*, Beograd: Pravni Fakultet.
- (11) Ignjatoviĳ, Đ. (2009). *Teorije u kriminologiji*, Beograd: Pravni Fakultet.
- (12) Knepper, P., & Ystehede, P. J. (2012) *The Cesare Lombroso Handbook*. London & New York: Routledge.
- (13) Kolodi, K. (2005). *Pinokio*. Beograd: Zavod za udųbenike.
- (14) Kubiĳek, A. (2017). Migration of “Pariah People”: The Case Study of Roma in the Balkans. U: M. Bobiĳ & S. Jankoviĳ (Eds.), *Towards Understanding of Contemporary Migration* (pp. 199-220). Belgrade: Faculty of Philosophy, University of Belgrade.
- (15) Kubiĳek, A. (2021). Antiganistiĳki pogrom u selu Jabuka. U: J. Bakiĳ (Ur.), *Istraųivanja nacionalizma u Srbiji poĳetkom 21. veka: radovi mlaĳe generacije sociologa*. Beograd: ISI.
- (16) Kurella, H. (2021). *Cesare Lombroso: a Modern Man of Science*. New York: Rebman Company.

- (17) Lewy, G. D. (2000). *The Nazi Persecution of the Gypsies*. New York-Oxford: Oxford University Press.
- (18) Liszt, F. (2021). *The Gypsy in Music*. Sheridan: Creative Media Partners.
- (19) Lombroso, C. (1890). Illustrative Studies in Criminal Anthropology. *The Monist*, 1(2).
- (20) Lombroso, C. (1911a). *Crime: It's Causes and Remedies*. Boston: Little, Brown, and Company.
- (21) Lombroso, C. (1911b). *Criminal man, according to the classification of Cesare Lombroso*. New York: G.P. Putnam's sons.
- (22) Lucassen, L., & Willems, W. (2003). The weakness of well ordered societies. Gypsies in Western Europe, the Ottoman empire and India 1400-1914. *Review*, 26(3), 283-313.
- (23) Lucassen, L. (1998). 'Harmful Tramps': Police Professionalization and Gypsies in Germany, 1700-1945. In: L. Lucassen, A. Cottar & W. Willems (Eds), *Gypsies and Other Itinerant Groups, A Socio-Historical Approach*. Amsterdam: Centre for the History of Migrations.
- (24) Montaldo, S. (2018). Lombroso: The Myth, The History. *Crime, History & Societies*, 22(2), 31-61.
- (25) Mos, Đ. L. (2005). *Istorija rasizma u Evropi*. Beograd: SluĐbeni glasnik.
- (26) Mujić, M. (1953). PoloĐaj Cigana u jugoslovenskim zemljama pod osmanlijskom vlašću. *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu.
- (27) Okely, J. (1983). *The Traveller-Gypsies*. Cambridge University Press, Cambridge.
- (28) Soulis, G. (1961). The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages. *Dumbarton Oaks Papers*, 15, 141-165.
- (29) Tumminelli, M. G. (2016). The Anti-Gypsy Legislation of the Duchy of Milan in the Early Modern Age. In: H. Kyuchukov, E. Marushiakova & V. Popov (Eds.), *Roma: past, present, future* (pp. 6-23). Munich: Lincom Academic Publishers.

RACIALIST INTERPRETATION OF "ROMA CRIME" BY CESARE LOMBROSO

Prejudices about Roma and their ancestors as delinquents are still present in various genres of racist narratives, from everyday speech, through media reports to political performances. Reading several works of the founder of criminology, Cesare Lombroso, reveals that an elaborate antigypsyist discourse was also present in scientific literature in the past. The analysis of this specific form of racism shows a wider ideological framework in which the fantasies about the Roma were shaped - as a dark reflection of the progress of the 19th century and the rise of the bourgeois class. The comparison of Lombroso's view of "Jewish" and "Gypsy" crime is of particular value, since it indicates the different genesis of the stigmas of these ethnic communities. An important segment of the work includes the analysis of the sources used by the Italian criminologist. The persistence of the content reproduced by this author points to the long-term influence of the social processes that shape them, regardless of the sources of ideological legitimization. The positivist phase of biological justification of such beliefs is only one segment of the history of Roma stigmatization.

KEYWORDS: *Cesare Lombroso / Roma crime / racism / antigypsyism / sociology of science*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2022 / Vol. XLI / 2-3 / 115-126
Pregledni naučni rad
Primljeno: 02. decembar 2022. godine
Prihvaćeno: 10. decembar 2022. godine
DOI: 10.47152/ziksi2022038
UDK: 316.32:159.942.6
159.942
316:929 Бaуmаh З.
316.7:[616.98:578.834

TEORIJSKO KONTROLISANJE „UŽASA NEKONTROLISANOG“: UPOTREBA BAUMANOVOG REPERTOARA ZA RAZUMEVANJE DRUŠTVENE NESIGURNOSTI I STRAHOVA U AKTUELKOM PANDEMIJSKOM KONTEKSTU*

Nataša JOVANOVIĆ AJZENHAMER**

Jedan od važnijih delova Baumanove (Zygmunt Bauman) opšte teorije o kasnomodernom tj. fluidnom društvu je odnos ljudi prema različitim izvorima strahova i nesigurnosti koji su u savremenom kontekstu perfidniji, drugačiji i globalni, ali nipošto i slabiji u odnosu na predmoderna vremena. Osnovni cilj ovog rada je prikaz najvažnijih delova Baumanove teorije koji nam mogu poslužiti kao teorijski, ali istovremeno i opšti kontekstualni okvir u koji smeštamo i istražujemo sociološke i psihološke posledice pandemije izazvane virusom kovid 19. Prvi deo rada je upoznavanje sa Baumanovim teorijskim pretpostavkama sa akcentom na analizu „Titanik sindroma“. U drugom delu rada argumentovaćemo zašto je baš taj segment zaostavštine poljskog sociologa validan za razumevanje pandemijske situacije, te zašto Baumanova teorija ne treba da bude zaobidena kada je reč o odabiru teorijskog okvira za izučavanje savremenih izazova u domenu zdravstvene kulture.

KLJUČNE REČI: Zigmunt Bauman / pandemija / kovid 19 / užasi nekontrolisanog / fluidna serija

* Ovaj rad je nastao kao rezultat rada na projektu Filozofskog fakulteta iz 2022. godine pod nazivom „Čovek i društvo u vreme krize“.

** Docentkinja, Odeljenje za sociologiju, Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu.

1. ZAŠTO BAŠ BAUMAN U KONTEKSTU PANDEMIJE?

Osnovna ideja tzv. fluidne serije (Liquid Series) Zigmunta Baumana (Zygmunt Bauman) je teorijsko „hvatanje u koštac“ sa izazovima i problemima (kasne) modernosti koju autor definiše kao fluidnu, neizvesnu, nepravednu i *a priori* inherentno rizičnu. Fluidna serija je istovremeno i polemička i analitička jer ukrštajući argumente sa drugim autorima i autorkama Bauman obezbeđuje kontinuitet misli o konkretnom fenomenu kojim se bavi. Sa druge strane, autor izlaže i originalni pogled na izazove pozne modernosti. Na „meti“ Baumanove analitičke oštrice su, u okviru fluidne serije, ljubav, strah, život, modernost i mnogi drugi (međusobno neraskidivo povezani) domeni društva.

Beri Glasner (Berry Glassner), američki savremeni sociolog koji je dao značajan doprinos analizi kulture straha¹ s pravom ističe da treba steći ozbiljnu intelektualnu i saznavnu „kondiciju“ za minuciozno čitanje fluidne serije. Iako se na prvi pogled može činiti da je reč o esejističkoj a ne o zahtevnoj naučnoj literaturi, Baumanovi opisi savremenog društva zahtevaju ozbiljnu teorijsku pozornost i spremnost za upuštanje u promišljanje njegovih analitičkih zagonetki. Bauman govori kroz metafore, ali iznosi duboke teorijske uvide koji zahtevaju pažljivo (sociološko) čitanje. Glasner takođe zaključuje da je Baumanova studija o strahu možda najbolja knjiga u okviru fluidne serije (Glassner, 2009: 189).

Dakle, jedan od fenomena koji Bauman detaljno tematizuje u okviru fluidne serije je suočavanje sa promenama u društvenim obrascima recepcije straha, kao i promene u mogućim uzrocima strahova. „Užase nekontrolisanog“, kako on naziva širok spektar savremenih nedaća sa kojima se ljudi suočavaju (od straha od samoće i nemogućnosti uspostavljanja intimnih odnosa do straha od siromaštva, migranata, epidemija i drugih ekoloških katastrofa), ne čeka redukcija obima, već specifična i geopolitička društvena redistribucija koja nužno sa sobom povlači dekonstrukciju izvora odgovornosti i, samim tim, specifične društvene i pojedinačne odgovore na nove oblike straha. Bauman daje prikaz transformacije straha koji često ima istorijski i ontološki univerzalni osnov (npr. strah od bolesti ili smrti), ali tvrdi da je društvena artikulacija istih bitno drugačija u odnosu na predmoderna vremena. Takođe, važno je odmah na početku članka napomenuti da Bauman smatra da strah nije ravnomerno klasno raspoređen. Strah od siromaštva i potpadanja pod kategoriju „nove sirotinje“ ne pogađa jednako sve slojeve stanovništva. Da se poslužimo jednom slikovitom Baumanovom simulacijom, fluidni život možemo zamisliti kao surovu verziju igre muzičke stolice u kojoj, ukoliko ne osvojite stolicu (bogatstva) veoma brzo, ostajete na margini zbivanja i „ispadate iz igre“ (Bauman, 2009a: 12). Kako ispravno zaključuje Mark Devis (Mark Davis), Bauman veoma vešto prepoznaje da je izvesnost stvari najpoželjniji, ali ujedno i nedosanjan san koji sanjanju ljudi umorni od neizvesnosti fluidnog života (Pollock & Davis, 2020: 4).

¹ Reč je o knjizi „The culture of fear: why Americans are afraid of the wrong things“ (Glassner, 1999).

Bauman, dakle, nastoji da oblikuje teorijsku platformu za plauzibilnije razumevanje novih (globalnih) formi straha i njihove posve specifične društvene diverzifikacije, kako klasne tako i geopolitičke. Poljski sociolog ilustruje tezu da strah nije samo ontološka, već i društvena kategorija koja je uslovljena socijalnim kontekstom, te je samim tim reč o promenljivoj i dinamičnoj kategoriji koja se prilagođava novim okolnostima. Upravo ta polazna pretpostavka bila nam je inicijalni motiv za reaktuelizaciju i smeštanje Baumanove teorije u nove pandemijske okvire.

Teorija Zigmunta Baumana sasvim izvesno jedna je od najvažnijih socioloških paradigmi za razumevanje promena u kasnoj modernosti, a cilj ovog rada je da tu paradigmu problematizuje u kontekstu straha od virusa kovid 19 i svih pratećih strahova koje ova zdravstvena, društvena, politička i ekonomska kriza proizvodi. Smrtonosni virus svakako je dobar primer „užasa nekontrolisanog“ i kao takav postaje inspirativan za proširivanje Baumanovog spektra različitih formi strahova koji prate kasnu modernost. Drugim rečima, cilj ovog teorijskog istraživanja je ukazivanje na ona oruđa koja sociologija već poseduje, a koja nam mogu biti od izuzetne koristi za razumevanje različitih izazova koji se razvijaju u aktuelnom pandemijskom kontekstu.

Kada je reč o sociološkim istraživanjima društvenih fenomena vezanih za pandemiju, dominiraju, sasvim očekivano, različita empirijska istraživanja. Sprovođenje kvantitativnih, ali i kvalitativnih društvenih istraživanja na konkretnoj iskustvenoj građi je, kao što je poznato, svojevrсни *mainstream* u savremenoj sociologiji, pa ipak, i u kontekstu pandemije ne treba izgubiti iz vida bogat repertoar teorijskih uvida koje sociologija ima, naorčito u poslednjih nekoliko decenija. Tako je, na primer, časopis *Journal of sociology* posvetio jedan specijalni broj (*Journal of Sociology*, 2020 (56/4)) upravo toj temi – kako na najbolji mogući način koristiti teorijsko sociološko oruđe za razumevanje društvenih posledica pandemije. Bauman je, naravno, i ovde neizostavan deo analize (Ward, 2020) i na tragu te inicijative i mi smo postavili osnovni cilj ovog rada.

Iako ne treba izgubiti iz vida da Dejvis, koristeći Nizbetovu (Robert Nisbet) dihotomiju sasvim ispravno Baumanovu teoriju svrstava u kategoriju „sociologije kao umetnosti“ (umesto „sociologije kao nauke“) jer se uglavnom poigrava sa vrlo živim i upečatljivim metaforama na uštrb formiranja čvrstih veza sa empirijom (Davis, 2008: 1238), ipak smatramo da neke od njegovih uvida treba inkorporirati u različite (empirijske) analize savremenih fenomena.² Takođe, napominjemo da je spektar ideja koje Bauman izlaže, a koje se mogu čitati u novom pandemijskom ključu, daleko veći od onog koji je izložen u ovom tekstu, pa ipak, sada ćemo otvoriti neke od najvažnijih, a to naravno može poslužiti i kao uvod u neka buduća (opširnija i detaljnija) istraživanja i analize.

² Istu istraživačku logiku primenili smo i u istraživanju o socijalnoj distanci prema muslimanskim migrantima (za više videti: Jovanović Ajzenhamer, 2020).

2. „TITANIK SINDROM“

Sumarno posmatrano, fluidna vremena, prema Baumanovom mišljenju, karakterišu dva procesa – globalizacija i individualizacija (Davis, 2008: 1238; Davis, 2013: 2). Konvergencija ta dva procesa je u teorijskom smislu paradoksalna, a u kontekstu realnog života veoma surova zato što je pred pojedince postavljen zahtev da partikularno rešavaju globalne (kolektivne) probleme (Bauman, 2018: 55-58). Imajući to na umu možemo relativno lako prepoznati širok spektar novih, globalizovanih strahova koji zahtevaju individualne strategije suočavanja i prevazilaženja istih: strah od siromaštva (nakon propasti *Welfare State* koncepta) i potpadanje u kategoriju „nove sirotinje“ (Bauman, 1998), strah od toga da nećemo biti adekvatni potrošači, strah od neprihvatanja novih identiteta, strah od nemogućnosti pronalaženja adekvatnog partnera/ke, bojazan od migranata i stranaca itd (Davis, 2008: 1241; Jovanović Ajzenhamer, 2020: 751-753). Kako ćemo dalje u tekstu videti, Bauman će na ovu listu strahova dodati i strah od terorizma kao sastavni deo plejade katastrofa koje nas mogu zadesiti u savremenom fluidnom društvu. Reč je, dakle, o posledicama „negativne globalizacije“ (Davis, 2008: 1241; Deuze, 2007: 504) koji se nadovezuju na „tradicionalne“ strahove poput straha od smrti ili rata. No, pre nego što se upustimo u detaljnije istraživanje savremenih uzorka strahova, napravimo načas jedan korak ka istoriji kako bismo do kraja ispratili logiku Baumanovog izlaganja.

Jedna od univerzalno atraktivnih filozofskih, ali i socioloških i antropoloških tema jeste pitanje straha i analiza novih izvora strahova u različitim kulturnim kontekstima. Poljski sociolog nas najpre podseća na to da je istorijski period neposredno pre stupanja na tlo modernosti bio obeležen nadom da će čovečanstvo stati na put mnogim izvorima straha, te da će nauka i tehnološki progres dovesti do iskorenjivanja raznih problema sa kojima su se suočavali ljudi u predmodernim vremenima. U tom kontekstu Bauman podseća na reči Viktora Igoa (Victor Hugo) koji je snažno verovao da će nauka staviti tačku na sve nedaće, nevolje i katastrofe koje su direktna posledica nedovoljnog naučnog razvoja (Bauman, 2010: 10). Bauman zapravo ukazuje na to da je u modernim vremenima plamen entuzijazama prosvetiteljstva zgasnuo, te da se strah transformisao u neke nove forme, ali da to ne znači da je slabiji u odnosu na vreme u kome su stvarali enciklopedisti i njihovi naslednici (Davis, 2008: 1240).

Dakle, „užas nekontrolisanog“, kako Bauman naziva izvore savremenih strahova, nastavlja nesmetanom dinamikom da obuzima ljude i u kasnomodernim vremenima. Strahovi su danas diverzifikovani, sveprisutni, i kao što smo već rekli, globalizovani (mogu doći iz bilo kog dela sveta), međutim, strategije za prevazilaženje istih su veoma individualizovane i podrazumevaju formulisanje mnoštvo mikrotaktika koje akteri moraju da najpre artikulišu a potom i preduzmu (Jovanović Ajzenhamer, 2020: 751). Sama činjenica da su ljudi osuđeni na partikularna delovanja naravno povećava nivo anksioznosti, što je takođe jedna od osnovnih karakteristika fluidnog doba – sveprisutna anksioznost koja ima veoma solidne uzorke (Davis, 2008; Davis, 2013). Kako Bauman poentira, strah „može

izmileti iz svakog ćoška naših domova i naše planete. Iz mračnih ulica i sa bleštavih televizijskih ekrana. Iz naših spavaćih soba i kuhinja. Sa naših radnih mesta i podzemne železnice kojom idemo na posao ili se vraćamo kući. Od nečega što smo pojeli i nečega sa čime je naše telo došlo u kontakt. Od onoga što nazivamo 'priroda' (...) i od drugih ljudi (...)" (Bauman, 2010: 12-13).

Bauman posebno naglašava problem komercijalizacije zdravstvenih pitanja (koji je diirektna posledica uništavanja lokalnih zdravstvenih sistema zarad razvijanja nadnacionalnih farmaceutske kompanije), te anticipira da će i taj proces biti još jedan izvor straha kod građana i građanki (Bauman, 2009b: 120-121). Ova tema biće posebno važna u svetlu reaktuelizacije Baumanove teorije na primeru pandemije virusom covid 19.

Da bi ilustrovao suočavanje sa katastrofama koje savremene ljude vrebaju odmah tu, „iza ćoška“ skoro svakoga dana, Bauman se služi „metaforom Titanika“, tačnije, scenama iz filma „Titanik“ koje su svojevrsno ogledalo kasnomodernog života. Da se podsetimo: život na Titaniku bio je blještav, luksuzan i udoban za one koji su mogli da se domognu plovidbe u prvoj klasi, a bio je mnogo manje glamurozan za one koji su spavali na nižim nivoima broda. Pa ipak, i za jedne i za druge to putovanje bilo je simbol progresa i pogleda u novu, svetliju i bolju (u konkretnom slučaju američku) budućnost. Grandiozan brod bio je simbol novog doba i tehnološkog napretka i svi putnici i putnice bili su ponosni što su deo tog istorijsko-tehnološkog spektakla. Međutim, kao što znamo, priroda se ponovo poigrala sa ljudskim snobizmom koji je bio materijalizovan u vidu veleplepnog broda, potopila ga, i odnela u smrt veliku većinu onih koji su bili deo tragične sudbine Titanika. Komentarišući endemski uspeh na blagajnama ovog Kameronovog (James Cameron) filma, Bauman citira misao Žaka Atalija (Jacques Attali) koji je tvrdio da je celo naše društvo zapravo jedan veliki, globalni Titanik. Savremeno društvo je klasno oštro diferencirano uz naglašeni aspekt vere u naučni i tehnološki progres koji će nas zaštititi od neprilika, i to čak važi i za one koji nemaju i koji sa setom gledaju u sjaj bogatih. No, zlokobna santa leda vreba sve nas. Kako tvrdi Bauman, ne treba zaboraviti da nas ne vreba samo jedan ledeni breg već ih je toliko da je nemoguće sve ih identifikovati i nabrojati. Tu su finansijski, nuklearni, ekološki, socijalni ledeni breg (kako Atali tvrdi), a nakon napada na Sjedinjene Američke Države 9.11.2001. Bauman na spisak dodaje i terorističku santu leda (Bauman, 2010: 21-22). Imajući u vidu najnovije događaje, slobodno bismo na tu listu mogli upisati i pademijski ledeni breg koji je neočekivano izvirio iz vode i doveo do „implozije civilizacije“ (Bauman, 2010: 22).

Nesreća koju je 2005. godine izazvao uragan Katrina služi Baumanu kao podsetnik za to šta priroda može da uradi čovečanstvu, bez obzira na to što države ulažu velika finansijska sredstva u analizu procena i strategije prevencije rizika. Kao što smo rekli, Bauman analizira različite vrste strahova, ali s obzirom na to da je u fokusu ovog rada korisnost njegove teorije za razumevanje pademijskog konteksta, najinteresantniji primer koji on navodi je primer prirodnog užasa koji je pogodio najrazvijeniji deo sveta. Bauman podseća na to da, bez obzira na globalne nejednakosti, od izvesnih izvora užasa ne može pobeći ni Zapad, pa čak ni bogatiji deo tog dela sveta. Stravičan uragan (kao uostalom i teroristički napad na SAD) to

savršeno pokazuje. Naravno, jasno je da će iz krize brže i lakše izaći oni koji se nalaze na višoj lestvici socijalne stratifikacije, ali štetu će pretrpeti svi. Dakle, kada je u pitanju univerzalna surovost onoga što nazivamo prirodom, često ni najbogatiji ne mogu sačuvati živote. Katrina je, kako tvrdi Bauman, otkrila poroznost civilizacije i ogolila je njenu unutrašnju logiku implozivnosti. Kora civilizacije je uvek jako tanka i veoma lako propadamo kroz nju do samog dna, tvrdi Bauman (Bauman, 2010: 26).

Vratimo se ponovo objašnjenju „sindroma Titanik“. Upravo je pomenuti sindrom opisao način na koji se lako propada kroz tu tanku koru civilizacije ma koliko ona uglađena, napredna ili čak i luksuzna bila. Jer nije poenta priče o Titaniku u tome što je jedno društvo u malom (posada i putnici) bilo suočeno sa prirodnom katastrofom, već je reč o metafori o nespremnosti društva da se obračuna sa izazovima koji su sastavni deo naše civilizacije (tu analogiju Bauman podvlači i u slučaju uragana Katrina). Upravo u tome leži „užas nekontrolisanog“ – on se nalazi u ideji da je užas možda mogao biti kontrolisan i na koncu konca, izbegnut. „Glavni (iako nemi) *glumac* u priči o *Titaniku* je, kao što znamo, bio ledeni breg. Ali nije ledeni breg, koji je čekao „tamo negde“ u zasedi, istakao ovu priču u gomili sličnih horor/katastrofičnih priča, nego je to bio *užas*. Taj užas odnosi se na sav taj haos koji se desio „ovde unutra“, u utrobi luksuznog putničkog broda; kao, na primer, izostanak bilo kakvog razumnog i realnog plana evakuacije i spasavanja putnika iz broda koji tone, ili akutni nedostatak čamaca za spasavanje i pojaseva za spasavanje – stvari kojima je ledeni breg „tamo negde“, u gustoj subarktičkoj tami, poslužio samo kao katalizator u lakmus papir zajedno u paketu. Ono „nešto“ što „*uvek* leži ispod“ ali čeka dok ne skočimo u ledene subarktičke vode da bi se neposredno pokazalo. Nešto što je većinom vremena (možda i *sve* vreme) sakriveno, a time samo još užasnije, i što svoje žrtve iznenađuje kad god izbaulja iz svoje jazbine, hvatajući ih nepripremljene i nesposobne da reaguju“ (Bauman, 2010: 27-28).

3. „TITANIK“ SINDROM U KONTEKSTU PANDEMIJE VIRUSOM COVID 19

Jasno je da je pandemija izazvana virusom kovid 19 najnovija santa leda koja se isprečila ispred savremenog Titanika. Ova zdravstvena katastrofa se prema nekoliko dimenzija uklapa u Baumanovu argumentaciju. Naravno, razmatranje svih eventualnih konvergencija i divergencija između Baumanove teorije i društvenih posledica najnovije pandemije daleko prevazilazi obim ovog rada te ćemo stoga ovde fokus staviti samo na nekoliko najvažnijih elemenata koje bi svakako trebalo dublje istražiti u nekom obimnijem istraživanju.

Prvo, reč je naravno o još jednoj „prirodnoj“ nedaći koja, uprkos razvoju nauke (u ovom slučaju medicine i farmacije) nije bila izbegnuta. Neretko se u javnom diskursu čulo da je pandemija virusom kovid 19 još jedan *crni labud* (neočekivani

globalni događaj koji preokreće tok istorije, a nikako ga nismo mogli predvideti³), pa ipak i sam autor poznate metafore, Nikolas Taleb (Nicholas Taleb), argumentovao je da smo globalnu zarazu mogli predvideti (Avishai, 2020). Dakle, baš kao što Bauman kaže, izvor „užasa nekontrolisanog“ se ne nalazi u činjenici da smrtonosni virusi postoje i da „priroda“ uvek može da nam zada smrtonosni udarac, već leži u tome što se civilizacija nije organizovala da se pandemija izbegne, a mogla je. Zbog toga pandemija nije *crni labud*, već je reč o tome da posada i putnici na Titaniku nisu napravili dobar plan kako da izbegnu nadolazeći ledeni breg, iako su imali iskustvo sa, na primer, SARS pandemijom, znali su koje su posledice konzumiranja egzotičnih životinja itd. Kao što Bauman tvrdi, upravo je relativna predvidljivost pandemije ono što u ljudima izaziva osećaj „užasa nekontrolisanog“ u savremenom svetu.

Drugo, kao i u slučaju uragana Katrina, novi virus je odneo mnogo života, bez obzira na to da li je reč o siromašnim ili o razvijenim delovima sveta. Kao na Titaniku, čak i oni koji su imali novca da putuju prvom klasom nisu uspeali da se spasu od toga da ih proguta ledena voda. Iako je veoma teško analizirati podatke vezane za pandemiju virusom kovid 19 (s obzirom na različite metodologije merenja broja zaraženih i umrlih, dostupnost podataka itd.), jasno je da je mnogo ljudi i u najrazvijenijem delu sveta izgubilo život usled zaraze smrtonosnim virusom, posebno u Sjedinjenim Američkim Državama i u Kini (za više videti: Johns Hopkins University & Medicine – Coronavirus Resource Center⁴).

Treće, globalizacija je i u ovom slučaju pokazala svoje negativno lice jer se virus, uprkos promptnom zatvaranju granica mnogih država, lako preneo na ceo svet. *Ergo*, primer najnovije pandemije je eklatantan primer „negativne globalizacije“ koju s pravom apostrofira Mark DeJvis kao jednu od najvažnijih Baumanovih teorijskih zapažanja (Davis, 2008: 1241). Sa tim u vezi, čuvanje od virusa zahtevalo je sprovođenje mnoštvo pojedinačnih strategija i to i na državnom nivou (budući da su zemlje definisale različita pravila unutar svojih granica), ali i na nivou građana kao individua. U krajnjoj liniji, odluka o vakcinaciji u velikoj većini zemalja bila je prepuštena opet samim građanima i građankama. Dakle, iako je problem bio globalan, pojedinci su ponovo bili „osuđeni“ na to da ga rešavaju (makar u jednom delu) individualnim odlukama.

Iako je virus brzo napredovao države su se opredeljivale za različite modele ponašanja – od liberalnih (poput Švedske) do modela *lockdown*-a (kao što je bio slučaj, između ostalog, i u Srbiji). Takođe, pojedine zemlje su menjale pravila pa je tako Velika Britanija krenula sa sprovođenjem liberalnijeg modela, a potom je

³ Reč je o referenci na misaoni eksperiment iz 17. veka o tome da postoje činjenice koje se smatraju notornim poput one da su svi labudovi bele boje jer niko do tada u Evropi nije video labuda drugačije boje. Kada su se krajem 17. veka pojavili crni labudovi u Australiji percepcija čovečanstva se promenila. Poenta je u tome da se činjenična argumentacija izvodi iz našeg iskustva, te da postoji mnoštvo pojava koje ne možemo predvideti jer izlaze izvan okvira našeg iskustva (Taleb, 2016).

⁴ <https://coronavirus.jhu.edu/map.html> stranici pristupljeno 27.11.2022.

poštrila mere (Obradović, 2020: 14).⁵ Drugim rečima, i države su u svojstvu aktera u međunarodnoj areni individualizovale svoje aktivnosti, a u mnogim zemljama je i samim građanima i građankama bilo dozvoljeno da odluče da li će poštovati neke mere poput nošenja zaštitne maske ili držanja socijalne distance.

Četvrti argument uklapanja pandemijskog konteksta u Baumanovu teoriju je najkompleksniji i zahtevao bi mnogo više prostora za elaboraciju od onoga koji imamo ovde, ali govoreći u grubim crtama, reč o je tome da se svaka kriza (i samim tim i izvor straha) nejednako prelama na različite slojeve stanovništva u skladu sa već utemeljenim (ekonomskim i socijalnim) nejednakostima. Kao što smo rekli, za Baumana je pitanje stvaranja „nove sirotinje“ jedno od najvažnijih tema koje on analizira iz više aspekata. Tako, na primer, Bauman smatra da siromašni nisu samo socijalna već i vrlo važna simbolička kategorija koja je referentna tačka za osećaj stranosti koji imamo (Bauman, 2018). U kontekstu pandemije, pretpostavka je će se najsiromašniji slojevi stanovništva najteže ekonomski oporaviti.

Pandemija je ostavila neravnomerne posledice u odnosu na to da li govorimo o zemljama u razvoju ili razvijenim zemljama, a nejednaka distribucija ekonomskih posledica oseća se naravno i na individualnom nivou, unutar pojedinačnih država. Možemo uzeti više parametara na osnovu kojih možemo porediti države. Na primer, pandemija je najviše uticala na one koji su neformalno zaposleni tj. na one koje u savremenoj sociologiji definišemo kao prekarijat (Standing, 2011). Prema podacima Međunarodne organizacije rada, udeo neformalno zaposlenih u svetu je 61,2% sa tim što je taj procenat 70% u zemljama u razvoju, dok u razvijenim zemljama svega 15% čine neformalno zaposleni. „Posledično, ogromna većina radnika u ZUR (zemljama u razvoju – N.J.A.) izložena je ogromnim rizicima u slučaju dešavanja šoka kao što je globalna pandemija – u tim situacijama oni su prvi u redu za otpuštanje/privremeno otpuštanje ili smanjenje radnih sati, dok, s druge strane, nemaju pristup socijalnoj sigurnosnoj mreži“ (Radonjić, 2021: 35).

Potpuno je jasno da su zemlje u kojima postoji visok nivo rada „na crno“ ili u domenu sive ekonomije, gde ne postoji mogućnost prelaska na *online* način rada, gde je mali broj stanovnika socijalno i zdravstveno osiguran, a oni uglavnom rade u lošim uslovima, mnogo više (ekonomski) oštećene pandemijskom krizom (Radonjić, 2021: 34). Drugim rečima, Baumanova teza da, iako je strah univerzalan (ledeni breg pandemije učinio je da se ceo svet plaši), zaista je opravdanost straha, pre svega u socioekonomskom domenu, bio mnogo veći u siromašnijim zemljama.

Takođe, i unutar granica jedne iste države pandemija je neravnomerno uticala na različite slojeve. Mogućnost prelaska na rad od kuće značajno je neravnomerno

⁵ Čak je i unutar Evropske Unije došlo do razjedinjavanja u pogledu strategija u vezi sa suzbijanjem pandemije. Švedska i Luksemburg su, na primer, svoje granice držale otvorenim skoro sve vreme. Austrija je selektivno puštala one građane koji dolaze iz zemalja gde nema visoke stope zaraženosti. Pojedine zemlje (poput Španije) su se „otvarale“ zarad turizma, mada je i tu postojala selekcija (Obradović, 2020: 24). Primera ima mnogo i različite strategije su se smenjivale, ali poenta argumenta ostaje ista – države (posmatrane kao akteri), ali i pojedinci bili su suočeni sa time da individualnim strategijama rešavaju globalni izazov.

raspoređen ako, na primer, uzmemo nivo obrazovanja kao glavni indikator. Naime, u razvijenim zemljama oko 40% zaposlenih moglo je da obavlja svoj posao od kuće, dok je ta mogućnost u zemljama u razvoju bila duplo manja. Ako pogledamo preseke prema nivou obrazovanja videćemo da je samo 4,2% radnika bez srednje škole, odnosno 24% radnika sa srednjom školom, imalo mogućnost rada od kuće (Radonjić, 2021: 36-37). Drugim rečima, veća izloženost zarazi, ali i veći rizik od gubitka posla i elementarnih uslova za život bila je rezervisana za najniže slojeve u svim zemljama, čak i onim najbogatijim.⁶ Slična situacija je bila i u Srbiji, sa tim što ne samo da su najmanje obrazovani najviše ostajali bez posla, već se i značajno povećao broj neaktivnih (za više videti: Petrović & Babović, 2021).

Takođe, prema procenama Oksfama (*Oxfam*) bilo je potrebno samo devet meseci da se bogatstvo 1000 najbogatijih ljudi na svetu vrati na nivo pre izbivanja pandemije, a siromašnima će biti potrebno više od deset godina da se vrata na nivo na kome su bili pre nego što je zdravstvena kriza počela (Radonjić, 2021: 44). Upravo to je glavni argument na kome Bauman gradi svoju tezu o nejednakoj klasnoj distribuciji u biti univerzalnog straha za sopstveni život.

Na kraju, možemo diskutovati i o Baumanovoj hipotezi da se usled povećanog osećaja stranosti, te sve nestabilnijih međuljudskih odnosa i veza, smanjuje i solidarnost. Reč je o teško merljivoj kategoriji i nije namera da se koncept solidarnosti na ovom mestu operacionalizuje, međutim samo na osnovu, na primer, činjenice da su zemlje u pojedinim trenucima intenzivno radile na tome da obezbede vakcine samo za sebe, ili su pak zabranjivale izvoz medicinske opreme u ugrožene delove sveta, govori o tome da vredi razmišljati i o ovoj Baumanovoj pretpostavci (Obradović, 2020: 14-15). Poljski sociolog je, pomalo utopistički, zagovarao čuvenu Gadamerovu (Hans-Georg Gadamer) ideju „fuzije horizonata“, koja je u aktuelnom pandemijskom ponovo bila pod znakom pitanja (Bauman 2018: 105; Bauman & Obirek 2016: 88-89).⁷ Reč je, svakako, o kompleksnoj temi i teško je proceniti da li je zaista solidarnost potpuno iščezla (naročito ako imamo na umu mnoštvo primera koji govore suprotno), pa ipak verujemo da je i ovo segment Baumanove teorije koji treba ponovo čitati u ključu pandemijskih zbivanja.

⁶ “Na primer, u Ujedinjenom Kraljevstvu, 50% zaposlenih koji imaju fakultetsku diplomu bili su u mogućnosti da rade od kuće dok je taj procenat za one bez fakultetske diplome iznosio svega 6% (Improvement Service, 2020). Potom, u istoj zemlji za zaposlene čija zarada spada u najnižih 10% postoji sedam puta veća verovatnoća da su radili u sektorima koji su direktno pogođeni privremenim zatvaranjem u odnosu na zaposlene čija zarada spada u 10% najviših zarada. Isto tako, u toj zemlji su radnici koji su bili u mogućnosti da rade od kuće u proseku zaradili duplo više od onih koji su bili zaposleni u sektorima čiji je rad bio privremeno obustavljen” (Radonjić, 2021: 37).

⁷ Reč je o konceptu “pozajmljenom” iz Gadamerove filozofije koji podrazumeva da fuzija horizonata nije puki metod ili tehnika za komunikaciju, već je reč o suštinskom, ontološkom razumevanju. “Bauman nam, dakle, u nasleđe ostavlja poziv na refleksivnost, međusobno komuniciranje i sagledavanje i uvažavanje tuđih pozicija, i suštinsko shvatanje i prihvatanje različitosti nauštrb pogubne etnocentričnosti koja udobno koegzistira s drugim malignim fenomenima u fluidnoj modernosti” (Jovanović Ajzenhamer, 2020: 768).

Takođe, postoji još jedna tema koju bi trebalo dublje razmotriti u kontekstu Baumanovog shvatanja redistribucije straha u savremenom kontekstu, a to je pitanje političke (zlo)upotrebe straha. Kako to nije centralna tema rada, na ovom mestu samo skrećemo pažnju na to da je Bauman na nekoliko mesta problematizovao političku manipulaciju strahom od različitih fenomena (poput migranata koji dolaze sa Bliskog istoka (Bauman, 2018: 21-35)),⁸ te da bi bilo zanimljivo i važno posebno analizirati i taj aspekt pandemijske slagalice. Manipulacija strahom u cilju generisanja društvene moći jedna je od važnijih (savremenih) tema i mimo zdravstvenih kriza (za više videti npr. Douglas, 1994), pa ipak u doba društveno kritičnih situacija i ta dimenzija postaje prenaglašena. I što se te teme tiče Bauman nam može pomoći, pa ipak, reč je o suviše složenoj temi, te sada samo napominjemo da bi to mogla da bude tema zasebnog istraživanja.

4. ZAKLJUČAK

Pandemija virusom kovid 19 bila je još jedna u nizu santi leda koja se isprečila ispred Titanika. I, zaista, ponovio se skoro isti scenario: prirodna katastrofa bila je (relativno) predvidiva, pa ipak je doživljena kao neočekivana. Zaraza je bila globalna (ticala se svih putnika na brodu), savremene tehnologije (pre svega medicina) ponovo su bile stavljene pod znak pitanja i pred velike izazove, nanovo su ispitivani koncepti napretka i suverenosti modernih dostignuća u oblasti nauke i struke. Solidarnost je na Titaniku ponovo umnogome iščezla i putnici su preduzimali bezbroj individualnih strategija za dolazak do čamaca za spasavanje. Pa ipak, najveća verovatnoća da će se naći u tim čamcima bila je na strani onih koji su bogatiji. Drugim rečima, niko nije izbegao sudbinu kraha broda, ali su oni koji imaju ponovo dobili prednost u pogledu bolje (pre svega ekonomske) budućnosti. Govoreći Baumanovim metaforama, pandemija je bila pravi primer „užasa nekontrolisanog“: strah se uvukao u pore svih stanovnika na planeti, ali opet su negativna globalizacija i rastuće društvene nejednakosti pokazale svoje pravo (i nimalo fluidno!) lice i učinile da se jedan (i to veći) deo svetskog stanovništva oseća uplašenijim od ostatka (bogate) populacije.

Da se vratimo na početak rada: svakako da je Baumanov teorijski program (naročito onaj vezan za seriju studija o fluidnom društvu i fluidnim fenomenima i procesima) veoma teško operacionalizovati tj. povezati sa empirijom (Davis, 2008: 1238), pa ipak njegovi uvidi u dinamiku savremenog društva suviše su vredni da ne bi bili podvrnuti novim proverama i prepušteni testu najnovijih izazova. Ovaj rad je samo „zagrebao“ po površini te mogućnosti, no treba imati na umu da je osnovni cilj bio da se ukaže na one delove sociološkog teorijskog repertoara koji već postoje, a koje bi

⁸ Bauman uspešno barata pojmovima poput sekuritizacije migrantske krize tj. veoma plauzibilno objašnjava mehanizme uz pomoć kojih se „skupljaju“ politički poeni na tome što se pojedino pitanje učini da izgleda kao ozbiljna bezbednosna pretnja. Bilo bi zanimljivo „čitati“ Baumana i u tom svetlu kada je reč o primeni njegove teorije na primer promena usled zdravstvene krize.

trebalo ponovo čitati u ključu fenomena sa kojima se susrećemo u skorašnjem kontekstu (kao što smo videli, slične intencije postoje i u međunarodnoj sociološkoj zajednici). Uostalom, to je, kako ispravno tvrdi Artur Stinčomb (Arthur Stinchcombe), jedna od osnovnih funkcija klasika sociologije (u koje Bauman sada već svakako spada) – da čitamo klasike kao „normalnu nauku“ tj. na način da iznova i iznova pronalazimo i rešavamo zagonetke iz klasičnih dela (Stinčomb, 1999: 262).

LITERATURA:

- (1) Avishai, B. (2020). The Pandemic Isn't A Black Swan But a Portent of a More Fragile Global System. <https://www.newyorker.com/news/daily-comment/the-pandemic-isnt-a-black-swan-but-a-portent-of-a-more-fragile-global-system> pregledano 27.11.2022.
- (2) Bauman, Z. (1998). *Work Consumerism and the New Poor*. Buckingham: Open University Press.
- (3) Bauman, Z. (2009a). *Fluidni život*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- (4) Bauman, Z. (2009b). *Fluidna ljubav: O krhkosti ljudskih veza*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- (5) Bauman, Z. (2010). *Fluidni strah*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- (6) Bauman, Z., & Obirek, S. (2016). *O Bogu i čoveku. Razgovori*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- (7) Bauman, Z. (2018). *Stranci pred našim vratima*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- (8) Davis, M. (2008). Review Essay: Liquid Sociology. *Sociology*, 42(6), 1237-1244.
- (9) Davis, M. (2013). Liquid Sociology – What For?. In: M. Davis (Ed.), *Liquid Sociology: Methapor in Zigmunt Bauman's Analysis of Modernity*. London and New York: Routledge.
- (10) Deuze, M. (2007). Review: Zygmunt Bauman Liquid Fear, Zygmunt Bauman Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty, Zygmunt Bauman Consuming Life. *Cambridge International Journal of Cultural Studies*, 10(4), 503-506.
- (11) Douglas, M. (1994). *Risk and Blame; Essays in Cultural Theory*. London and New York: Routledge.
- (12) Glassner, B. (1999). *The Culture of Fear: Why Americans Are Afraid of the Wrong Things*. New York: Basic Books.
- (13) Glassner, B. (2009). Liquid Fear. *Contemporary Sociology*, 38(2), 189-189.
- (14) Jovanović Ajzenhamer, N. (2020). Islam ante portas: primena Baumanove teorije o strancu na analizu socijalne distance prema muslimanskim migrantima u Srbiji. *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, 68(3), 749-771.
- (15) Obradović, Ž. (2020). Pandemijska novog koronavirusa: posledice u međunarodnoj zajednici. U: Z. Jeftić & M. Kopanja (Ur.), *Zarazne bolesti kao globalni bezbednosni izazov pandemija kovid19: stvarnost i posledice* (str. 9-42). Beograd: Fakultet bezbednosti Univerzitet u Beogradu i Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- (16) Petrović, I., & Babović, M. (2021). Uticaj pandemije kovid 19 na zaposlenost i uslove rada u Srbiji. U: M. Petrović (Ur.), *Izazovi u oblasti rada, porodice i stila života u kontekstu pandemije kovid 19 u Srbiji: nove solidarnosti i nove nejednakosti* (str. 31-51). Beograd: Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu.
- (17) Pollock, G., & Davis, M. (2020). Thinking in dark times: Assessing the transdisciplinary legacies of Zygmunt Bauman. *Thesis Eleven*, 156(1), 3-9.

- (18) Radonjić, O. (2021). Pandemijska virusa korona i rastuće globalne nejednakosti. U: O. Radonjić (Ur.), *Kovid19: pandemija društvenih rizika i nesigurnosti* (str. 31-51). Beograd: Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu.
- (19) Standing, G. (2011). *The Precariat: The New Dangerous Class*. London: Bloomsbury Academic.
- (20) Stinčkomb, A. (1999). Treba li sociolozi da zaborave svoje majke i očeve?. U: A. Mimica (Ur.), *Tekst i kontekst: Ogledi o istoriji sociologije* (str. 249-264). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- (21) Taleb, N. (2016). *Crni labud*. Beograd: Heliks.
- (22) Ward, P. (2020). A sociology of the Covid-19 pandemic: A commentary and research agenda for sociologists. *Journal of Sociology*, 56(4), 726-735.
- (23) <https://coronavirus.jhu.edu/map.html> stranici pristupljeno 27.11.2022.

THEORETICALLY CONTROLLING THE "TERROR OF THE UNCONTROLLABLE": USING BAUMANN'S REPERTORY FOR UNDERSTANDING SOCIAL INSECURITY AND FEAR IN THE CONTEMPORARY PANDEMIC CONTEXT

One of the most important parts of Bauman's (Zygmunt Bauman) general theory about the late modern, i.e. fluid society is the attitude of people towards different sources of fear and insecurity, which in the modern context are more perfidious, different and global, but by no means weaker compared to pre-modern times. The main goal of this paper is to present the most important parts of Bauman's theory that can serve us as a theoretical, but at the same time general contextual framework in which we place and investigate the sociological and psychological consequences of the pandemic caused by the covid19 virus. The first part of the paper is an introduction to Bauman's theoretical assumptions with an emphasis on the analysis of the "Titanic Syndrome". In the second part of the paper, we will argue why exactly that segment of the legacy of the Polish sociologist is valid for understanding the pandemic situation, and why Bauman's theory should not be bypassed when it comes to choosing a theoretical framework for studying contemporary challenges in the field of health culture.

KEYWORDS: Zygmunt Bauman / pandemic / covid 19 / horrors of the uncontrollable / fluid series

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2022 / Vol. XLI / 2-3 / 127-139
Pregledni naučni rad
Priljeno: 08. novembar 2022. godine
Prihvaćeno: 01. decembar 2022. godine
DOI: 10.47152/ziksi2022039
UDK: 343.62-053.2(497.11:497.6)
323.2:342.726-053.2(497.11:497.6)

INSTITUCIONALNA POLITIKA OČUVANJA SIGURNOSTI DECE KAO MEHANIZAM ZA UNAPREĐENJE SISTEMA ZAŠTITE DECE OD NASILJA U DRŽAVNIM INSTITUCIJAMA REPUBLIKE SRBIJE I BOSNE I HERCEGOVINE

Iva BRANKOVIĆ*
Jelena TANASIJEVIĆ**

Nasilje nad decom predstavlja jedan od najtežih oblika kršenja osnovnih ljudskih prava. U Republici Srbiji i Bosni i Hercegovini uloženi su značajni naponi za zaštitu dece od nasilja na sistemskom nivou, ali ti procesi kao ni njihovi efekti nisu do sada temeljnije evaluirani. U cilju sagledavanja i boljeg razumevanja konteksta za zaštitu dece od nasilja u institucijama, sprovedena je analiza u okviru koje su kritički preispitani normativni i strateški okvir u obe zemlje. Cilj ovog rada je predstavljnje rezultata analize, koji ukazuju na postojanje dobre normativne i strateške osnove, ali i na potrebu jačanja kapaciteta institucija kroz unapređenje postojećih procedura, uvođenje politika za očuvanje sigurnosti dece i unapređenje kompetencija profesionalaca za prepoznavanje i reagovanje u situacijama kada je bezbednost dece ugrožena.

KLJUČNE REČI: *nasilje nad decom / politika za očuvanje sigurnosti dece / institucije*

* MA Iva Branković je zaposlena kao asistentkinja na Fakultetu za medije i komunikacije, Departman za socijalni rad. E-mail: iva.brankovic@fmk.edu.rs

** Doc. dr Jelena Tanasijević je zaposlena kao docentkinja na Fakultetu za medije i komunikacije, Departman za socijalni rad. E-mail: tanasijevicfpn@gmail.com jelena.tanasijevic@fmk.edu.rs

1. UVOD

Sistem socijalne zaštite, pravosudni sistem, obrazovni i zdravstveni sistem u Republici Srbiji i Bosni i Hercegovini poslednjih godina se aktivno bavi temom zaštite dece od nasilja, razvijajući i unapređujući različite modele procene i postupanja, kao i organizovane podrške žrtvama. U oblasti zakonske legislative postoje značajni pomaci u smislu definisanja zakonskog okvira i procedura za postupanje različitih službi koje su uključene u ove postupke. Takođe, postoji i napredak na planu edukacije zaposlenih stručnjaka i koordinisane međusektorske saradnje. Međutim, bez obzira na pomenute pozitivne promene i postignuti napredak, ono što se i dalje u praksi rada sa žrtvama susreće jeste činjenica da se najvećim delom fokus dominantno stavlja na procedure za prijavljivanje nasilja, i to onog koje se odvija u neposrednom okruženju žrtve, dok se o zloupotrebama u samim institucijama govori tek onda kada o tome izveste mediji.

U protokolima institucija javnog sektora može se primetiti da se akcenat stavlja na prijavljivanje nasilja nad decom van institucija ili u samoj ustanovi od strane drugih korisnika. Takođe, nasilje nad detetom od strane zaposlenih u ustanovi se uglavnom sporadično spominje i to uglavnom u protokolima pojedinih sistema. Sa druge strane kako bi se odgovorilo na potrebe deteta koje je imalo iskustvo nasilja, kako vaninstitucionalnog, tako i institucionalnog, i omogućio njegov oporavak potrebno je ne samo prijaviti nasilje, već i kreirati procedure koje bi edukovani zaposleni u potpunosti sprovedi i organizovali ciljanu podršku detetu. Pored toga, kada se nasilje dogodi u instituciji potrebno je organizovati način reagovanja, koji će pomoći i zaposlenima u samoj organizaciji da situaciju prevaziđu i iz nje izađu osnaženi kako bi se takvi slučajevi prevenirali u budućnosti.

Uprkos činjenici da je u obe države kreiran i prilagođen normativni okvir, kao i strateška dokumenta, primetan je nedostatak monitoringa i evaluacije postignutog. Takođe konkretizacija, operacionalizacija i aktuelna primena strateških ciljeva kada su u pitanju politike/procedure zaštite dece u institucijama predstavlja otvoreno pitanje jer je teško doći do podataka o tome kako se postojeći protokoli i smernice primenjuju i da li i kakve interne procedure imaju institucije relevantnih sistema.

U okviru ovog rada biće prikazana analiza politika i praksi u oblasti zaštite dece od nasilja u institucijama u Republici Srbiji i Bosni i Hercegovini koja podrazumeva kritičko preispitivanje normativno-strateškog okvira u ovoj oblasti. Cilj ovog istraživanja jeste utvrđivanje postojećih politika i praksi zaštite dece od nasilja u institucijama u navedene dve države i na osnovu toga kreiranje preporuka za prevazilaženje nedostataka i unapređenje sistema brige o deci.

1.1 Pojam politika za očuvanje sigurnosti dece

Priznavanje i poštovanje prava na život, opstanak i razvoj, kao i ličnog dostojanstva i jednakih i neotuđivih prava svih pripadnika ljudske zajednice predstavlja osnovu slobode, pravde i mira u svetu (Konvencija UN o pravima deteta, 1989). Kako su deci u detinjstvu potrebna posebna briga i zaštita, ona danas uživaju prava koja su

priznata na međunarodnom nivou. Shodno tome, svi oblici nasilja, zlostavljanja, zloupotreba ili zanemarivanja dece, kojima se ugrožavaju ili narušavaju fizički, psihički i moralni integritet ličnosti deteta, predstavljaju povredu jednog od osnovnih prava deteta, a to je pravo na život, opstanak i razvoj (Ibid).

Različita shvatanja pojma i pojave nasilja nad decom proizilaze iz brojnih filozofskih, naučnih, metodoloških i praktičnih pristupa. Autori koji se bave ovom pojavom koriste razne termine: zlostavljanje, zloupotreba, zanemarivanje, zapuštenost, osujećenje potreba dece, iskorišćavanje dece i dr. Sama priroda pojave, njenih sadržaja, oblika i uzroka sa jedne i raznolikost aspekata vrednosne, ideološke, etičke i pravne prirode otežavaju preciznije određivanje pojma (Žegarac, 2004, Milosavljević, 1998). Takođe se može zaključiti da je, posmatrano kroz vreme, razumevanje položaja i prava deteta imalo snažan uticaj na postupke odraslih prema deci, i donekle određivalo šta se smatra zlostavljanjem (Ibid).

U cilju zaštite dece od nasilja u dokumentima ključnih međunarodnih organizacija koje se bave dečjim pravima mogu se pronaći preporuke za dve vrste politika koje je u institucijama potrebno razviti kako bi se osigurala bezbednost dece: politike zaštite dece (eng. *child protection policies*) i politike za očuvanje sigurnosti dece (eng. *child safeguarding policies*) (Keeping Children Safe, 2014; UNICEF Australia, 2018).

Dakle, politike zaštite dece podrazumevaju programe, mere i mehanizme za prevenciju i reagovanje na nasilje u svim sektorima, kontekstima i okruženjima (Ferguson, 2014). Cilj ovih politika jeste obezbeđivanje nivoa zaštite dece na način na koji je to previđeno Konvencijom Ujedinjenih nacija o pravima deteta i drugim relevantnim međunarodnim, regionalnim i domaćim propisima, koji regulišu to pitanje.

S druge strane, politike za očuvanje sigurnosti dece odnose se na obaveze i planirane procedure koje organizacije usvajaju kako bi bile sposobne za prevenciju i responzivne u slučajevima kada se nad decom sa kojom dolaze u kontakt vrši nasilje ili su u riziku od nasilja (UNICEF Australia, 2018). Dakle, očuvanje sigurnosti deteta podrazumeva sve aktivnosti koje jedna organizacija preduzima da bi se obezbedilo da njeni radnici, aktivnosti i programi ne naškode deci i ne izlažu ih riziku od opasnosti i zlostavljanja; da se uspostavi odgovarajuće reagovanje i efikasno rešavanje zabrinutosti za očuvanje bezbednosti deteta i da se nadležnim organima prijavljuju sve zabrinutosti za sigurnost dece koje organizacija oseća u okviru svojih programa i u zajednicama u kojima radi (Hayes & Spratt, 2009).

Politike ili procedure za očuvanje sigurnosti dece su interni dokumenti i na njima zasnovani mehanizmi/procedure za reagovanje u slučajevima nasilja nad decom ili zabrinutosti i sumnje da se nasilje ili bilo koji drugi vid ugrožavanja bezbednosti dece dogodio u instituciji ili van nje. Osim toga, politika za očuvanje sigurnosti dece treba da definiše mehanizme za prevenciju, koji se odnose na informisanje i edukaciju zaposlenih i svih drugih koji su profesionalno povezani sa organizacijom, a dolaze u direktan kontakt sa decom korisnicima usluga i pravila ponašanja u neposrednom kontaktu sa decom. Svrha politike za očuvanje sigurnosti dece je, dakle, preventivna, jer ima za cilj osiguravanje da se nasilje nad decom ne desi, ali i

reaktivna jer podrazumeva uspostavljanje procedura, koje će omogućiti da se sve prijave nasilja nad decom i sumnja na nasilje, ili incidenata koji upozoravaju da je blagostanje deteta ugroženo registruju, prijave i da se po njima adekvatno reaguje. Četiri stuba čine politiku za očuvanje sigurnosti dece: razvijena svest o problemu kod zaposlenih i svih ostalih partnera i saradnika; prevencija koja omogućava razumevanje rizika i značaj i mogućnosti reagovanja; prijavljivanje, odnosno, jasne korake u slučaju sumnje ili saznanja da se nasilje dogodilo i reagovanje, odnosno, obezbeđivanje da se nasilje adekvatno prijavi i da se sačuva bezbednost deteta (Save The Children International, 2019).

2. CILJ I METOD

Kako bi se obezbedilo bolje razumevanje konteksta za zaštitu dece od nasilja u Republici Srbiji i Bosni i Hercegovini, sprovedena je analiza normativnog i strateškog okvira za zaštitu dece od nasilja, koji reguliše oblast rada javnih institucija u cilju osiguranja bezbednosti dece koja su njihovi korisnici, koja se nalaze u institucionalnim programima i koja su pod njihovom zaštitom.

Cilj analize bio je utvrđivanje postojećih politika i praksi zaštite dece od nasilja u institucijama u Republici Srbiji i Bosni i Hercegovini u svrhu izrada smernica za kreiranje internih politika/procedura za zaštitu dece od nasilja u institucijama koje rade sa decom.

Istraživanje je sprovedeno krajem 2019. i početkom 2020. godine putem desk analize sadržaja strateških dokumenata, zakona i podzakonskih akata, koji regulišu zaštitu dece od nasilja u institucijama u Bosni i Hercegovini i Republici Srbiji. Normativni, odnosno, zakonski okvir je analiziran posredno iz pregleda koji su obezbeđeni u strateškim dokumentima i priručnicima, dok su od strateških dokumenata analizirane strategije, akcioni planovi, protokoli i uputstva za njihovu primenu, a obavljene su i konsultacije za predstavnicima relevantnih institucija¹.

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Rezultati analize biće predstavljeni u dve oblasti: u prvoj je normativni i strateški okvir za zaštitu dece od nasilja u Srbiji, dok je u drugoj predstavljena situacija u Bosni i Hercegovini. Kao što je već navedeno, normativni i strateški okvir za zaštitu dece od nasilja analiziran je iz perspektive značaja za izradu internih procedura u

¹ Iako je preliminarna metodologija podrazumevala konsultacije sa predstavnicima institucija kako bi se razumela praksa i načini primene strateških dokumenata, one zbog epidemije virusa Covid-19 nisu obavljene na način koji je planiran već su konsultacije obavljene sa predstavnicima Ministarstva za ljudska i manjinska prava u BiH, Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja Republike Srbije i Saveta za prava deteta Vlade Republike Srbije. Važno je naglasiti da je u radu analiziran i citiran nacrt Strategije za zaštitu dece od nasilja u Republici Srbiji, koji je Vlada Republike Srbije usvojila u maju 2020. godine. U Bosni i Hercegovini do trenutka predaje rada nije bilo relevantnih promena.

okviru institucija. To je uslovalo da fokus istraživanja bude više na strateškim dokumentima, koja su specifična i nude detaljnije smernice za primenu zakona u institucijama, nego na normativnom okviru u obe države, koji je predstavljen u vidu taksativnog navođenja zakona relevantnih za zaštitu dece u određenim oblastima.

3.1. Republika Srbija

Za razumevanje normativnog okvira u Republici Srbiji, kako se navodi u predlogu Strategije za zaštitu dece od nasilja 2020-2023, treba pre svega, krenuti od Ustava Republike Srbije („Službeni glasnik RS”, broj 98/06) na osnovu koga deca uživaju ljudska prava primereno svom uzrastu i duševnoj zrelosti; deca su zaštićena od psihičkog, fizičkog, ekonomskog i svakog drugog iskorišćavanja ili zloupotrebljavanja (član 64. st. 1 i 3). Dalje se u nacrtu Strategije navode konkretni zakoni koji obezbeđuju zaštitu od nasilja u različitim sistemima (obrazovanje, zdravstvena zaštita, pravosuđe), podršku žrtvama nasilja, kao i zakoni koji sankcionišu krivična dela prema maloletnim licima i diskriminaciju dece po bilo kom osnovu, zakoni koji propisuju posebne mere prema maloletnim učiniocima krivičnih dela, kao i zakoni koji obezbeđuju zaštitu dece od eksploatacije².

U odnosu na strateški okvir kao relevantne strategije koje u određenim oblastima daju smernice za zaštitu dece od nasilja definisane su strategije, koje se odnose na mlade, na sprečavanje zloupotrebe droga, za socijalno uključivanje Roma i Romkinja, za rodnu ravnopravnost, za prevenciju i suzbijanje trgovine ljudima, za informacionu bezbednost i za razvoj sistema izvršenja krivičnih sankcija.³

² Porodični zakon („Službeni glasnik RS”, br. 18/05, 72/11 – dr. zakon i 6/15); Zakon o socijalnoj zaštiti („Službeni glasnik RS”, broj 24/11); Zakon o sprečavanju nasilja u porodici („Službeni glasnik RS”, broj 94/16); Krivični zakonik („Službeni glasnik RS”, br. 85/05, 88/05 – ispr., 72/09, 111/09, 121/09, 104/13, 108/14 i 94/16); Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela („Službeni glasnik RS”, broj 85/05); Zakono o posebnim merama za sprečavanje vršenja krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnim licima („Službeni glasnik RS”, broj 32/13); Zakon o zabrani diskriminacije („Službeni glasnik RS”, broj 22/09); Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja („Službeni glasnik RS”, br. 55/13, 101/17, 27/18 – dr. Zakon i 10/19); Zakon o sportu („Službeni glasnik RS”, broj 10/16); Zakon o radu („Službeni glasnik RS”, br. 24/05, 61/05, 54/09, 32/13, 75/14, 13/17 – odluka US, 113/17 i 95/18 – autentično tumačenje) sadrži sadrži odredbe kojima se posebno štiti zaposleni koji nije navršio 18 godina života, tj. dete; Zakon o sprečavanju zlostavljanja na radu („Službeni glasnik RS”, broj 36/10) odnosi se na zaštitu zaposlenih i ne propisuje posebnu zaštitu maloletnih zaposlenih; Zakon o zdravstvenoj zaštiti („Službeni glasnik RS”, broj 25/19)

³ Nacionalna strategija za mlade za period od 2015. do 2025. godine (2015); Strategija o sprečavanju zloupotrebe droga od 2014. do 2021. godine (2015); Strategiju za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji za period od 2016. do 2025. godine; Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost za period od 2016. do 2020. godine; Strategija prevencije i suzbijanja trgovine ljudima, posebno ženama i decom i zaštite žrtava za period od 2017. do 2022.; Strategija razvoja informacione bezbednosti u Republici Srbiji za period od 2017-2020 godine; Strategija razvoja sistema izvršenja krivičnih sankcija u Republici Srbiji od 2013 do 2020. zakon („Službeni glasnik RS”, br. 18/05, 72/11 – dr. zakon i 6/15); Zakon o socijalnoj zaštiti („Službeni glasnik RS”, broj 24/11); Zakon o sprečavanju nasilja u porodici („Službeni glasnik RS”, broj 94/16); Krivični zakonik Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela („Službeni glasnik RS”, broj 85/05); Zakono o

Prva strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja bila je doneta 2008. godine, a njoj su prethodile određene aktivnosti koje su bile značajne za uspostavljanje sistema zaštite dece od nasilja, kao što je formiranje Saveta za prava deteta Vlade Republike Srbije⁴.

U Nacionalnom planu akcije za decu iz 2004. godine, zaštita dece od nasilja istaknuta je kao jedan od prioritetnih strateških ciljeva do 2015. godine. Kao rezultat ovih reformskih promena počelo je sistematsko uspostavljanje i edukacija lokalnih multidisciplinarnih timova za zaštitu dece u više opština u Beogradu i Srbiji, kao i u pojedinim zdravstvenim ustanovama. Registrovan je i nagli porast broja dece koja su prepoznata kao zlostavljana ili zanemarena i koja se upućuju ovim timovima radi procene, tretmana i sprovođenja mera zaštite. Iskustva stručnjaka i pouke iz tih aktivnosti pokazali su da su glavne prepreke boljoj zaštiti dece u našoj sredini nedovoljna saradnja, nejasne uloge i podela odgovornosti među relevantnim službama odgovornim za zaštitu dece, kao i nedovoljno jasno definisani koraci u samom procesu zaštite deteta. Da bi se ove prepreke prevazišle i proces zaštite deteta unapredio usvojen je Opšti protokol za zaštitu deteta od zlostavljanja i zanemarivanja u okviru koga su predstavljene uloge i odgovornosti ustanova, organizacija i pojedinaca iz različitih sektora koji učestvuju u procesu zaštite deteta (socijalna zaštita, zdravstvo, obrazovanje, policija, pravosuđe i dr.), kao i koraci u samom procesu zaštite deteta. Opšti ciljevi Protokola su: unaprediti dobrobit dece kroz sprečavanje zlostavljanja i zanemarivanja; osigurati brz i koordinisani postupak koji štiti dete od daljeg zlostavljanja i zanemarivanja i obezbediti terapijsku pomoć detetu i porodici; osigurati da su svi preduzeti postupci i odluke, tokom celog postupka, u najboljem interesu deteta (Radojković Išpanović, 2011).

Nakon toga, u relevantnim ministarstvima su napravljeni i usvojeni posebni protokoli, koji dalje regulišu specifične uloge i postupke u procesu zaštite deteta u pojedinim sektorima, i to u ustanovama socijalne zaštite za decu (2006), policiji (2012), obrazovno-vaspitnim ustanovama (2007), sistemu zdravstvene zaštite (2009) i pravosudnim organima (2009).

Protokol u oblasti zdravstva za cilj ima i rehabilitaciju dece žrtava zlostavljanja i zanemarivanja (Pejović Milovanović & Kalanj, 2012), dok protokol sistema obrazovanja nešto drugačije definiše ciljeve jer ih deli na oblasti prevencije i intervencije (Ministarstvo prosvete Republike Srbije, 2009). Interesantan je nalaz da

posebnim merama za sprečavanje vršenja krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnim licima („Službeni glasnik RS”, broj 32/13); Zakon o zabrani diskriminacije („Službeni glasnik RS”, broj 22/09); Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja („Službeni glasnik RS”, br. 55/13, 101/17, 27/18 – dr. Zakon i 10/19); Zakon o sportu („Službeni glasnik RS”, broj 10/16); Zakon o radu („Službeni glasnik RS”, br. 24/05, 61/05, 54/09, 32/13, 75/14, 13/17 – odluka US, 113/17 i 95/18 – autentično tumačenje) sadrži sadrži odredbe kojima se posebno štiti zaposleni koji nije navršio 18 godina života, tj. dete; Zakon o sprečavanju zlostavljanja na radu („Službeni glasnik RS”, broj 36/10) odnosi se na zaštitu zaposlenih i ne propisuje posebnu zaštitu maloletnih zaposlenih; Zakon o zdravstvenoj zaštiti („Službeni glasnik RS”, broj 25/19)

⁴ Savet za prava deteta Vlade RS, internet prezentacija: <http://www.savetzapravadeteta.gov.rs/ot-nama-savet.php>

nijedan od ovih protokola ne definiše proceduru po kojoj bi se prijavilo nepridržavanje preporuka iz Protokola niti daje preporuke za reagovanje u situaciji u kojoj nasilje vrši predstavnik ustanove.

Značajno je napomenuti da Posebni protokol za zaštitu dece u ustanovama socijalne zaštite od zlostavljanja i zanemarivanja prepoznaje mogućnost da je zaposleni u ustanovi, odnosno, vaspitač zlostavljač, kao i da je zlostavljač član internog tima i opisana je procedura postupka u tim situacijama (Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike, 2006).

Posebni protokol za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama, kao što je ranije navedeno, ima nešto drugačiju strukturu od ostalih jer proces zaštite dece deli na prevenciju za stvaranje bezbedne sredine za život i rad dece i intervencije u slučajevima kada se dogodilo nasilje. Kao jedna od aktivnosti u oblasti prevencije definisana je izrada Programa za zaštitu dece/učenika od nasilja koja obuhvata plan preventivnih i interventnih koraka u radu. Procedure, odnosno, koraci u reagovanju su prilično detaljno definisani i to različito u odnosu na situacije nasilja među decom, nasilja odrasle osobe iz ustanove nad detetom i nasilja van ustanove nad detetom (Ministarstvo prosvete, 2007).

O tome kako i u kojoj meri su ustanove u različitim sistemima primenjivale posebne protokole u izveštaju koji je objavio UNICEF 2017. godine navodi se da nema pouzdanih podataka jer ne postoji razvijena metodologija za sistematično praćenje primene postojećih protokola, kako na nivou svakog pojedinačnog sektora u sistemu zaštite, tako i protokola koji uređuju međusektorsku saradnju. Kao izuzeci navode se Ministarstvo unutrašnjih poslova i sistem socijalne zaštite gde je Republički zavod za socijalnu zaštitu razvio metodologiju za praćenje (UNICEF, 2017), ali o tome analizom sajtova MUP-a i Republičkog zavoda nisu pronađeni detaljniji podaci.

Novinu u strateškom okviru Republike Srbije predstavlja nacrt Strategije za zaštitu dece od nasilja za period 2020-2023 kojom je predviđeno uspostavljanje mehanizama za sprovođenje i praćenje u institucijama, ali i revidiranje samih protokola u različitim sistemima (Ministarstvo za rad zapošljavanje boračka i socijalna pitanja, 2020).

3.2. Bosna i Hercegovina

Sprovedena analiza pokazala je da je normativni i strateški okvir za zaštitu dece od nasilja u Bosni i Hercegovini zbog složenosti državne strukture nešto komplikovaniji i moglo bi se reći neravnomerno razvijen u odnosu na različite delove države. U Smernicama za postupanje u slučaju nasilja nad decom u BIH koje je usvojilo Vijeće Ministara BIH 2013. godine radna grupa Ministarstva za

ljudska prava i izbjeglice BiH dat je pregled normativnog okvira relevantnog za zaštitu dece od nasilja.⁵

Od strateških dokumenata od značaja na državnom nivou važno je spomenuti pre svega Akcioni plan za djecu koji se u Bosni i Hercegovini izrađuje periodično od 2002. godine (2002-2010, 2011-2014, 2015 – 2018) i predstavlja odgovor na obaveze koje je BiH preuzela u odnosu na Konvenciju o pravima deteta i Milenijumske ciljeve razvoja. Sve Akcione planove prate izvještaji, koje usvaja Vijeće Ministara BiH. U pregledu stanja poslednjeg Akcionog plana, za period 2015-2018. navodi se da je "u oblasti posebnih oblika zaštite djece između ostalog potrebno nastaviti s mjerama suzbijanju nasilja nad djecom. Iz ove oblasti je specifični cilj: unaprijediti mehanizme zaštite djece i jačanje svijesti radi sprečavanja i suzbijanja nasilja nad djecom" (Vijeće Ministara BiH, 2015., str. 10), kao i mere koje iz njega proizlaze a odnose se na uređivanje zakonodavstva u oblasti zaštite dece od nasilja i usklađivanje sa preporukama Komiteta za prava deteta u toj oblasti. U oblasti zaštite dece od nasilja 2012. godine usvojena je Strategija za borbu protiv nasilja nad djecom 2012-2015 (Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, 2013). Ovaj dokument istekao je pre više od pet godina i, za razliku od Akcionog plana za djecu, nije najjasnije u kojoj je fazi izrada novog strateškog dokumenata ovog tipa.

Ipak neki podaci o implementaciji strategije nalaze se u Izveštaju o implementaciji Akcionog plana za djecu 2015-2018 za period 2015-2016 (Vijeće Ministara BiH, 2016). Na primer, u odnosu na izradu politike zaštite dece, koja bi uključivala obaveznu obuku, i etičke kodekse zaposlenih u svim institucijama koje rade direktno s decom navodi se da su Ministarstvo pravde BiH i Ministarstvo civilnih poslova BiH nadležnim institucijama uputili inicijativu i da se očekuje njihovo izveštavanje o tome. U odnosu na specifični cilj koji se odnosi na zaštitu dece od nasilja navodi se da zbog nedovoljnog broja kvalitativnih i kvantitativnih pokazatelja treba nastaviti sa procesom objedinjavanja podataka na osnovu mjera predviđenih u okviru ovog specifičnog cilja, kao i na osnovu inicijativa Vijeća za djecu BiH s ciljem izrade Posebnog izvještaja o problemu nasilja nad djecom u Bosni i Hercegovini. Konkretno, u odnosu na Strategiju za zaštitu dece od nasilja 2012-2015 spominje se i problem izveštavanja zbog teškoća u prikupljanju podataka od relevantnih institucija (Ibid).

Još jedan dokument osvrće se na problem nasilja nad decom i ukazuje na pomake u oblasti usklađivanja zakonodavstva, ali i na izazove koji se odnose na prikupljanju podataka o nasilju nad decom i neujednačenosti statistika, a to je Izveštaj o sprovođenju Konvencije o pravima deteta iz 2017. godine. U izvještaju se kao veoma značajan pomak prepoznaje usvajanje Smernica za postupanje u slučaju nasilja nad

⁵ Kazneni zakon BiH („Službeni glasnik BiH“, broj 37/03); Zakon o prekršajima BiH („Službeni glasnik BiH“, broj 20/04); Zakon o kaznenom postupku BiH („Službeni glasnik BiH“, broj 36/03); Zakon o zabrani diskriminacije BiH („Službeni glasnik BiH“, broj 59/09); Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH („Službeni glasnik BiH“, br. 16/03,102/09 i 32/10 – pročišćeni tekst); Okvirna politika unapređenja ranog rasta i razvoja djece u Bosni i Hercegovini („Službeni glasnik BiH“, broj 36/12).

decom u Bosni i Hercegovini od strane Vijeća Ministara Bosne i Hercegovine 2013. godine (Vijeće Ministara BiH, 2017).

Za razliku od Srbije gde postoje posebni protokoli za zaštitu dece od nasilja za većinu sektora u kojima se dolazi u kontakt sa decom koje su donela nadležna ministarstva, za Bosnu i Hercegovinu se način reagovanja različitih sektora nalazi na jednom mestu u Smjernicama za postupanje u slučaju nasilja nad decom u BiH (2013). Ovim dokumentom obuhvaćeni su sistem obrazovanja, socijalne zaštite, zdravstva i policije. U sistemu obrazovanja proces zaštite fokusiran je na prepoznavanje nasilja, obezbeđivanje hitnog zbrinjavanja deteta i prijavljivanje nadležnim institucijama (policija i centar za socijalni rad). U odnosu na počinioc prepoznaje se nasilje u instituciji i nasilje van institucije⁶. U okviru sistema socijalne zaštite opisan je proces zaštite dece u centru za socijalni rad kao organu koji je nadležan za postupanje u svim slučajevima nasilja. Spomenute su kao značajne i ustanove za smeštaj dece, ali proces zaštite dece u njima nije opisan. Zdravstveni sistem, takođe, ima obavezu da reaguje u slučajevima nasilja nad decom i u Smjernicama je opisan proces u kome se dolazi do informacija ili sumnja na nasilje, da bi se dijagnostikom utvrdilo nasilje i reagovalo prijavom nadležnim organima i terapijskim pristupom. U radu policije u slučajevima nasilja nad decom ističe se značaj multisektorske saradnje, odnosno saradnje sa organom starateljstva i značaj adekvatnog tretmana žrtve. U ovom sistemu takođe spominje se mogućnost da je nasilje počinila osoba iz institucije i da je u tom slučaju važno reagovati unutar kao i van ustanove (Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, 2013).

Na kraju, u analizi normativnog i strateškog konteksta BiH važno je naglasiti da je potreba za jasnim standardima i procedurama u radu sa decom prepoznata i u Smjernicama za procjenu i utvrđivanje najboljeg interesa djeteta, koje je Ministarstvo za ljudska i manjinska prava i izbjeglice BiH objavilo 2018. godine. U Smjernicama se navodi da je jedan od ključnih prioriteta u osiguravanja najboljeg interesa deteta upravo izrada službenog dokumenta o sigurnosti dece i uputstva za njegovu primenu koje bi sadržalo jasne korake i aktivnosti koje se moraju preduzeti u slučaju sumnje na nasilje ili ugrožavanje bezbednosti deteta. Pored toga, veoma konkretno se navode određene mere koje politike zaštite dece treba da sadrže a to su: provera profesionalaca koji rade sa decom, kreiranje pravila ponašanja za sve osobe koje dolaze u direktan kontakt s decom i kreiranje i realizacija obuka kako bi se zaposleni upoznali sa ovim merama (Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, 2018).

⁶ Tako se spominje „odgovorna osoba” nije definisano ko je to i generalno u odnosu na interne procedure nije detaljnije opisan redosled delovanja. Specifičan protokol, koji se većim delom dotiče zaštite dece od nasilja u školi ima Hercegovačko-neretvanski kanton koji je 2012. godine donelo tamošnje Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta. U tom protokolu se propisuju procedure za različite vrste nasilja, od vršnjačkog do nasilja koje bi zaposleni mogli da izvrše nad nekim od učenika. Procedura u kojoj se otkrije da je zaposleni na bilo koji način ugrozio bezbednost deteta definisana je članom 12.

4. DISKUSIJA I ZAKLJUČCI

Opšti zaključak koji se nameće imajući u vidu dostupne podatke o politikama zaštite dece od nasilja u institucijama u Bosni i Hercegovini i Srbiji je da su u obe države u poslednjih desetak godina uloženi značajni naponi da se problem nasilja nad decom prepozna kao prioritetan i učini vidljivim, kao i da se kreiraju insitucionalni mehanizmi kojima će se država suprostaviti ovom problemu. Normativni okvir u obe države je prilagođen i kreirani su strateški dokumenti koji bi usmeravali ove aktivnosti, ali je u obe države primetan nedostatak monitoringa i evaluacije postignutog. Takođe, u obe države postoji praznina između poslednjeg i aktuelnog (nedostajućeg) strateškog okvira kao i potreba da se postojeći protokoli i smernice koji operacionalizuju strateške dokumente osavremene, s tim što je Srbija 2020. godine usvojila novu Strategiju za zaštitu dece od nasilja sa Akcionim planom.

Protokoli za zaštitu dece od nasilja i priručnici odnosno, uputstva za njihovu upotrebu su neujednačenog kvaliteta u odnosu na sektore i postavljaju različiti nivo zahteva u odnosu na institucije⁷.

Konkretizacija, operacionalizacija i aktuelna primena strateških pravaca kada su u pitanju politike/procedure zaštite dece u institucijama predstavlja otvoreno pitanje, jer je teško doći do podataka o tome kako se postojeći protokoli i smernice primenjuju i da li i kakve interne procedure imaju institucije relevantnih sistema (obrazovanje, zdravstvo, škole, policija).

Iako postoji različit nivo strateškog planiranja i normiranja u oblasti zaštite dece od nasilja na nivou država (u obe države postoje strategije za zaštitu dece od nasilja, ali se u Srbiji procedure u sektorima definišu obavezujućim protokolima, dok su u BIH na nivou smernica propisanih od strane Ministarstva za ljudska i manjinska prava na nivou Federacije) nema većih razlika u sadržaju. Usmerenost strateških dokumenata je slična, kao i nedostaci i potrebe za unapređenjem. Na primer, u obe države primetna je potreba za novijim definicijama nasilja s obzirom na to da u vreme kada su strateški dokumenti usvajani nasilje na internetu nije još uvek bilo prepoznato kao problem.

Vežano za procedure, u obe države je dominantni fokus na fazi prijavljivanja nasilja nad decom i to nasilja koje se dešava van ustanove ili u samoj ustanovi od strane drugih korisnika. Potencijalna mogućnost nasilja nad detetom od strane zaposlenih u ustanovi javlja se samo u protokolima nekih sistema, dok se nasilje ili neadekvatno ponašanje od strane spoljnih saradnika ili partnerskih organizacija i ne spominje. U tom kontekstu značajno bi bilo podstaći institucije ne samo na prepoznavanje ovih oblika nasilja, već i detaljno propisivanje procedura za reagovanje u situacijama kada

⁷ U pojedinim sektorima fokus je isključivo na postupanju u slučajevima prijave nasilja nad decom, dok se u drugim sektorima prepoznaje značaj internih procedura kako bi se deci obezbedila sveukupna bezbednost kako od strane ljudi spolja, tako od strane zaposlenih u instituciji. U tom smislu postavljanje odgovorne osobe, planiranje aktivnosti prevencije i edukacija zaposlenih se prepoznaje kao veoma važna.

se nasilje nad decom dogodi od strane zaposlenih u ustanovi ili partnerskoj organizaciji. Pored toga, iako su informisanje i obučavanje oblasti koje prepoznaje većina dokumenata uključenih u analizu, oblast prevencije je potrebno dodatno unaprediti u delu procedura koje se tiču zapošljavanja, angažovanja, informisanja i obuke kako zaposlenih tako i spoljnih saradnika.

Imajući u vidu navedene nedostatke i potrebu za unapređenjem ove oblasti, politike za očuvanje sigurnosti dece predstavljaju upravo takve interne mehanizme, koji mogu omogućiti organizacijama da na adekvatan način u skladu sa svojim mandatom osiguraju bezbednost dece.

LITERATURA:

- (1) Ferguson, H. (2014). „What Social Workers Do in Performing Child Protection Work: evidence from Research into Face-to-Face Practice“. *Child and Family Social Work*, Wiley Online Library. <https://doi:10.1111/cfs.12142>.
- (2) Hayes, D., & Spratt, T. (2009). Child welfare interventions: Patterns of social work practice. *British Journal of Social Work*, 39(8), 1575-1597.
- (3) Keeping Children Safe (2006). Uputstva Koalicije Čuvajmo sigurnost dece. Available at: <http://www.keepingchildrensafe.org.uk/>
- (4) Keeping Children Safe (2014). Understanding Child Safeguarding: A facilitators guide. Available at: <https://resourcecentre.savethechildren.net/library/understanding-child-safeguarding-facilitators-guide>
- (5) Konvencija UN o pravima deteteta. „Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori“, broj 15/90 i „Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori“, br. 4/96 i 2/97.
- (6) Milosavljević, M. (1998). *Socijalni rad na međi vekova*. Beograd: Draganić.
- (7) Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta Hercegovačko-neretvanskog kantona (2012). Protokol o postupanju u slučaju nasilja u školi.
- (8) Ministarstvo pravde Republike Srbije (2009). Posebni protokol o postupanju pravosudnih organa u zaštiti maloletnih lica od zlostavljanja i zanemarivanja.
- (9) Ministarstvo prosvete Republike Srbije (2007). Posebni protokol za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama.
- (10) Ministarstvo prosvete Republike Srbije (2009). Priručnik za primenu Posebnog protokola za zaštitu dece i učenika od nasilja zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama.
- (11) Ministarstvo rada zapošljavanja i socijalne politike Republike Srbije (2006). Posebni protokol u ustanovama socijalne zaštite za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja.
- (12) Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije (2012). Posebni protokol o postupanju policijskih službenika u zaštiti maloletnih lica od zlostavljanja i zanemarivanja.
- (13) Ministarstvo za ljudska prava i izbeglice Bosne i Hercegovine (2012). Izveštaj o implementaciji Strategije za borbu protiv nasilja nad djecom 2007-2010. Available at: <http://mhrr.gov.ba/PDF/LjudskaPrava/Izvestaj%20o%20implementaciji%20Strategije%20za%20borbu%20protiv%20onasilja%20nad%20djecom%202007-2010%20.pdf>
- (14) Ministarstvo za ljudska prava i izbeglice Bosne i Hercegovine (2013). Smjernice za postupanje u slučajevima nasilja nad djecom u Bosni i Hercegovini.
- (15) Ministarstvo za ljudska prava i izbeglice Bosne i Hercegovine (2018). Smjernice za procjenu i utvrđivanje najboljeg interesa djeteta – vodič za profesionalce.

- (16) Ministarstvo za rad zapošljavanje boračka i socijalna pitanja (2020). Strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja za period 2020-2023 i Akcioni plan za primenu Strategije za prevenciju i zaštitu dece od nasilja za period 2020-2023 (Predlog) Available at: <https://www.minrzs.gov.rs/srb-lat/aktuelnosti/saopstenja/javna-rasprava-o-predlogu-strategije-za-prevenciju-i-zastitu-dece-od-nasilja-za-period-od-2020.-do-2023.-godine-sa-dvogodisnjim-akcionim-planom>
- (17) Pejović Milovanović, M., & Kalanj, D. (2012). In: M. Pejović Milovanović & D. Kalanj (Ur.), *Priručnik za primenu Posebnog protokola sistema zdravstvene zaštite za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja*. Beograd: Institut za mentalno zdravlje.
- (18) Pravilnik o Protokolu postupanja u ustanovi u odgovoru na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje (2019). "Sl. glasnik RS", br. 46/2019.
- (19) Radojković Išpanović, V. (2011). "Zaštita deteta od zlostavljanja i zanemarivanja". U: V. Radojković Išpanović (Ur.), *Zaštita deteta od zlostavljanja i zanemarivanja – primena Opšteg protokola* (str. 53-68). Beograd: Centar za prava deteta.
- (20) Save the Children International (2019). Child Safeguarding Policy. Available at: https://www.savethechildren.net/sites/www.savethechildren.net/files/SCI_HR_POL_Child%20Safeguarding%20External%20Policy_EN.docx.pdf
- (21) Savet za prava deteta Vlade Republike Srbije. Available at: <http://www.savetzapravadeteta.gov.rs/o-nama-savet.php>
- (22) UNICEF Australia (2018). Child Safeguarding Policy. Available at: <https://www.unicef.org.au/Upload/UNICEF/Media/AboutUs/AccountabilityandGovernance/UA-Child-Safeguarding-Policy.pdf> Posećeno: 25.03.2021.god.
- (23) Unicef (2017). *Nasilje prema deci u Srbiji – determinante, faktori i intervencije*. Beograd: UNICEF Srbija.
- (24) Vijeće Ministara Bosne i Hercegovine (2015). Akcioni plan za djecu Bosne i Hercegovine 2015-2018.
- (25) Vijeće Ministara Bosne i Hercegovine (2016). Izveštaj o provođenju Akcionog plana za djecu BiH 2015 – 2018.za period od juna 2015. do aprila 2016. godine.
- (26) Vijeće Ministara Bosne i Hercegovine (2017). Kombinirani V i VI periodični izvještaj Bosne i Hercegovine o provođenju Konvencije o pravima djeteta
- (27) Žegarac, N. (2004). *Deca koja čekaju*. Beograd: Save the Children.

INSTITUTIONAL POLICY FOR CHILD SAFEGUARDING AS A MECHANISM FOR IMPROVING THE CHILD PROTECTION SYSTEM IN VIOLENCE IN STATE INSTITUTIONS OF THE REPUBLIC OF SERBIA AND BOSNIA AND HERZEGOVINA

Violence against children is one of the most serious forms of violation of basic human rights. Significant efforts have been made in Bosnia and Herzegovina and the Republic of Serbia to protect children from violence at the systemic level, but these processes, as well as their effects, have not been thoroughly evaluated so far. In order to review and better understand the context for the protection of children from violence in institutions, an analysis was conducted in which the normative and strategic framework in both countries were critically reviewed. The goal of this paper is to present the results of the analysis which indicate the existence of a good basis in the normative and strategic framework, but also the need to strengthen the capacity of institutions through improving existing procedures, introducing child safeguarding policies and improving competencies of professionals to recognize and respond to situations in which the safety of children is at risk.

KEYWORDS: *violence against children / child safeguarding
policy / institutions*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2022 / Vol. XLI / 2-3 / 141-154
Pregledni naučni rad
Primljeno: 15. novembar 2022. godine
Prihvaćeno: 14. decembar 2022. godine
DOI: 10.47152/ziksi2022310
UDK: 364-786-058.57
159.923.072.59:343.91-051-025.32

ISTRAŽIVANJA DIMENZIJA KRIMINALNE KARIJERE: IMPLIKACIJE ZA TRETMAN HRONIČNIH PRESTUPNIKA

Dragana BOGIĆEVIĆ*

Kriminalna karijera opisuje dugoročne obrasce kriminalne aktivnosti duž celokupnog životnog toka prestupnika. Odlikuje je početak, perzistencija, eskalacija i okončanje. Poznavanje kontinuuma kriminalne karijere i njenih dimenzija direktno je u funkciji razumevanja razvoja kriminalnog ponašanja, ali i tretmana hroničnih prestupnika. Brojne istraživačke studije kriminalne karijere i njenih dimenzija, a posebno frekvencije i trajanja imaju svoj doprinos u tretmanu tzv. hroničnih prestupnika. Stoga je cilj ovog rada da kroz prikaz ključnih istraživanja dimenzija kriminalne karijere ukaže na koji način se postojeća saznanja mogu iskoristiti u tretmanu hroničnih prestupnika. U radu su, nakon objašnjenja dimenzija kriminalne karijere, prikazani ključni rezultati istraživanja dimenzija kriminalne karijere i na kraju, izvedene implikacije koje mogu biti od značaja za unapređenje tretmana hroničnih prestupnika.

KLJUČNE REČI: kriminalna karijera / dimenzije kriminalne karijere / tretman / hronični prestupnici

* Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju. E-mail: draganabogi@outlook.com

1. UVOD

Paradigma kriminalne karijere uvodi se u kriminologiju krajem 70-ih godina prošlog veka. Tokom naredne decenije, dolazi do njenog ozbiljnijeg prihvatanja što je uslovalo porast broja istraživanja u ovoj oblasti. Polazna pretpostavka svih istraživanja kriminalne karijere bila je da pojedinci započinju svoju kriminalnu karijeru na određenom uzrastu, sa izvesnom stopom individualnog kriminala učestvuju u ukupnom kriminalu, čine raznovrsna krivična dela i na kraju, prestaju sa kriminalnim ponašanjem (Piquero et al., 2003). Na temelju ove postavke sprovedeno je do današnjih dana mnoštvo kvalitativnih i kvantitativnih studija koje su težile da otkriju dugoročne obrasce kriminalne aktivnosti duž celokupnog životnog toka prestupnika i objasne inicijaciju, perzistenciju, eskalaciju i terminaciju kriminalnog ponašanja. Pored toga, istraživanjima kriminalne karijere uočeno je da je mala grupa prestupnika odgovorna za većinu svih krivičnih dela, a nazvana je hroničnim prestupnicima (Wolfgang et al., 1972). Pregledom relevantne literature uviđa se da saznanja iz studija o pojedinačnim dimenzijama kriminalne karijere mogu imati svoju primenu u tretmanu hroničnih prestupnika. Stoga je cilj ovog rada da kroz prikaz ključnih istraživanja dimenzija kriminalne karijere ukaže na koji način se postojeća saznanja mogu iskoristi u tretmanu hroničnih prestupnika.

2. DIMENZIJE KRIMINALNE KARIJERE

Kriminalna karijera se najopštije definiše kao „karakterizacija longitudinalnih sekvenci kriminalnog ponašanja jednog prestupnika“ (Blumstein et al., 1986: 12). Istraživanjima su prvobitno izdvojene četiri dimenzije kriminalne karijere – participacija, frekvencija, trajanje i ozbiljnost, a nešto kasnije izdvojena je i peta dimenzija – obrasci saučesništva.

2.1. Participacija

Participacija ili prevalencija ukazuje na procentualno učešće određene populacije u ukupnom kriminalu tokom određenog vremenskog perioda. Može se odražavati na dva načina, kao deo ispitivane populacije koji je učinio barem jedno krivično delo do određenog uzrasta (kumulativna participacija), ili kao deo populacije koji je aktivan u vršenju krivičnih dela tokom posmatranog perioda (aktuelna participacija). Pod aktivnim prestupnicima podrazumevaju se kako oni pojedinci koji su prvi put izvršili krivično delo tokom posmatranog perioda – primarni prestupnici, tako i hronični prestupnici koji su započeli svoju kriminalnu aktivnost u ranijem periodu, ali su bili aktivni u kriminalu tokom posmatranog perioda (Piquero et al., 2003).

Procene o stopi participacije mogu varirati usled nekoliko faktora. Pre svega, rezultati procene zavise od metode izveštavanja o učešću u kriminalnim aktivnostima. Očekivano, stopa participacije viša je ukoliko se podaci prikupljaju samoizveštavanjem ispitanika, nego kada se prikupljaju iz zvanične evidencije. Drugo, stopa participacije razlikuje se i zavisno od tipa kriminala za koji se meri

participacija. Razumljivo je da će stopa participacije biti veća kod manje ozbiljnih oblika kriminala u poređenju sa oblicima kriminala koji imaju visok stepen društvene opasnosti. Treće, kada se podaci prikupljaju iz zvanične evidencije, procene o participaciji biće više ukoliko su zasnovane na policijskim izveštajima nego procene koje su zasnovane na sudskim presudama ili hapšenjima. Na kraju, procene o participaciji variraju i zavisno od karakteristika i reprezentativnosti uzorka, pa je očekivano da će stopa participacije biti viša u zatvorskoj populaciji u poređenju sa opštom populacijom (Piquero et al., 2003).

Blumstein i saradnici (Blumstein et al., 1986) izvestili su da je oko 15% muškaraca koji žive u gradovima do 18. godine uhapšeno za barem jedan od osam ozbiljnih krivičnih dela (npr. ubistvo, silovanje, krađa), a 25-45% za prekršaj koji nije iz domena saobraćaja. Korišćenjem podataka iz Filadelfijske studije¹, Trejsi i saradnici (Tracy et al., 1990, prema Piquero et al., 2003) su utvrdili da je 33% ispitivanih dečaka i 14% devojčica imalo kontakt sa policijom do uzrasta od 18. godina. Na osnovu podataka iz Kembridž studije², Farrington i saradnici (Farrington et al., 2009) utvrdili su da je 41% ispitanika bilo osuđeno za izvršenje krivičnog dela do njihove 50. godine. Posmatrajući isključivo period maloletstva (od 10. do 16. godine) 21% muškaraca bilo je osuđeno za izvršenje krivičnog dela. Autori su zaključili da stopa participacije raste do 17. godine, a nakon toga opada. Najveća stopa rasta prevalencije zabeležena je na uzrastu od 14. godina, dok je najveća stopa pada prevalencije zabeležena na uzrastu od 23. godine. Na osnovu podataka iz Pitsburške studije mladih³, utvrđeno je da je 42.5% najmlađe kohorte ispitanika, a 50% najstarije kohorte ispitanika bilo osuđeno za barem jedno krivično na uzrastu od 10. do 30. godine (Ahonen et al., 2021).

U nekoliko studija procene o participaciji u kriminalnim aktivnostima vršene su na osnovu samoiskaza ispitanika. Eliot (Elliott, 1994) ukazuje da je kumulativna participacija ozbiljnih, nasilnih krivičnih dela oko 30%. U jednom istraživanju (Le Blanc & Frechette, 1989, prema Piquero et al., 2003) 97% kanadskih mladića prijavilo je da je tokom adolescencije izvršilo najmanje jedno krivično delo. Na osnovu podataka iz Kembridž studije, samoiskazom ispitanika, 93% ispitivanih dečaka prijavilo je da je izvršilo barem jedno od osam specifičnih krivičnih dela (npr. krađa, telesne povrede, vandalizam) (Farrington et al., 2009). Samoiskazom

¹ Filadelfijska studija kohorte rođenja (*Philadelphia Birth Cohort Study I – 1945*) – prospektivna longitudinalna studija rađena na uzorku od 9945 dečaka rođenih 1945. godine u gradu Filadelfija, država Pensilvanija, koji su od desete do sedamnaeste godine (period od 1955. do 1962. godine) živeli u Filadelfiji.

² Kembridž studija o razvoju delinkventa (*Cambridge Study in Delinquent Development*) – longitudinalna prospektivna studija o razvoju antisocijalnog i kriminalnog ponašanja čija je realizacija započela 1961. godine i još uvek traje. Uzorkom studije obuhvaćeno je 411 dečaka rođenih 1953. godine u južnom Londonu.

³ Pitsburška studija mladih (*Pittsburgh Youth Study*) sprovedena na uzorku od 1517 dečaka učenika prvog, četvrtog ili sedmog razreda. Deo je šireg programa uzroka i korelata delinkvencije – Uzroci i korelati (*Program of Research on the Causes and Correlates of Delinquency - Causes and Correlates*) koji je započeo sa realizacijom 1986. godine na inicijativu Kancelarije za maloletničko pravosuđe i prevenciju delinkvencije (*Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention – OJJDP*).

ispitanika, korišćenjem podataka iz Pitsburške studije mladih, 56% najmlađe i čak 76.5% najstarije uzrasne kohorte izvršilo je jedno ili više krivičnih dela na uzrastu između 10. i 30. godina (Ahonen et al., 2021).

Nezavisno od načina prikupljanja podataka, na osnovu rezultata istraživanja mogu se izvesti dva zaključka. Prvo, stopa participacije u ukupnom kriminalu značajno je viša kod osoba muškog pola u odnosu na ženski pol, naročito kada su u pitanju ozbiljna krivična dela. Mofit (Moffitt et al., 2001, prema Piquero et al., 2013) je, korišćenjem podataka iz Dunedin studije⁴, ukazala da su dečaci u značajno višem riziku da do 18. godine imaju kontakt sa policijom i budu osuđeni, naročito za nasilna krivična dela, u poređenju sa devojčicama. Drugo, postoji snažna povezanost između uzrasta i participacije. Većina prestupnika se u kriminalne aktivnosti uključuje na uzrastu mlađem od 18. godina (Piquero et al., 2003). Blumštajn i saradnici (Blumstein et al., 1986) navode da polovina prestupnika koja biva uhapšena u bilo kom periodu života, prvo krivično delo izvrši pre 18. godine. Prema procenama iz zvanične statistike najveći broj ispitanika se u kriminalne aktivnosti uključuje između 14. i 18. godine, dok je taj uzrast još niži ukoliko se podaci prikupljaju samoizveštavanjem (od 13 do 17 godine) (Elliott, 1994).

2.2. Frekvencija

Frekvencija, kao druga dimenzija kriminalne karijere, izražava učestalost kriminala aktivnih prestupnika. Reflektuje se kroz stopu individualnog kriminala, odnosno prosečan broj prestupa koje izvrše aktivni prestupnici tokom kriminalne karijere (označava se grčkim slovom lambda - λ). (Blumstein et al., 1988).

Korišćenjem podataka iz Randove ankete osuđenika⁵ dobijeni su rezultati koji ukazuju da su prestupnici učinili između 14.9 (Teksas) i 50.3 (Mičigen) teških krađa i između 4.8 (Teksas) i 21.8 (Kalifornija) razbojništava. Ukoliko se posmatra 10% najaktivnijih osuđenika, podaci o individualnoj frekvenciji značajno su viši. Naime, 10% najaktivnijih osuđenika prijavilo je 600 izvršenih krivičnih dela u periodu od dve godine koje su prethodile izvršenju kazne zatvora (Chaiken & Chaiken, 1982). Na osnovu podataka iz Kembridž studije, uočena je frekvencija od 112 krivičnih dela po prestupniku samoizveštavanjem ispitanika, a 3.3 krivičnih dela po prestupniku ukoliko se posmatraju podaci iz zvanične evidencije (Farrington et al., 2014). Blumstein i saradnici (Blumstein et al., 1986) rezimirali su varijacije individualne stope kriminala aktivnih prestupnika prema polu i uzrastu. U odnosu na pol, otkrivena je niska stopa varijacije u frekvenciji između muškaraca i žena (2:1) za većinu krivičnih dela. Iako je stopa participacije ženskog pola u kriminalnim

⁴ Dunedin studija (*The Dunedin Multidisciplinary Health and Development Study – Dunedin Study*) – longitudinalna studija zdravlja, razvoja i blagostanja koja se sprovodi na opštem uzroku Novozelanzana koji su rođeni 1972-73. godine koji se i dalje intervalno prate i procenjuju.

⁵ Randova anketa zatvorenika (*Rand Inmate Survey – Rand Survey of Prison and Jail Inmates*) je realizovana 1978. godine od strane Rand korporacije (*RAND Corporation*) u tri američke države (Kalifornija, Mičigen i Teksas) na uzorku od 2190 osuđenih lica muškog pola.

aktivnostima značajno niža, ženske osobe koje su aktivni prestupnici vrše krivična dela u sličnim frekvencijama kao osobe muškog pola. U odnosu na uzrast, otkrivene su neznatne promene u frekvencijama za specifična krivična dela, ali ukoliko se posmatraju svi tipovi kriminala uočen je porast frekvencije u periodu maloletstva i pad tokom odraslog doba.

Sumiranjem postojećih saznanja o frekvenciji, Spelman (Spelman, 1994) iznosi sledeće zaključke. Prvo, kroz studije postoje različite vrednosti za procenu frekvencije prestupa zbog različitog definisanja i operacionalizacije stope prestupa. Drugo, varijacije u frekvencijama presupa mogu se pripisati razlikama u populaciji obuhvaćenoj uzorkom, pa je očekivano frekvencija viša u zatvorskoj populaciji u odnosu na populaciju prestupnika kojima je izrečena neka druga krivična sankcija. Treće, prosečan prestupnik izvrši oko osam prestupa godišnje, dok prestupnici koji su u nekom periodu svog života izvršavali zatvorsku kaznu izvrše od 30 do 50 prestupa godišnje. Prosečan prestupnik koji dolazi na izvršenje zatvorske kazne, u godini koja prethodi institucionalizaciji, izvrši između 60 i 100 prestupa. Četvrto, prestupnici ne vrše sve vreme krivična dela. Postoje dokazi koji ukazuju da veliki broj prestupnika ima duge vremenske periode u kojima uopšte ne vrše krivična dela. Na kraju, distribucija frekvencije kriminala je visoko zakrivljena, što ukazuje da mali broj prestupnika čini krivična dela u mnogo višim stopama od stope prosečne individualne frekvencije.

2.3. Trajanje

Kada je u pitanju trajanje kriminalne karijere, pravi se razlika između trajanja kriminalne karijere i trajanja rezidualne karijere. Trajanje ili dužina kriminalne karijere podrazumeva period od inicijacije do terminacije kriminalne karijere, odnosno period od izvršenja prvog do poslednjeg krivičnog dela prestupnika. Sa druge strane, trajanje rezidualne karijere predstavlja očekivano vreme koje je preostalo do okončanja kriminalne karijere (Blumstein et al., 1986).

U izučavanju trajanja kriminalne karijere izdvajaju se dva pristupa. Prvi pristup povezan je sa individualnom frekvencijom i odnosi se na predviđanje ostatka vremena do kraja kriminalne karijere nakon svakog novog prestupa. Drugi pristup usmeren je na prosečno trajanje celokupne kriminalne karijere i odnosi se na vreme od prvog do poslednjeg prestupa.

Spelman (Spelman, 1994) je, korišćenjem podataka iz Randove ankete zatvorenika, procenio da je prosečna dužina kriminalne karijere od šest do sedam godina. Pored toga, ukazao je da veću stopu terminacije imaju mladi i neiskusni prestupnici koji se nalaze u prvih pet godina svojih karijera, u odnosu na starije prestupnike. Međutim, nakon pet godina trajanja karijere stopa terminacije se izjednačava i ne zavisi od uzrasta. Povećanje stope terminacije zapaža se tek kod prestupnika čija aktivna kriminalna karijera traje preko 20 godina. Na uzorku muškaraca i žena rođenih 1953. godine, koji su praćeni do njihove 31. godine, utvrđeno je da je prosečno trajanje kriminalne karijere 7.4 godina za muškarce, i 4.9 godina za žene. Na istom uzorku, kada su ispitanici imali 40. godina, dobijene su procene o prosečnom

trajanju karijere od 9.7 godina za muškarce i 5.6 godina za žene (Home Office Statistical Bulletin, 1995, prema Piquero et al., 2004). U okviru Kembridž studije Farington i saradnici (Farrington et al., 1998) su prateći ispitanike do srednjeg odraslog doba ukazali da je prosečno trajanje kriminalne karijere 10 godina. Pored toga, Farington i saradnici procenjivali su trajanje karijere u zavisnosti od uzrasta na kome započinje. Očekivano, prosečna dužina kriminalne karijere značajno se smanjuje sa povećanjem uzrasta na kome prestupnici započinju sa vršenjem krivičnih dela. Piquero i saradnici (Piquero et al., 2004) su procenili da prosečna dužina karijere među ozbiljnim maloletnim prestupnicima koji su po uslovnom otpustu praćeni 150 meseci, iznosi nešto više od 17 godina. Kao i u ostalim studijama, potvrđeno je da uključivanje u kriminalne aktivnosti na mlađem uzrastu produžava trajanje kriminalne karijere.

Blumštajn i saradnici (Blumstein et al., 1982) su sproveli najdetaljniju studiju o trajanju kriminalne karijere iz koje je izvučeno šest ključnih zaključaka. Prvo, prosečan prestupnik čini krivična dela u periodu od pet godina, sa prosečnim trajanjem kriminalne karijere između 4.2 i 7 godina za imovinska i krivična dela protiv života i tela. Drugo, otkriveno je da je prosečno trajanje kriminalne karijere prilično stabilno. Treće, uočeno je da stopa terminacije varira tokom karijere, najpre opada, zatim stagnira i na kraju pokazuje porast. Četvrto, trajanje kriminalne karijere povezano je sa uzrastom na kome počinje. Započinjanje karijere na mlađem uzrastu predviđa duže trajanje kriminalne karijere. Peto, trajanje kriminalne karijere varira u zavisnosti od vrste krivičnih dela koja prestupnici vrše. Prestupnici koji vrše krivična dela protiv imovine imaju najkraću kriminalnu karijeru (4-6 godina), dok je najduže trajanje kriminalne karijere uočeno kod krivičnih dela ubistva i teške telesne povrede (oko 10 godina). Na kraju, kod prestupnika koji ostanu aktivni u kriminalu na uzrastu od 30. godina, može se očekivati produžetak kriminalne karijere za još 10 godina.

2.4. Ozbiljnost

Ozbiljnost, kao četvrta dimenzija kriminalne karijere, u najužem smislu odnosi se na tendenciju da se tokom kriminalne karijere vrše ozbiljni prestupi. U širem smislu, ona obuhvata još tri fenomena: eskalaciju – tendencija da se sa napretkom karijere vrše sve ozbiljniji i teži prestupi, specijalizaciju – tendencija da se u uzastopnom kriminalu pojavljuju prestupi iste vrste i generalizaciju – tendencija da se u uzastopnom kriminalu vrše raznovrsni prestupi (Piquero et al., 2003). Iako su svi ovi fenomeni obuhvaćeni studijama proučavanja sekvenci različitih tipova kriminala u individualnoj kriminalnoj karijeri, najviše istraživanja je posvećeno fenomenu specijalizacije.

Prilikom ispitivanja fenomena specijalizacije korišćene su različite metodološke tehnike. Ipak, uočeno je da se specijalizacija dešava u malom broju slučajeva, kao i da je izraženija kod prestupnika koji čine veliki broj krivičnih dela tokom karijere (Tracy et al., 1990, prema Piquero et al., 2003). Korišćenjem podataka iz Randove ankete osuđenika, uočena je specijalizacija imovinskih prestupa (Spelman 1994),

mada osuđenici generalno imaju tendenciju da prijavljuju značajno više raznovrsnih krivičnih dela nego prestupa iste vrste (Chaiken & Chaiken, 1982). Posmatrajući fenomen specijalizacije kroz različite uzraste, uočeno je da se ona češće javlja kod odraslih prestupnika u odnosu na maloletne prestupnike (Cohen 1986, prema Piquero et al., 2003).

Pojedini naučnici bili su usmereni na ispitivanje specijalizacije nasilnih delikata. Međutim, korišćenjem podataka iz Kembridž studije, otkriveno je malo dokaza o specijalizaciji nasilnih delikata. Zaključeno je da je najснаžniji prediktor za izvršenje nasilnih delikata tokom kriminalne karijere broj prestupa, odnosno verovatnije je da će prestupnici sa visokom stopom frekvencije kriminala akumulirati nasilne delikte tokom svoje karijere (Piquero et al., 2007).

Blumštajn (Blumstein et al., 1988) je proučavajući krivične dosjee prestupnika iz Mičigena otkrio da je tendencija da se vrše ozbiljni prestupi relativno stabilna tokom karijere, s tim da se kod određenog, malog broja prestupnika uočava povećanje ozbiljnosti u uzastopnim prestupima. Trejsi i saradnici (Tracy et al., 1990, prema Piquero et al., 2003) su istraživali eskalaciju koristeći podatke iz obe Filadelfijske studije kohorte⁶ i ukazali da generalno govoreći u slučaju ponavljanja prestupa, svaki naredni prestup teži je i ozbiljniji u odnosu na prethodni.

U direktnoj vezi sa fenomenom specijalizacije jeste suprotan fenomen generalizacije. Istraživanja ukazuju da odrasli prestupnici imaju tendenciju da vrše različita krivična dela koja pripadaju istom tipu kriminala (npr. imovinski prestupi, nasilni prestupi) i slabiju tendenciju da vrše krivična dela različitih tipova. Kod maloletnih prestupnika ta granica nije toliko oštra, pa se kod njih zapaža tendencija da vrše krivična dela koja pripadaju različitom tipu (Blumstein et al., 1986).

2.5. Obrasci saučesništva

Poslednja dimenzija kriminalne karijere jesu obrasci saučesništva koji ukazuju na okolnost da li pojedinci tokom kriminalne karijere vrše krivična dela samostalno ili u saučesništvu sa drugima (Reiss, 1988).

Korišćenjem podataka iz Kembridž studije, kako bi ispitali obrasce saučesništva, Piquero i saradnici (Piquero et al., 2007) došli su do nekoliko ključnih saznanja. Stopa vršenja krivičnih dela u saučesništvu najviša je tokom perioda kasne adolescencije, a sa povećanjem uzrasta dolazi do opadanja. Vršenje krivičnih dela u saučesništvu izraženije je kod imovinskih delikata u odnosu na druge tipove kriminala. Postoji povezanost između ukupnog broja saučesnika tokom karijere i trajanja same karijere, pa tako pojedinci čija kriminalna karijera traje manje od 5 godina imaju tendenciju da se udružuju sa manjim brojem saučesnika, a pojedinci

⁶ Druga filadelfijska studija kohorte rođenja (*Philadelphia Birth Cohort Study II – 1958*) predstavlja replikaciju prve studije i obuhvata uzorak od 27160 dečaka i devojčica, rođenih 1958. godine u Filadelfiji, koji su živeli u tom gradu barem od desete do sedamnaeste godine života (period od 1968. do 1975. godine). Studija je pratila kriminalnu karijeru mladih osoba do uzrasta od 26 godina.

čija karijera traje preko 20. godina imaju veliki broj saučesnika (u proseku preko 10). Postoji snažna povezanost između uzrasta na kojem je prestupnik prvi put osuđen i ukupnog broja saučesnika tokom karijere. Drugim rečima, prestupnici koji su prvi put osuđeni na ranom uzrastu u proseku imaju veći broji saučesnika tokom karijere u poređenju sa prestupnicima koji su prvi put osuđeni na kasnijem uzrastu. Na kraju, isključivo vršenje krivičnih dela samostalno ili u saučesništvu je retko, što ukazuje da većina prestupnika krivična dela vrši i na jedan i na drugi način.

U drugoj studiji (van Mastrigt & Farrington, 2009, prema Piquero et al., 2013), korišćenjem podataka iz zvanične evidencije o prestupnicima, njihovim krivičnim delima i tipovima krivičnih dela koji su se učestalo ponavljali u periodu od 2002. do 2005. godine na severu Engleske, izvedena su četiri ključna zaključka. Prvo, samo mali broj od svih evidentiranih krivičnih dela izvršen je u saučesništvu. Drugo, stopa izvršenja krivičnih dela u saučesništvu opada sa povećanjem uzrasta prestupnika. Treće, stopa izvršenja krivičnih dela u saučesništvu viša je kod žena u odnosu na muškarce. Četvrto, stopa izvršenja krivičnih dela u saučesništvu najviša je kod imovinskih delikata.

3. PREPORUKE ZA TRETMAN HRONIČNIH PRESTUPNIKA

Znanja vezana za dimenzije kriminalne karijere mogu poslužiti kao dobra osnova za tretman hroničnih prestupnika. Iz istraživanja o dimenzijama kriminalne karijere može se uvideti da se značajan deo krivičnih dela, uključujući i teška krivična dela, izvršava u periodu maloletstva, kao i da se započinjanje kriminalne karijere najčešće vezuje za uzrast mlađi od 18. godina. Dodatno, započinjanje kriminalne karijere na uzrastu mlađem od 18. godina prediktivno je za visoku individualnu stopu kriminala tokom odraslog doba (Chaiken & Chaiken, 1982). Dalje, uočeno da iako se veliki broj maloletnika uključuje u kriminalne aktivnosti na ranom uzrastu, veliki broj njih prilično rano prekida svoju karijeru, često bez ikakve zvanične intervencije koja bi ih odvrtila od kriminalnog ponašanja. Ipak, istraživanjima je izdvojena i mala grupa prestupnika koji imaju izuzetno visoku individualnu stopu prestupa (Wolfgang et al., 1972). U skladu sa dobijenim nalazima postavlja se pitanje da li se prestupnici sa visokom stopom individualnog kriminaliteta mogu pravovremeno identifikovati kako bi se mogli uputiti na adekvatan tretman u sistemu maloletničkog ili krivičnog pravosuđa (Reiss, 1986). Upravo zbog toga u kontekstu tretmana hroničnih prestupnika značajna su znanja koja se odnose na mogućnost propekivnog identifikovanja prestupnika sa visokom individualnom stopom kriminalna (λ).

3.1. Mogućnosti procene stope individualnog kriminala

Istraživanja kriminalne karijere ukazuju da je stopa individualnog kriminala ozbiljnih prestupnika krajnje zakrivljena, odnosno da je mala grupa pojedinaca odgovorna za većinu izvršenih prestupa. Na primer, u Filadelfijskoj studiji kohorte rođenja utvrđeno je da je samo 6% kohorte i 18% delinkvenata bilo odgovorno za 52% od svih, kroz razgovore sa policijom, zvanično evidentiranih prestupa u gradu

do uzrasta od 17 godina (Wolfgang i sar., 1972). Slični rezultati zabeleženi su i na uzorku druge Filadelfijske studije kohorte rođenja, gde su hronični prestupnici predstavljali 7.5% članova kohorte i 23% prestupnika odgovornih za 61% svih zvanično evidentiranih prestupa (Wolfgang i sar., 1987). Identifikovanje male grupe prestupnika koji vrše nekoliko stotina prestupa godišnje, sasvim prirodno, zahteva traganje za validnim i pouzdanim metodom blagovremenog otkrivanja takvih prestupnika. U vezi sa predikcijom stope individualnog kriminala bitno je istaći dva problema, a to su: teškoće u identifikovanju pojedinaca sa visokom frekvencijom kriminala i pitanje „pretpostavljene selektivnosti“ kojom se ublažava potreba za jasnom predikcijom.

Kada je u pitanju otkrivanje pojedinaca sa visokom frekvencijom kriminala prisutne su, i pored saznanja o karakteristikama prestupnika sa visokom stopom kriminala, teškoće u prospektivnom identifikovanju specifičnih pojedinaca. Grinvud i Tarner (Greenwood & Turner, 1987) su, korišćenjem podataka zasnovanih na informacijama *follow-up* kriminalne istorije osuđenih lica Kalifornije koja su učestvovala u Randovoj anketi i bila dve godine na slobodi (nakon izvršene zatvorske kazne), ispitivali obim u kome je Sedmo-faktorska prediktivna skala⁷ (Greenwood & Abrahamse, 1982) uspešna u predikciji postpenalnog recidivizma. Utvrđeno je da skala nije veoma efektivna u predikciji postpenalne kriminalne aktivnosti kada se meri krivično-pravni recidivizam preko hapšenja. Naime, većina otpuštenih osuđenika, nezavisno da li su ocenjeni kao prestupnici sa visokom ili niskom stopom kriminala, bili su ponovo uhapšeni tokom naredne dve godine. Višer (Visser, 1986) je, za potrebe provere prediktivne skale, reanalizirao podatke Randove ankete i utvrdio da je 55% prestupnika iz grupe prestupnika za koju je prediktovana visoka stopa kriminala (27% ukupnog uzorka) bilo pogrešno-pozitivno klasifikovano. Zapravo, konstatovano je da je skala pouzdanija za identifikovanje prestupnika sa niskom stopom individualnog kriminala. Deceniju kasnije, Ohan (Auehahn, 1999) je replicirala originalnu studiju na reprezentativnom uzorku kalifornijskih zatvorenika i utvrdila da ukupna prediktivna vrednost skale, odnosno tačnost razvrstavanja osuđenika u kategorije iznosi 60%, što ukazuje na značajan udeo grešaka u identifikovanju prestupnika sa visokom stopom kriminala u ranijim analizama. Prema kalkulacijama ove autorke, samo 5.6% zatvorenika je bilo pogrešno klasifikovano u grupu prestupnika sa visokom stopom kriminala, među kojima je samo 1% prestupnika bilo sa niskom stopom.

Na osnovu longitudinalnih podataka o ozbiljnim prestupnicima Kalifornije koji su bili na parolu, Hapanen (Haapanen, 1990) je testirao pretpostavku da kriminalnu karijeru karakteriše poprilično konstantna stopa kriminalnog ponašanja, posebno među prestupnicima koji imaju visoku stopu individualnog kriminala. Međutim,

⁷ Sedmo-faktorsku prediktivnu skalu konstruisali su Greenwood i Abrahamse u studiji posvećenoj problemu selektivnog onesposobljavanja. Studija se bazira na ispitivanju osuđenih lica obuhvaćenih Randovom anketom zatvorenika koji su bili osuđeni zbog izvršenja imovinskih delikata. Faktori skale se uglavnom odnose na prethodnu kriminalnu istoriju (npr. ranije osude, ranija izdržavanja kazne, uzrast u kome je prvi put osoba osuđena i sl.). Opširnije videti u: Greenwood & Abrahamse, 1982.

otkriveno je da stopa kriminala (merena kroz stopu hapšenja) nije stabilna i da pokazuje tendenciju opadanja sa uzrastom. Samo nekolicina prestupnika održava konstantne obrasce niske, umerene ili visoke stope kriminala u terminima stope hapšenja tokom četvorogodišnjeg perioda. Nizak procenat prestupnika iz grupe prestupnika klasifikovanih u grupu sa visokom stopom kriminala (28% tokom trogodišnjeg perioda i 12% tokom sve četiri godine) održava konstantnu stopu kriminalnog ponašanja. Ovi rezultati sugerišu da pretpostavka o stabilnosti stope kriminala precenjuje obim kriminala koji može biti sprečen intenzivnim tretmanom visoko-rizičnih prestupnika, budući da prestupnici sa visokom stopom kriminala ne ostaju uvek takvi.

Drugi problem koji stoji u vezi sa predikcijom individualne stope kriminala tiče se pitanja „pretpostavljene selektivnosti“. Mnoge analize individualne stope kriminala počivaju na dobijenoj jednostavnoj oceni prosečne vrednosti stope individualnog kriminala zatvorskih osuđenika, koja se bez razlika primenjuje na ukupnu populaciju prestupnika. Time se pretpostavlja da svi prestupnici podjednako učestvuju u kriminalnom ponašanju, nezavisno od toga da li su bili u krivično-pravnom procesu ili ne, te da je verovatnoća njihove detekcije i institucionalizacije jednaka. Međutim, mere stope individualnog kriminala izvedene na osuđeničkoj populaciji pokazuju snažnu selektivnu osnovu, budući da osobe koje su prošle kroz krivično-pravnu proceduru teško mogu biti reprezentativne za ukupnu populaciju prestupnika. Ova selektivna osnova može biti rezultat činjenice da je osuđenička, a posebno zatvorska populacija, sklonija vršenju krivičnih dela i ima višu frekvenciju kriminala (Piquero et al., 2003).

Korišćenjem podataka iz Randove ankete zatvorenika, proučavan je problem pretpostavljene selektivnosti i utvrdili da je u populaciji neinstitucionalizovanih prestupnika veće učešće prestupnika koji u niskoj frekvenciji vrše imovinska krivična dela nego u zatvorskoj populaciji, dok je učešće prestupnika koji vrše imovinska krivična dela u visokoj frekvenciji daleko veće u zatvorskoj populaciji (Canela-Cacho et al., 1997). Otuda se selektivnost sasvim prirodno pojavljuje, budući da prestupnici sa visokom stopom kriminala imaju više mogućnosti za institucionalizaciju shodno većem broju počinjenih krivičnih dela, te se i potreba za eksplicitnim identifikovanjem takvih prestupnika zaobilazi.

3.2. Mogućnosti procene trajanja kriminalne karijere

Drugo značajno pitanje u kontekstu tretmana hroničnih prestupnika jeste adekvatna procena trajanja kriminalne karijere. Istraživanja su jasno pokazala da je većina kriminalnih karijera ograničenog trajanja i da pored izvesnih varijacija u dužini kriminalne karijere, u nekom trenutku, praktično svi prestupnici odustanu od vršenja krivičnih dela (Laub & Sampson, 2003). Dodatno, ističe se da institucionalni tretman prestupnika koji je na kraju kriminalne karijere predstavlja rasipanje resursa unutar penalnog sistema, te da bi najveću korist od institucionalnog tretmana imali prestupnici koji se nalaze na vrhuncu svoje kriminalne karijere, pre nego prestupnici koji su na njenom kraju.

Problem u vezi sa usmeravanjem institucionalnog tretmana na prestupnike koje se nalaze na sredini kriminalne karijere predstavljaju poteškoće u proceni kada se kriminalna karijera prestupnika završava. Teško je znati da li je određeni prestupnik samo prestao da vrši krivična dela tokom određenog vremenskog perioda sa čijim će vršenjem kasnije nastaviti (tzv. intermitentnost) ili je zaista prekinuo svoju kriminalnu karijeru (Piquero et al., 2004).

Dva najopštija pristupa u proučavanju terminacije karijere zasnivaju se na proceni verovatnoće terminacije karijere nakon izvršenja svakog novog krivičnog dela i proceni prosečne dužine karijere prestupnika. Kada je u pitanju prvi pristup, Blumštajn i saradnici (Blumstein et al., 1986) su izračunali da se verovatnoća održavanja kriminalnog ponašanja povećava nakon svakog izvršenog krivičnog dela i da svoj vrhunac dostiže posle četvrtog izvršenog dela. Do sličnih rezultata došli su Farrington i saradnici (Farrington et al., 1998), koji su korišćenjem podataka o donetim presudama, izračunali verovatnoću recidivizma do 32 godine starosti za sve osobe obuhvaćene uzorkom Kembridž studije i utvrdili da se nakon izvršenja trećeg krivičnog dela verovatnoća recidivizma povećava i predviđa izvršenje narednih deset krivičnih dela.

Daleko je veći broj studija u kojima je terminacija karijere utvrđivana na osnovu procene prosečne dužine karijere kriminalaca. Tri velike studije, realizovane krajem sedamdesetih godina prošlog veka, procenile su da dužina kriminalne karijere iznosi od 5 do 15 godina (Greenberg, 1975; Greene, 1977; Shinnar & Shinnar, 1975). Detaljnije zaključke o trajanju kriminalne karijere izveli su Blumštajn i saradnici (Blumstein et al., 1982). Prvo, kriminalna karijera je relativno kratka i u proseku traje oko pet godina za one prestupnike koji su aktivni u kriminalu kao mlađa punoletna lica (počinju da vrše krivična dela na uzrastu starijem od 18 godina). Drugo, kod prestupnika koji započnu karijeru na uzrastu mlađem od 18 godina, a ostanu aktivni u kriminalu nakon navršenih 20 godina starosti, beleži se povećanje dužine rezidualne karijere. Treće, za one prestupnike koji su aktivni u kriminalu na uzrastu od 30 godina, trajanje rezidualne karijere se povećava na očekivanih deset godina. Otuda, oni prestupnici koji su još uvek aktivni u svojim tridesetim godinama imaju najdužu rezidualnu karijeru. I konačno, u četrdesetim godinama dolazi do povećanja stope terminacije i time skraćivanja dužine rezidualne karijere. Farrington (Farrington, 2003) je, na osnovu podataka Kembridž studije o broju presuda do četrdesete godine starosti, utvrdio da prosečno trajanje kriminalne karijere iznosi 7.1 godina. Međutim, ukoliko se izuzmu prestupnici koji su izvršili samo jedan prestup i njihova dužina karijere računa kao nula, prosečna dužina ukupne kriminalne karijere dostiže 10.4 godina. Konačno, Lob i Samson (Laub & Sampson, 2003) su procenili da prosečna dužina karijere među tzv. Glekovim delinkventima⁸ koji su praćeni do svoje sedamdesete godine iznosi 25.6 godina za sve delikte, 9.2 godine za nasilne delikte i 13.6 godina za imovinske delikte.

⁸ U pitanju je 500 dečaka delinkvenata iz Bostona koje su od 1939. godine počeli longitudinalno da prate Sheldon i Eleanor Glueck. Deset godina kasnije uvedena je i kontrolna grupa nedelinkvenata.

Na osnovu rezultata ovih istraživanja pokrenute su brojne diskusije koje se tiču upućivanja prestupnika u institucije na duži vremenski period i usmeravanja tretmana na prestupnike koji se nalaze na kraju svoje karijere. Većina diskusija ipak je prevashodno usmerena na neracionalno rasipanje resursa unutar penalnog sistema. Naime, institucionalni tretman se u velikoj meri usmerava na prestupnike čija je kriminalna karijera završena pre isteka kazne zatvora, a u vezi sa tim nedovoljno se usmerava ka prestupnicima čija je kriminalna karijera tek na početku. Važnost pitanja uspešnosti tretmana hroničnih prestupnika i procene trajanja kriminalne karijere leži u karakteristikama uzrasnog doba prestupnika koji se upućuje u instituciju. Ishod može biti pozitivan samo u obimu u kome su prestupnici u institucionalni tretman intenzivno uključeni tokom onih stadijuma kriminalne karijere u kojima je prisutna visoka stopa individualnog kriminala (Blumstein et al., 1986). Nažalost, istraživanja o trajanju i prekidu kriminalne karijere su još uvek u povoju. Saznanja o ovim pitanjima biće od velikog značaja za unapređivanje efektivnosti kaznene politike i ekonomski isplativog korišćenja resursa penalnog sistema.

4. ZAKLJUČAK

Na osnovu prikazanih rezultata istraživanja dimenzija kriminalne karijere može se zaključiti da znanja o dugoročnim obrascima kriminalne aktivnosti prestupnika duž celokupnog životnog toka treba iskoristi za tretman hroničnih prestupnika. Najveći značaj u tretmanu prestupnika imaju mogućnosti prospektivne identifikacije prestupnika sa visokom individualnom stopom kriminala, kao i mogućnosti procene trajanja kriminalne karijere. Istraživanja o frekvenciji važna su za tretman hroničnih prestupnika u kontekstu usmeravanja i intenzivnije primene programa tretmana na prestupnike sa visokom individualnom stopom kriminala, kao i unapređenjem mogućnosti za njihovu prospektivnu identifikaciju. Sa druge strane, istraživanjima o dimenziji trajanja kriminalne karijere, a u vezi sa tretmanom prestupnika, naglašava se značaj pravovremene primene tretmana onda kada je kriminalna karijera pojedinca na sredini, čime se posledično sprečava i rasipanje resursa penalnog sistema na prestupnike koji su na kraju svoje kriminalne karijere. Posebno se ističe da dugotrajne kazne zatvora nisu efektivne kod prestupnika za koje se zna da su na kraju kriminalne karijere i da njihova efektivnost zavisi od rezidualnog trajanja kriminalne karijere. Međutim, novija istraživanja u kojima se kriminalna karijera prati i tokom boravka prestupnika u zatvoru ukazuju da dugotrajne kazne zatvora i primena institucionalnog tretmana ne doprinose prekidu kriminalne karijere kod svih prestupnika, već se i unutar zatvora prepoznaje mala grupa prestupnika koja nastavlja da vrši prestupe u visokim frekvencijama tokom boravka u institucijama (DeLisi, 2003). Stoga je veoma važno da se prilikom kreiranja i primene programa tretmana, u cilju unapređenja njihove efektivnosti, uključe ključna saznanja iz studija kriminalne karijere.

LITERATURA:

- (1) Ahonen, L., Farrington, D. P., Pardini, D., & Stouthamer-Loeber, M. (2021). Cohort profile: the Pittsburgh youth study (PYS). *Journal of Developmental and Life-Course Criminology*, 7(3), 481-523. <https://doi.org/10.1007/s40865-021-00165-9>.
- (2) Auerhahn, K. (1999). Selective incapacitation and the problem of prediction. *Criminology*, 37(4), 703-734. <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.1999.tb00502.x>.
- (3) Blumstein, A., Cohen, J., & Farrington, D. P. (1988). Criminal career research: Its value for criminology. *Criminology*, 26(1), 1-35. <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.1988.tb00829.x>.
- (4) Blumstein, A., Cohen, J., & Hsich, P. (1982). *The duration of adult criminal careers*. School of Urban and Public Affairs: Carnegie Mellon University.
- (5) Blumstein, A., Cohen, J., Roth, J. A., & Visher, C. A. (1986). *Criminal Careers and "Career Criminals"*. National Academy Press. <https://doi.org/10.17226/922>
- (6) Canela-Cacho, J. A., Blumstein, A., & Cohen, J. (1997). Relationship between the offending frequency of imprisoned and free offenders. *Criminology*, 35(1), 133-176. <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.1997.tb00873.x>
- (7) Chaiken, J. M., & Chaiken, M. (1982). Varieties of criminal behavior. *Rand Report R-2814-NIJ*. Rand Corporation.
- (8) DeLisi, M. (2003). Criminal careers behind bars. *Behavioral Science and the Law*, 21(5), 653-669. <https://doi.org/10.1002/bsl.531>
- (9) Elliott, D. (1994). Serious violent offenders: onset, developmental course, and termination- The American society of criminology 1992 presidential address. *Criminology*, 32(1), 1-21. <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.1994.tb01144.x>
- (10) Farrington, D. P., Coid, J., & West, D. (2009). The development of offending from age 8 to age 50: Recent results from the Cambridge study in delinquent development. *Monatsschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform*, 92(2-3), 1-14. <https://doi.org/10.1515/mks-2009-922-306>
- (11) Farrington, D. P., Tfofi, M., Crago, R., & Coid, J. (2014). Prevalence, frequency, onset, desistance and criminal career duration in self-reports compared with official records. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 24(4), 241-253. <https://doi.org/10.1002/cbm.1930>
- (12) Farrington, D. P., Lambert, S., & West, D. J. (1998). Criminal careers of two generations of family members in the Cambridge study in delinquent development. *Studies on Crime and Crime Prevention*, 7(1), 85-106.
- (13) Greenberg, D. F. (1975). The incapacitative effect of imprisonment: Some estimates. *Law and Society Review*, 9(4), 541-580. <https://doi.org/10.2307/3053339>
- (14) Greene, M. A. (1977). *The incapacitative effect of imprisonment on policies of crime*. University Microfilms.
- (15) Greenwood, P. M., & Abrahamse, A. (1982). Selective incapacitation. *Rand Report R-2815-NIJ*. Rand Corporation.
- (16) Greenwood, P. M., & Turner, S. (1987). Selective incapacitation revised: Why the high-rate offenders are hard to predict. *Rand Report R-3397-NIJ*. Rand Corporation.
- (17) Haapanen, R. (1990). *Selective incapacitation and the serious offender: A longitudinal study of criminal career patterns*. Springer-Verlag.
- (18) Laub, J. H., & Sampson, R. J. (2003). *Share beginnings, divergent lives: Delinquent boys to age 70*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1q3z28f>
- (19) Piquero, A. R., Brame, R., & Lynam, D. (2004). Studying criminal career length through early adulthood among serious offenders. *Crime & Delinquency*, 50(3), 412-435. <https://doi.org/10.1177/0011128703260333>

- (20) Piquero, A. R., Farrington, D. P., & Blumstein, A. (2003). The criminal career paradigm. *Crime and Justice*, 30(1), 359-506. <https://doi.org/10.1086/652234>
- (21) Piquero, A. R., Farrington, D. P., & Blumstein, A. (2007). *Key issues in criminal career research: New analyses of the Cambridge study in delinquent development*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511499494>
- (22) Piquero, A. R., Hawkins, D., Kazemian, L., & Petechuk, D. (2013). *Criminal career patterns*. U.S. Department of Justice.
- (23) Reiss, A. J. (1988). Co-offending and criminal career. *Crime and Justice*, 10, 117-170.
- (24) Reiss, A. J. (1996). Co-offender influences on criminal careers. In: A. Blumstein, J. Cohen, J. A. Roth, & C. A. Visher (Eds.), *Criminal Careers and “Career Criminals”* (pp. 121-157). National Academy Press.
- (25) Shinnar, R., & Shinnar, S. (1975). The effect of the criminal justice system on the control of crime: A quantitative approach. *Law and Society Review*, 9(4), 581-611. <https://doi.org/10.2307/3053340>
- (26) Spelman, W. (1994). *Criminal incapacitation*. Plenum Press.
- (27) Visher, C. A., Roth, J. A. (1986). Participation in criminal careers. In: A. Blumstein, J. Cohen, J. A. Roth, & C. A. Visher (Eds.), *Criminal Careers and “Career Criminals”* (pp. 211-291). National Academy Press.
- (28) Wolfgang, M. E., Thornberry, T. P., & Figlio, R. M. (1987). *From boy to man, from delinquency to crime*. University of Chicago Press.
- (29) Wolfgang, M. E., Figlio, R. M., & Sellin, T. (1972). *Delinquency in a birth cohort*. University of Chicago Press.

CRIMINAL CAREER DIMENSIONS RESEARCH: IMPLICATIONS FOR THE TREATMENT OF CHRONIC OFFENDERS

A criminal career describes long-term patterns of criminal activity in the life-course of an offender. It is characterized by onset, persistence, escalation, and termination. Knowledge of the continuum of a criminal career and its dimensions is a direct prerequisite for understanding the development of criminal behavior, as well as for treating chronic offenders. Numerous research studies on criminal career and its dimensions, especially frequency and duration, make their contribution to the treatment of the so-called chronic offenders. Therefore, the aim of this paper is to show how the existing knowledge can be used in the treatment of chronic offenders by presenting the main research findings on the dimensions of the criminal career. After an explanation of the dimensions of a criminal career, the main findings of research on the dimensions of a criminal career are presented, and finally, the implications that may be relevant for improving the treatment of chronic offenders are presented.

KEYWORDS: *criminal career / dimensions of criminal career / treatment / chronic offenders*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2022 / Vol. XLI / 2-3 / 155-156
Prikaz knjige
Primljeno: 02. decembar 2022. godine
Prihvaćeno: 09. decembar 2022. godine
DOI: 10.47152/ziksi2022311

ZAŠTITA LJUDSKIH PRAVA, OD DETINJSTVA DO PRAVA NA DOSTOJANSTVENU STAROST – LJUDSKA PRAVA I INSTITUCIJE

Urednik: Zoran Pavlović

Pokrajinski zaštitnik građana – ombudsman i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja iz Beograda priredili su 5. *Godišnjak Zaštita ljudskih prava*, koji je ove, 2022. godine nosio podnaslov *Od detinjstva do prava na dostojanstvenu starost – Ljudska prava i institucije*. Većina od oko 50 autora iz 13 zemalja (Srbija, Severna Makedonija, Belorusija, Ruska Federacija, Kina, Španija, Bosna i Hercegovina, Japan, Rumunija, Hrvatska, Italija, Austrija i Mađarska) objedinio je raznovrsne rezultate i zaključke u 39 originalnih naučnih i stručnih članaka podeljenih u četiri poglavlja: opšti problemi, prava deteta, prava starijih i institucionalna zaštita drugih ljudskih prava. Publikacija je obimna, budući da ukupno ima 693 stranice, a osim dva teksta napisana na ruskom, ostatak radova je objavljen na engleskom jeziku.

Kao i prethodnih godina, *Godišnjak* je predstavljen na istoimenoj međunarodnoj naučnoj konferenciji o zaštiti ljudskih prava, šestoj po redu, koja je održana 27. i 28. oktobra 2022. godine, u Rektoratu Univerziteta u Novom Sadu. Ovogodišnji događaj je bilo jubilaran, pošto je obeleženo 20 godina od donošenja Odluke o Pokrajinskom zaštitniku građana – ombudsmanu. Konferenciji su prisustvovali predstavnici akademske, naučne i istraživačke zajednice, kao i predstavnici nezavisnih institucija, lokalnih ombudsmana, centara za socijalni rad, pravosudnih organa i drugih institucija i organizacija koje se bave ljudskim pravima.

Zbornik obrađuje niz tema koje imaju trajan naučni i praktični značaj, budući da istraživanje ljudska prava može da se tiče gotovo svih oblasti kako pravne, tako i mnogih drugih društvenih nauka, ali i najrazličitijih oblasti života u praksi, što Adrian Fabian sa pravom ističe u prolegomeni. Problemi kojima je u najvećoj meri posvećena pažnja u ovoj publikaciji su, između ostalih, dečja prava, prava pacijenata, pravna teorija i sudska praksa, socijalno staranje, dostupnost pravde i zaštita prava maloletnika. Osim mnoštva tema, Zbornik obiluje i raznovrsnim pristupima, kao što su ustavno pravo, međunarodno pravo, krivično pravo, pravna teorija, filozofija, sociologija, specijalna edukacija i rehabilitacija, politikologija.

Prvi odeljak, koji se bavi opštim problemima, obrađuje neke od ključnih pojmova, obogaćujući pravnu analizu istoriografskim i filozofskim disciplinama, kao i

sociološkim analizama. Radovi u ovom delu su posvećeni etičkim dimenzijama institucija, „novom konstitucionalizmu” i reformi ustavnog suda, činjenično zasnovanim politikama ljudskih prava, odnosima između kriminologije, krivičnog prava i ljudskih prava, konceptu ljudskih prava kod prve žene koja je doktorirala u Srbiji, Ksenije Atanasijević, doprinosu naučnih institucija unapređenju ljudskih prava, pravu na dostupnost pravdi, odnosu „društva koje potražuje prava” i vojske, modelu pravne pomoći u NR Kini, Sudu za ljudska prava EU, kao i dilemi zbog čega ne postoji formalno pravo da se bude srećan?

U drugom odeljku su sabrani prilozi posvećeni dečjim pravima u različitim kontekstima. Konkretno obrađene teme uključuju dostojanstvo deteta, zaštitu prava mladih u Kini, prava nerođenog deteta, kao i pravo na samo rađanje, položaj dece u sistemu krivičnog prava, zaštitu dece u Japanu, bezbednost dece u sajber-prostoru, problem učestvovanja dece u medicinskim istraživanjima, zaštitu interesa dece bez roditeljske nege u BiH, ulogu škole u prevenciji vršnjačkog nasilja, prava dece na zdravo okruženje u kontekstu klimatskih promena, zapošljavanje mladih i međunarodne aspekte sajber-zločina nad decom.

Treći odeljak istražuje pitanja ljudskih prava starijih osoba, kao i specifične životne probleme koje ova dob nosi. Čitaoci u ovom delu Zbornika imaju priliku da se bolje upoznaju sa temama kao što su međunarodno pravo i ljudska prava starih, život u staračkim domovima, uloga neformalnih pružalaca nege u Srbiji, zlostavljanje starih u domaćinstvu, starenje zatvorske populacije i pravo na dostojanstvenu smrt.

U poslednjem, četvrtom odeljku, autori su obradili šaroliku oblast institucionalne zaštite ljudskih prava. Problemi predstavljeni u zaključnom delu Zbornika se tiču prava osoba sa invaliditetom, žrtava seksualnog nasilja, pacijenata u Srbiji, migranata, prava na zdravu životnu sredinu, prava pojedinca na energiju, ljudskih prava učesnika u saobraćaju, i ljudsko pravnih aspekata sudskih procesa vezanih za pranje novca u Kini.

Ovogodišnji Zbornik predstavlja još jedan uspešan doprinos kontinuiranom radu dveju institucija i velikog broja posvećenih autora iz međunarodne akademske i stručne zajednice u predstavljanju rezultata istraživanja, koji podjednako mogu da posluže kao osnova i podstrek za nove naučne poduhvate, ali i na činjenično utemeljene prakse u primeni ljudskih prava u širokom spektru institucija. Konačno, publikacija pred nama i ima za cilj da ukaže na celovit odnos prava, pravde i institucija, jer je njihova harmoničnost preduslov za razvoj zajednica zasnovanih na građanskim pravima i solidarnosti.

*MA Andrej Kubiček**

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

* Istraživač saradnik, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu. E-mail: andrej.kubicek@gmail.com

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2022 / Vol. XLI / 2-3 / 157-159
Prikaz knjige
Primljeno: 03. decembar 2022. godine
Prihvaćeno: 11. decembar 2022. godine
DOI: 10.47152/ziksi2022312

SEKSUALNA AB/NORMALNOST: KRIMINOLOŠKE I PENOLOŠKE PERSPEKTIVE

Autori: Nikola Petković i Zoran Pavlović

Za seksualnost i seksualno ponašanje možemo reći da su kulturne univerzalije, jer predstavljaju trajne obrasce i najopštije tipove društvenog ponašanja koje nalazimo u svim društvima i kulturama. Premda se određene norme dele u većini društava, svako društvo, međutim, tumači seksualnost i seksualnu aktivnost na različite načine. Isto tako, različita društva dele određene norme koje jačaju njihov prihvaćeni društveni sistem seksualnosti, a ono što se smatra „normalnim“ u smislu seksualnog ponašanja zasniva se na običajima i vrednostima društva, što je promenljiva kategorija kroz ljudski istoriju.

Monografija *Seksualna ab/normalnost: kriminološke i penološke perspektive* koju potpisuju dr Nikola S. Petković i prof. dr Zoran Pavlović na preko četiri stotine stranica čitaocima pružaju multidisciplinarni prikaz problema seksualnog nasilja, visoko uvažavajući razvojnu i istorijsku prirodu istraživanog fenomena. Autori integrišu psihijatrijske, psihoanalitičke, kriminološke i krivičnopravne perspektive, te pružaju holističku sliku kompleksnog problema seksualnog nasilja. Pored dijahrone perspektive, koja ističe promenljivost društvenog percipiranja određenih ponašanja, autori u svom radu uključuju i perspektivu koja sužava jaz između onih „zdravih i normalnih“ i onih „zlih, bolesnih i zločinačkih“, te upućuje na relativnost istraživačkog problema (otuda i u naslovu pojam *ab/normalne* seksualnosti).

Čitaoci monografije se mogu upoznati sa iscrpnim prikazom istorijskog razvoja seksualnosti, te društvenog odnosa prema istoj. Pogled unazad počinje još sa prvim tragovima seksualnosti u praistoriji i seksualnosti u svetu Helade, antike i društava drevnog Istoka. Prateći dalji istorijski razvoj, autori pokazuju na koji način, prvenstveno zahvaljujući monoteističkim religijama, seksualnost u svetu srednjeg i novog veka gubi atribute deizacije i biva visoko pozicionirana na listi smrtnih grehova. Ovo istorijsko putovanje završava se prikazom seksualnosti i društvenog odnosa prema seksualnosti u modernom dobu, gde autori ukazuju na značaj i posledice proboja prosvetiteljstva i društvenih nauka, sa posebnim osvrtom na šezdesete godine minulog veka, feministički i hipi pokret. Štaviše, pisci ne samo da ukazuju na promene u percepciji modernog poimanja seksualnih devijacija, koje predstavljaju odstupanje pojedinca ili grupe od normativne seksualnosti, već

ukazuju i na komodifikaciju seksualnosti u savremenom kapitalizmu: „Pa ipak, nova era seksualnosti, u narednim decenijama, stiće se utisak, ne samo da se otrgla od dogmatskih stega religije već je od ideje rodne ravnopravnosti i prava odlučivanja u seksualnom životu, alterirala ka svetu u kome seksualnost predstavlja traženu tržišnu robu“ (str. 23). Konačno, u prikazu istorijskog razvoja društvenosti seksualnosti i seksualnih devijacija, autori ne propuštaju da pomenu ni uticaj interneta i pornografije na istraživačku temu, koji doprinose sve većoj dostupnosti seksualnih (devijantnih) sadržaja, koje je moguće konzumirati u anonimnosti i privatnosti sopstvenog doma.

Nakon sveobuhvatnog istorijskog prikaza razvoja i društvenog odnosa prema seksualnosti (i seksualnoj devijaciji), autori monografije diskutuju o različitim kriterijumima seksualne (ab)normalnosti. U okvirima teorijsko-filozofske perspektive, ali i uz praktične aspekte identifikacije i tretmana poremećaja seksualnosti, analize postavljaju se i imperativi utvrđivanja kriterijuma procene, odnosno dijagnostike u medicinskom kontekstu. „Seksualna ab/normalnost predstavlja multidimenzionalni konstrukt određen u najvećoj meri kulturološkim relativizmom“ (str. 35). Imajući u vidu kompleksnost utvrđivanja kriterijuma seksualne (ab)normalnosti i određivanja seksualne devijantnosti, u knjizi su izlistane ne samo društveno-hronološke i biološke perspektive, već je pružen osvrt i na skoriju istoriju i psihijatrijske kriterijume. No, kako autori sami zaključuju, „društveni nivo odnosa prema seksualnoj devijantnosti nosiće najčešće jedan eklektički model, koji integriše biološke, religijske te moralne kriterijume, a često bazirane na predrasudama, ličnim strahovima i neznanju. Ipak, formalni nivo društvene reakcije određen je u legislativnoj ravni, odnosno zakonima jedne države“ (str. 46).

Posebno poglavlje posvećeno je pojmovnim i fenomenološkim razgraničenjima. S obzirom na to da psihološke, psihijatrijske, kriminološke, viktimološke perspektive sa sobom nose različitu terminologiju, te posledično i neujednačene kriterijume procene, autori analiziraju neke od značajnih pojmova i fenomenoloških obeležja predmetnog konteksta. Radi se o pojmovima parafilije, perverzije i hiperseksualnosti. Autori o ovim pojmovima nude različite definicije iz različitih perspektiva u različitim istorijskim momentima (sve do savremenog trenutka u 2022. godini), uključujući i posebno potpoglavlje koje obrađuje problem klasifikacije parafilija. Nakon detaljnog pojmovnog razgraničenja i prikaza različitih nomenklatura, autori diskutuju o samim osnovama seksualne (ab)normalnosti. Ponuđeni su biološki nivo ekspanacije, uvažavajući nalaze iz oblasti neurologije, genetike i endokrinologije, kao i osnove psihoanalitičke teorije seksualnog razvoja, sa inicijalnim implikacijama osnova seksualne devijantnosti različitog tipa.

Do sada prikazano predstavljalo je prvi deo monografije. Drugi, obimniji deo, problematizuje kriminalizovane oblike parafilija i protivpravne seksualne prakse. Prema rečima samih autora, ovaj deo monografije „obuhvata pojmovne i fenomenološke okvire koji predstavljaju kompilaciju psihijatrijskih i pravnih standarda. Radi se o izboru pojava koje ne moraju nužno istovremeno zadovoljavati legislativne kriterijume protivpravnosti, odnosno *vice versa*, zdravstvene kriterijume psihijatrijskog poremećaja“ (str. 102). Autori su izabrali ne mali spisak fenomena

koji nalaze elaboraciju u predmetnom kontekstu i koje analiziraju iz različitih perspektiva u ovom delu monografije. Sami pisci priznaju da ovaj spisak nije konačan, te da su ponašanja poput zoofilije ili nekrofilije mogla biti uključena u analizu. Ipak, ponuđeno je obrazloženje suženja analiziranih fenomena: „Izbor tema načinjen je pre svega s obzirom na učestalost i kriminološku, te viktimološku važnost problema. Pri razmatranjima okvira monografije, značajna dilema odnosila se na potrebu analize dodatnih fenomena, poput homoseksualnosti i prostitucije. Radi se naime o vrlo složnim pojavama, a koje nose naročitu podvojenost zvanične psihijatrijske pozicije i česte percepcije javnosti.. Tek složenost i pomešanost psihijatrijskog nivoa argumentacije, nivoa građanskih prava, te tradicionalnih ili religijskih vrednosti, opredelila je autore da ove teme zasebno analiziraju u nekim narednim radovima“ (str. 102)

Konačno, čitaoci se veoma iscrpno i u multidisciplinarnom okviru mogu upoznati sa odabranim kriminalizovanim oblicima parafilija i protivpravne seksualne prakse. Autori nude pojmovna razgraničenja u pogledu sledećih analiziranih fenomena: egzibicionistički poremećaj, voajeristički poremećaj, froteristički poremećaj, koersivni seksualno sadistički poremećaj, silovanje, pedofilija i pedofilni poremećaj, incest. Za svaki od navedenih pojmova ponuđene su i fenomenološke, etiološke i terapijske perspektive, a imajuću u vidu različitost zakonskih rešenja, ukazano je i na razlike kaznenih odredbi, ali i drugih oblika društvene intervencije. Tako se u okviru svakog od navedenih poremećaja mogu pronaći posebna potpoglavlja koja se bave samim pojmom i fenomenologijom poremećaja, ali i druga potpoglavlja koja obrađuju problem tretmana datog poremećaja, te pravne aspekte analiziranog društvenog fenomena.

Na samom kraju, još jednom se valja pozvati na same autore: „Sumirajući navedeno, približavanje „zdravih“ i „bolesnih“, odnosno „dobrih“ i „zlih zločinaca“, nema nameru opravdanja ovih poslednjih. Osnovna ideja autora ove monografije jeste pre svega razumevanje razvojne prirode fenomena. Identifikacija svih onih činilaca koji mogu praviti razliku između konsenzualne seksualnosti koja nalazi zadovoljenje u privatnosti doma i agresivne, zlostavljačke prakse, na štetu drugoga, zahteva upravo analizu svih ovih nijansi“ (str. 402). Dr Nikola S. Petković i prof. dr Zoran Pavlović su na originalan, sveobuhvatan i holistički način prikazali kompleksnost društvenog fenomena seksualne (ab)normalnosti, i otvorili put za neka nova istraživanja na temu seksualnosti i seksualnih devijacija.

*Dr Aleksandra Marković**

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

* Naučna saradnica, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja. E-mail: aleksandra.markovici@hotmail.com

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2022 / Vol. XLI / 2-3 / 161-164
Prikaz knjige
Primljeno: 21. novembar 2022. godine
Prihvaćeno: 28. novembar 2022. godine
DOI: 10.47152/ziksi2022313

OBRAZOVANJE OSUĐENIKA: OD RESOCIJALIZACIJE DO TRANSFORMACIJE

Autorka: Ljeposava Ilijić

Tokom 2022. godine, u izdanju Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, iz štampe je izašla monografija *Obrazovanje osuđenika: od resocijalizacije do transformacije* autorke dr Ljeposave Ilijić, više naučne saradnice u pomenutom Institutu. Ovo izdanje je privuklo posebnu pažnju budući da se autorka dugi niz godina bavi analizom primene tretmana u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija, sa posebnim fokusom na kaznu zatvora, rad i obrazovanje osuđenih lica, a posledično i njihovom značaju na odustajanje od kriminalnog ponašanja.

Pored uvoda i zaključka, monografija se sastoji od šesnaest manjih poglavlja, koja prate osnovnu ideju autorke, a to je da se, u današnje vreme, bez obrazovanja i stručnog osposobljavanja ne može zamisliti tretman u zatvorima. Polazi se od holističkog pristupa obrazovanja odraslih, odnosno potenciranja na ličnu promenu i transformaciju pojedinaca, što u suštini predstavlja srž onoga što se naziva „rehabilitacijom“.

Upotrebljeni stil pisanja omogućava da se ovo delo sa lakoćom čita, što doprinosi njegovom značaju, ne samo u akademskom, već potencijalno i u praktičnom smislu, budući da je reč o temi koja predstavlja nepresušni izvor za unapređenje tretmana. Čini se da je od posebnog značaja i to što autorka sasvim umereno pravi istorijski osvrt na temu rada i obrazovanja osuđenih lica, dok centar svog interesovanja usmerava na srž problema u pristupu ovoj temi u savremenim sistemima izvršenja. Drugim rečima, istorijski deo je umanjen na uštrb onoga što može biti rešenje u dobu u kojem živimo.

Autorka polazi od stava da je vaspitni rad sa osuđenim licima, sa aspekta obrazovanja i stručnog osposobljavanja, prešao dug razvojni put i različite faze, koje su zavisile od nekoliko faktora, a pre svega od stepena razvoja društva, razumevanja prirode čoveka i njegovog ponašanja, ali i svrhe kažnjavanja. U osnovi, sve se svodilo na davanje odgovora na pitanje da li sam tretman tokom izdržavanja kazne zatvora daje adekvatne rezultate u praksi, u smislu smanjenja povrata. Budući da je koncept resocijalizacije neretko osporavan, samim tim su postojala lutanja i u pogledu ne

samo nužnosti postojanja, već i načina sprovođenja obrazovnog tretmana u ustanovama za izvršenje kazne zatvora.

Današnje forme obrazovanja osuđenika u zatvoru, u razvijenim zemljama, prate savremene tendencije u obrazovanju, koje se ogledaju u primeni inovativnih oblika nastavnih metoda, poput učenja na daljinu, individualnog pristupa svakom osuđeniku, i stručnog osposobljavanja i obuka za ona zanimanja koju su deficitarna na tržištu rada. Obrazovanje je rezultat samostalnog izbora osuđenika, sredstvo koje može biti dvostruko od koristi, najpre da se nadoknadi sve ono što je propušteno u ranijem školovanju, a potom da se omogući preuzimanje odgovornosti pojedinca za sopstveno ponašanje, unapređenje lične sposobnosti, te formiranje društveno prihvatljivog identiteta.

Jedan od osnovnih problema na koji se ukazuje, jeste to što se beleži rast zatvorske populacije širom Evrope (*može se reći i sveta*) koje dovodi do prenaseljenosti zatvora, što doprinosi tome da opada kvalitet sprovođenja tretmana pa samim tim i obrazovanje opada na listi prioriteta zatvorskih sistema. Ova problematika, dodatno je pojačana nedostatkom materijalnih i kadrovskih resursa unutar samih ustanova za izvršenje krivičnih sankcija. Iz navedenih razloga, autorka je nastojala da prikaže razvojni i transformativni put obrazovnog procesa u zatvorskim ustanovama, prikazujući sve prednosti holističkog pristupa obrazovanju odraslih u zatvorima, naspram savremenog koncepta rizika, koji u prvi plan stavlja razvoj pojedinih veština kod osuđenika.

Posebno se ukazuje na neophodnost motivisanja osuđenika, ali i poboljšanja kvaliteta i efikasnosti zatvorskog obrazovanja, što se čini povećanom saradnjom u samom zatvoru između različitih aktera, povećanom saradnjom između zatvora i lokalnih zajednica, kao i inovativnim metodama učenja. Ovakvi metodi učenja zahtevaju obučene nastavnike i predavače, sa dobrim andragoškim i pedagoškim veštinama, kao i razumevanje potreba osuđenika. Navedeno treba da doprinese da obrazovanje i obuke ne budu samo puki element u tretmanu, već da omoguće da osuđenik stvori određena znanja i veštine, koje mu mogu biti od značajne koristi po otpustu sa izdržavanja kazne zatvora. Ne treba zanemariti činjenicu da sve ovo nije dovoljno, ukoliko ne postoji adekvatan postpenalni prihvat. Upravo, jedan od razloga zbog kog se insistira na obukama za deficitarna zanimanja na tržištu rada, ležu u tome što bi trebalo da olakša pronalazak zaposlenja nakon izdržane kazne zatvora. Ta karika je nužna na putu ka smanjenju povrata.

Autorka pravilno ukazuje da je veoma važno napomenuti da je zatvorsko obrazovanje različito od obrazovanja odraslih u slobodnoj društvenoj zajednici, ono nije nezavisno, već deluje u senci kaznenog sistema koji je promenljiv. Obrazovni tretman je ranjiv na populističke promene u ideologijama, više nego neki drugi segmenti rada sa osuđenima u zatvoru. Zbog toga, i pored prisutnih promena u sferi obrazovanja u zatvoru, i dalje treba da se poštuju osnovni principi i preporuke o obrazovanju koji su sadržani u preporukama Saveta Evrope. Na vrlo detaljan način, u monografiji je dat prikaz osnovnih pravila ili standarda koji su utvrđeni relevantnim međunarodnim dokumentima, poput Evropskih pravila o zatvaranju. I pored niza pravila i preporuka, autorka ističe da su retke zemlje koje su dosledne u

njihovoj implementaciji. Treba imati u vidu da već pomenute preporuke Saveta Evrope ipak nemaju pravnu obaveznost.

Na više mesta, ukazuje se na to da je savremena kaznena politika usmerena ka prilagođavanju trenutnoj situaciji kontrole kriminaliteta, dok se kaznena strategija opisuje kao simboličko poricanje dualističkih poteškoća i koja predstavlja sukob u srcu savremene politike, a ne racionalno diferenciran odgovor na različite vrste kriminalnog ponašanja. Jedno od osnovnih stremljenja autorke, jeste da ukaže na značaj povratka ideji rehabilitacije, odnosno resocijalizacije, suprotstavljajući se ideji da „ništa ne deluje“. U tom smislu, posebno poglavlje je posvećeno razlikovanju „stare“ i „nove“ penologije, pri čemu je potonja skrenula fokus sa klasičnih pitanja krivičnog prava i kriminologije, koja su usredsređena na pojedinca, i preusmerila ga na aktuarsko razmatranje grupa prestupnika. Nova penologija se znatno manje bavi odgovornošću, greškama, moralnim senzibilitetom, dijagnozom ili intervencijom i postupanjem prema pojedincu. Umesto toga, ona se usmerila ka tehnikama za identifikovanje, klasifikovanje i upravljanje grupama poređanim po stepenu opasnosti. Njen zadatak je menadžerski, a ne transformativni. Praktičan menadžerski pristup u procesu izvršenja zatvorske kazne i upravljanju zatvorima, usmeren je na prikupljanje što većeg broja informacija koje omogućavaju donošenje odluka u procesu izvršenja kazne. I zaista, prilikom prijema osuđenih lica na izdržavanje kazne zatvora, najpre se vrši njegova procena rizika, na osnovu različitih instrumenata koji u sebi sadrže niz statičkih i dinamičkih faktora, na osnovu koje procene se dalje određuje program postupanja.

Neposredno pre zaključnih razmatranja, autorka navodi primer dobrog pristupa osuđenima i obrazovanju u skandinavskim zemljama. Ovo ne treba da iznenađuje, budući da navedene zemlje karakteriše niska stopa zatvaranja, odnosno višegodišnje okretanje izricanju alternativnih krivičnih sankcija, ali i humani zatvorski uslovi. Posebno je značajno i to što su rezultati po pitanju smanjenja povrata znatno bolji, u odnosu na one sisteme koji se u najširem smislu mogu označiti „strogim“ u smislu politike izricanja krivičnih sankcija. U monografiji se ističe da je jedan od prioriteta zatvorskog sistema u skandinavskim zemljama rehabilitacija kroz formalno obrazovanje, budući da se obrazovanje smatra jednom od najvažnijih karika koja osuđenima može omogućiti život u skladu sa društveno prihvatljivim ponašanjem. Takođe, navodi se da se sve aktivnosti koje sprovode vaspitno-korektivne službe zasnivaju na pet osnovnih premisa: humanističko shvatanje čoveka i njegovih prava, pružanje pravne sigurnosti i jednakog tretmana za sve osuđenike, stav da su lica koja su izdržala kaznu zatvora nadoknadila svu štetu nastalu učinjenim krivičnim delom (*cilj je uklanjanje stigme nakon otpusta iz ustanove*), princip normalnosti i prevencija izvršenja novih krivičnih dela. Izvršenje zatvorske kazne bazirano je na Evropskim zatvorskim pravilima, uz praksu da je kazna zatvora *ultima ratio*.

Najzad, u zaključnim razmatranjima, autorka jasno zauzima stav da je holistički pristup obrazovanju, koji potencira razvoj celokupne ličnosti osuđenika, ključni potencijal za transformaciju osuđenika, postizanje pozitivnih promena u ponašanju i osnovni faktor uspešne socijalne rehabilitacije i reintegracije. Drugim rečima, ovakav humaniji pristup, vraća nas na osnovne ideje resocijalizacije i popravljanja učinioca, naspram koncepta korporativnog menadžerskog upravljanja zatvorima i

grupama osuđenika. Ovakav pristup, ujedno odražava i sve savremene standarde, kojih bi se trebalo držati, a u praksi ih unaprediti. Iz tog razloga, izražavamo nadu da će u vremenima koja predstoje, možda baš zatvorski sistem u Republici Srbiji napraviti iskorak. Svakako, bilo kakvim promenama, trebalo bi da prethodi detaljno istraživanje, odnosno analiza postojećeg stanja u sferi obrazovanja i stručnog osposobljavanja osuđenika u našem sistemu.

*MA Nikola Vujičić**

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

* Istraživač saradnik, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu. E-mail: nikola.vujcic.law@gmail.com

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2022 / Vol. XLI / 2-3 / 165-168
Prikaz projekta
Primljeno: 02. decembar 2022. godine
Prihvaćeno: 17. decembar 2022. godine
DOI: 10.47152/ziksi2022314

PRIKAZ PROJEKTA: PRISONLIFE

Nosilac projekta i članovi tima

Projekat PrisonLIFE je podržan od strane Fonda za nauku Republike Srbije, u okviru javnog poziva IDEJE. Predviđeno trajanje projekta je tri godine. Broj Projekta: 7750249, sa nazivom: *Assessment and possibilities for improving the quality of prison life of prisoners in the Republic of Serbia: Criminological-penological, psychological, sociological, legal and security aspects.*

Nosilac projekta je Institut za kriminološka i sociološka istraživanja čija naučno-istraživačka tradicija traje već duže od šest decenija. Institut se bavi izučavanjem etiologije, fenomenologije i prevencije kriminaliteta i socijalnih devijacija i u njemu je, do danas, realizovano više desetina fundamentalnih i primenjenih naučnih istraživanja iz kriminologije i povezanih disciplina koja su rezultirala preporukama za reformu zakonske i javne politike i razvoj novih programa i strategija intervencija.

Projektni tim PrisonLIFE čine istraživači i istraživačice upravo sa Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja iz Beograda. Transdisciplinarnost koju nudi Institut omogućava razmenu i integraciju komplementarnih znanja, veština i stručnosti tokom istraživanja i diskusije o nalazima projekta sa različitih aspekata. Projektom rukovodi dr Milena Milićević, viša naučna saradnica Instituta. Projektni tim PrisonLIFE čine dr Ljeposava Ilijić, dr Olivera Pavićević, dr Ivana Stepanović, dr Janko Međedović, dr Ivana Stevanović, dr Ana Batrićević, MA Nikola Vujičić, MA Nikola Drndarević i MA Aleksandar Stevanović. U PrisonLife projekat je takođe uključena još jedna ustanova – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu. Članica tima sa ovog fakulteta je prof. dr Sanja Ćopić. Članovi i članice projektnog tima su se bavili širokim spektrom oblasti i tema koje su sa ciljem projekta direktno povezane – od psihometrije i kulturološke adaptacije do krivičnog prava, od kriminologije i penologije do socijalne rehabilitacije, viktinologije i rodnih studije.

PrisonLIFE ispituje kvalitet zatvorskog života

Kriminalitet i zatvorska kazna ostavljaju dalekosežne posledice kako na život osuđenih lica i njihovih porodica, tako i na širu društvenu zajednicu. Otud je u žiži interesovanja kriminologije i penologije proučavanje uzroka devijantnog ponašanja, kao i metoda njegovog sprečavanja.

Kada je reč o metodi prevencije kriminalnog ponašanja i recidiva (povrata), jedan od načina delovanja u pavcu specijalne i generalne prevencije kriminaliteta je i primena kazne zatvora, koja je usmerena na resocijalizaciju i rehabilitaciju osuđenih lica. Njena uspešnost zavisi od brojnih subjektivnih i objektivnih faktora. Neki od faktora obuhvataju krivično delo i ličnost osuđenih lica, odnose između osuđenih lica, kao i osuđenih lica i osoblja u zatvoru, ali takođe i arhitekturu zatvora, zatvorski sistem, upravljanje zatvorom i efikasnost tretmana. Svi ovi faktori se mogu objediniti pod zajedničkim nazivom kvalitet zatvorskog života, koji predstavlja centralnu temu i predmet istraživanja PrisonLIFE projekta.

Važnost ovog istraživanja se ogleda u istraživanju faktora koji mogu doprineti osuđenim osobama priliku za promenu i bolji život i odustajanje od kriminaliteta i sledstvenog smanjenja stope kriminaliteta. Drugim rečima, potrebno je sagledati na koje načine kvalitet zatvorskog života utiče na osuđenike, a u cilju ostvarenja što optimalnije resocijalizacije i društvene reintegracije osuđenika, kroz potencijalno drugačije osmišljavanje sistema izvršavanja kazne zatvora. Pored toga što je jedinstven u svakom zatvorskom sistemu, kvalitet zatvorskog života čini razliku između zatvorskog sistema kao isključivog sredstva kažnjavanja i kao resursa za resocijalizaciju. Otud je jedan od temeljnih faktora lične transformacije osuđenih lica upravo šira perspektiva koju nudi koncept kvaliteta zatvorskog života.

Ključ za uspešniji tretman i uticaj na resocijalizaciju, odnosno jedan od važnih faktora transformacije devijantnog ponašanja, predstavlja kvalitet zatvorskog života shvaćen u svojoj ukupnosti, dakle kao skup spoljašnjih i unutrašnjih faktora. Međutim, iako je predmet PrisonLIFE projekta fokusiran na kvalitet zatvorskog života, on se time ne iscrpljuje. Istraživanje se proširuje i na odnos kvaliteta zatvorskog života sa drugim subjektivnim faktorima poput depresivnosti, agresivnosti, mračnim karakteristikama ličnosti, kao i psihopatijom. Pored toga, često zanemaren u kriminološkim istraživanjima, rodni aspekt je uzet u obzir u okviru projekta čije istraživanje takođe obuhvata osuđenice.

Metod istraživanja kvaliteta zatvorskog života oslanja se na primenu instrumenta pod nazivom Merenje kvaliteta zatvorskog života (MQPL, Liebling et al., 2011). MQPL će biti kulturološki i lingvistički prilagođen za primenu u kaznenom sistemu Srbije, uz podršku prof. dr Alison Libling, direktorke Centra za zatvorska istraživanje na Institutu za kriminologiju Univerziteta Kembridž. Tokom projekta planirana je procena psihometrijskih svojstava i validacija MQPL skale na srpskom jeziku, zatim eksplorativno i komparativno istraživanje usmereno na razlike u kvalitetu zatvorskog života koje se odnose na sociodemografske, kriminološke i penološke karakteristike osuđenih lica u kaznenom sistemu Srbije. Utvrdiće se i povezanost

kvaliteta zatvorskog života sa već pomenutim subjektivnim kategorijama: blagostanjem, depresivnosti, agresivnosti, mračnim crtama ličnosti i psihopatije.

Projektne aktivnosti

Dosadašnje projekte aktivnosti se mogu podeliti u nekoliko faza koje paralelno teku. Prva faza se odnosi na aspekte samog projekta, odnosno fazu prikupljanja podataka koja se privodi kraju. Lingvistička i kulturološka adaptacija je bila početni korak i obuhvatala je dvostruki prevod, konsultacije sa prof. dr Libling, kao i sprovedene fokus grupe sa osuđenim licima. Nakon revidiranja, otpočela je faza prikupljanja podataka. Podaci za istraživanje se prikupljaju u pet različitih Kazneno-popravnih zavoda u Srbiji: Sremska Mitrovica, Požarevac (za žene), Požarevac-Zabela (za muškarce), Niš i Beograd-Padinska skela. Nakon prikupljanja podataka, planirana je statistička analiza podataka i interpretacija nalaza, kao i objavljivanje naučnih radova.

Druga faza se odnosi na diseminaciju rezultata, odnosno da se o projektu, njegovim aktivnostima, a potom i rezultatima, zaključcima i preporukama obaveštava naučna i stručna, ali i opšta javnost. Diseminacija rezultata se odvija kroz različite kanale komunikacije: u novinama NIN, na RTS-u Nauka, 13. Evropskoj noći istraživača, zatim kroz sajt¹, na kome se nalaze i edukativni blogovi koje se tiču tema u okviru projekta², kao i prisustva na društvenim mrežama (Instagram³, LinkedIn⁴, Facebook⁵, Twitter⁶, SoundCloud⁷, GooglePodcast⁸). Na društvenim mrežama se mogu pratiti aktivnosti projekta u realnom vremenu.

Određeni naučni radovi, koje karakteriše treća faza, su već proistekli iz projekta. Dva rada su objavljena u Zborniku instituta za kriminološka i sociološka istraživanja (Milićević & Ilijić, 2022; Ilijić, Milićević & Pavićević, 2022). Dva rada su objavljena i prezentovana na međunarodnim konferencijama na: Paliću - (Vujičić & Drndarević, 2022); i u Novom Sadu - (Milićević & Ilijić, 2022).

Navedeni radovi predstavljaju početnu tačku u proceni mogućnosti za poboljšanje kvaliteta zatvorskog života populacije osuđenih lica u Srbiji sa kriminološko-penološkog, psihološkog, sociološkog, pravnog i bezbednosnog aspekta. Krajnji cilj navedenih faza bi se ogledao u davanju empirijski i teorijski zasnovane preporuke za kreiranje budućih javnih politika, sa posebnim osvrtom na populaciju osuđenica.

¹ <https://prisonlife.rs>

² <https://prisonlife.rs/blog/>

³ <https://www.instagram.com/prisonlifeproject/>

⁴ <https://www.linkedin.com/company/82985561>

⁵ <https://www.facebook.com/prisonLIFEproject>

⁶ <https://twitter.com/prisonLIFEserb>

⁷ <https://soundcloud.com/user-187656749>

⁸ <https://tinyurl.com/4pbdybkc>

REFERENCE:

- (1) Milićević & Ilijić (2022). Osobe sa intelektualnom ometenošću i kršenje zakonskih normi – o pojedinim karakteristikama populacije i izazovima u izvršenju kazne zatvora. *Zbornik instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 41(1), 41-54.
- (2) Ilijić, Milićević & Pavićević (2022). Osvrt na početke proučavanja socijalne klime i razvoj instrumenata za procenu. *Zbornik instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 41(1), 75-88.
- (3) Vujičić & Drndarević (2022, July 16-17). *Offenders and their families in a digital environment: A case study of PCI Sremska Mitrovica*. Children and the Challenges of the Digital Environment: Palić, Serbia.
- (4) Milićević & Ilijić (2022, October, 27-28). *Starenje osuđeničke populacije – karakteristike, pitanja i perspektive*. Od detinjstva do prava na dostojanstvenu starost – ljudska prava i institucije: Novi Sad, Serbia.
- (5) Liebling, A., Hulley, S., & Crewe, B. (2011). Conceptualising and measuring the quality of prison life. *The SAGE handbook of criminological research methods*, 358-72.

MA Nikola Drndarević*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

* Istraživač saradnik, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu. E-mail: thanness@gmail.com

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2022 / Vol. XLI / 2-3 / 169-170
Sećanje
Primljeno: 19. decembar 2022. godine

SEĆANJE

Dr Jovan Ćirić
04.04.1960. – 12.12.2022.

Kad čujemo za iznenadni i prerani odlazak, onih koji su nam bliski, koji su nas voleli i koje smo voleli, ostanemo skamenjeni i nemoćni da zaustavimo krik u sebi. Za sve one koji su sa Jovanom Ćirićem podelili mnoge dane bratskog, prijateljskog i kolegijalnog života, vest da je požurio tamo „gde niko nikad nije zakasnio”, zazvučala je kao neistina. U toj neverici, „hrabrim” sebe da nije najviše živeo onaj koji je najviše godina brojao nego onaj koji je od života najviše osetio.

Sećanja me vraćaju na osamdesete godine i divne trenutke, koje smo počeli deliti u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja, i pre Ćirinog zaposlenja, uz jutarnju kafu, nas tada nekoliko mladih istraživača. Bili smo, kao i većina mladih, poletni i puni očekivanja. Ćiro je svojim optimizmom prednjačio. Naša okupljanja ličila su dugo na male književne kružoke jer smo „ozbiljno” raspravljali i iznosili utiske o pročitanim, a dotada zabranjenim knjigama, koje su tih godina punile police u knjižarama. Srećom, u to vreme, nije postojala kvantifikacija kao najjača mera nečijeg uspeha, pa se uspešnost merila kvalitetom napisanog i pročitano, slušali

smo savete mudrijih profesora i kolega da ne treba baš „trčati“ kroz istraživanja i pisanja.

Sledila su potom i naša učešća na naučnim skupovima: od Beograda do Herceg Novog, Budve, Kopaonika, Palića, Zlatibora.... Jovan Ćirić je plenio svojim jasnim, čitkim, slikovitim stilom pisanja, ležernim načinom izlaganja, pogotovo izborom raznovrsnih problema. Izgledalo je da se igra rečima dok je pisao i/ili duhovito govorio o ozbiljnim temama.

Dvehiljadite je Ćiro otišao iz Instituta za kriminološka istraživanja u Institut za uporedno pravo, gde je bio i direktor, da bi 2016. godine bio izabran za sudiju Ustavnog suda Srbije. Dok oplakujemo našeg Ćiru nije vreme da pišem o pravniku, naučnom savetniku, direktoru Instituta, sudiji Ustavnog suda i šta je još sve bio i o čemu je sve pisao. Doći će vreme da se time pribranije i određenije pozabave najbolji znalci i najstroži kritičari, i da kažu ono što se mora kazati o Ćirićevim naučnim dostignućima, za koja ne treba štedeti reči.

A on je, i pored svega toga, ostao ipak samo naš Ćiro, a više mu nije ni trebalo. Podjednako darovan umom, srcem i dušom, nikada nije otišao ni iz jedne ustanove u kojoj je radio. Svaku je na svoj način voleo, obeležio i njoj pripadao, kao da je time hteo da pokaže da pripada svima i da u njemu svak ima svoj kolegijalni ili prijateljski deo.

Pitam se – ko ga ne bi voleo kad je imao dušu za svačiju muku? Kad je sa osmehom širio ruke dobrodošlice? Kad je bio podrška, ne samo mladima, nego i onim malo starijima? Kad je pružao pomoć i onima koji je nisu tražili, a zahvalnost nije ni tražio niti očekivao? Kad je imao prijateljsko rame za svačiju bol?

Srdžba i ljutnja ga nije dugo držala. Ispričanu „uvredu“ uz kafu i po neki vragolasti komentar prašao je, pogotovo onima koji mu nisu prirasli srcu. Treba znati uživati u razgovoru i kafenisanju, a Ćiro je umeo i „s tih časova očigledne nastave nikad niko nije bježao“.

O njemu je, dugogodišnjim kolegama i prijateljima, lako govoriti. Ali mi „ocena“ koju je dobio od gledaoca emisije u kojoj je pričao o jednoj svojoj knjizi, da: „...odaje čovečinu širokih znanja i mudrih pogleda. Vidi se da je krv junačka, duša devojčka. Gladan bi ga čovek slušao jer je duboko, iskreno, znanjem nastanjeno i uzbudljivo“, uliva nadu da nisam „sestrinski“ subjektivna. Ako i jesam, neka sam – jedan je Ćiro!

„Kako si, šta radiš?“ – čula sam Ćirina pitanja raspoloženim glasom, poslednji put dan pre vesti da je zaspao zauvek, i kao da je tim razgovorom, ne znajući da je poslednji, naglašeno i podvučeno jedno nepomućeno prijateljstvo. Ovim rečima se ne opraštam od Ćire nego podsećam čitaoce na dragoceno vreme koje smo proveli radeći i družeći se. Onoliko koliko su naše uspomene žive toliko i On među nama živi.

Branislava Knežić

RECENZENTI KOJI SU RECENZIRALI RADOVE
TOKOM 2022. GODINE

Da recenzije rukopisa ne moraju biti reda radi napisane, blistavo su pokazali svojim očekivano odgovornim naučno-kritičkim vrednovanjem tekstova, recenzenti našeg Časopisa:

Šefika Alibabić, Filozofski fakultet, Beograd
Jovo Bakić, Filozofski fakultet, Beograd
Ljubiša Bojić, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd
Sanja Čopić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd
Jelena Dostanić, Fakultet za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić”, Niš
Hajdana Glomazić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd
Slađana Jovanović, Pravni fakultet Univerziteta Union, Beograd
Nemanja Kostić, Filozofski fakultet, Beograd
Marina Kovačević Lepojević, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd
Branislava Knežić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd
Leposava Kron, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd
Milana Ljubičić, Filozofski fakultet, Beograd
Aleksandra Marković, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd
Janko Međedović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd
Nermina Mehić, Univerzitet u Rijeci Filozofski fakultet, Hrvatska
Marijana Mladenović, Naučnoistraživački institut Panevropskog univerziteta Apeiron, Banja Luka, Bosna i Hercegovina
Olivera Pavićević, Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd
Natalija Perišić, Fakultet političkih nauka, Beograd
Branislava Popović-Čitić, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd
Srećko Potić, Visoka medicinska škola strukovnih studija „Milutin Milanković”, Beograd
Sandra Radenović, Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja, Beograd
Neven Ricijaš, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Zagreb, Hrvatska
Dušan Ristić, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad
Dragan Stanojević, Filozofski fakultet, Beograd
Dejan Stevanović, Klinika za neurologiju i psihijatriju za decu i omladinu, Beograd
Ana Vesković, Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja, Beograd
Anja Wertag, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, Hrvatska

UREDнице

TEHNIČKA UPUTSTVA AUTORKAMA I AUTORIMA ČLANAKA ZBORNIKA INSTITUTA ZA KRIMINOLOŠKA I SOCIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

1. Članak treba da bude obima do 20 strana kucanog teksta duplog proreda. Koristiti font Times New Roman, latiničnim pismom i veličinu slova 12.

2. Prva stranica teksta treba da sadrži: naslov rada, ime i prezime autora/autorke, apstrakt (do 150 reči) i 4-5 ključnih reči.

2.1 Odmah iza prezimena autora (na prvoj stranici) otvoriti fusnotu u kojoj treba dati naziv institucije u kojoj autor radi, zvanje autora i e-mail. U slučaju koautorskih radova, navesti podatke za svakog koautora/koautorke posebno.

Primer: Jovan JOVANOVIĆ*

2.2 U apstraktu moraju da budu jasno navedeni predmet i cilj rada, kao i osnovne teme koje će biti pokriveno.

3. Naslove pojedinih odeljaka u tekstu dati u sledećem obliku:

1. Naslov odeljka (Times New Roman, 12, Bold)

1.1. Podnaslov 1 (Times New Roman, 12, Regular)

1.1.1. Podnaslov 2 (Times New Roman, 12, Italic)

Primer: **1. Službe koje pružaju pomoć žrtvama**

1.1. Kategorije korisnika

1.1.1. Žene i deca

4. Koristiti **harvardski sistem citiranja**. Na kraju citata u tekstu otvoriti zagradu i u njoj upisati prezime autora, godinu objavljivanja i broj strane.

Primer: (Stevanović, 2009: 152).

Kada ima dva ili tri autora trebalo bi ih odvojiti zapekom (npr. Knežić, Savić, 2012).

Kada ima preko tri autora, trebalo bi navesti prezime prvog autora uz dodatak "i dr." (npr. Hawley i dr., 2013).

U slučaju da dva autora imaju isto prezime, navesti i prvo slovo njihovih imena (npr. I. Stevanović, Z. Stevanović, 2015).

Kada se navodi sekundarni izvor, potrebno je napisati "prema" (npr. Ćopić prema Nikolić-Ristanović, 2011).

Ukoliko se navodi više radova različitih autora u istoj zagradi potrebno ih je razvojiti znakom tačka i zapeta (npr. Hannah-Moffat, 2005; Kemshall, 2002). U tom slučaju radove bi trebalo poredati prema prvom slovu prezimena.

4.1. U fusnotama davati samo propratne komentare, članove zakona i Službene glasnike.

4.2. Strana imena pisati izvorno.

5. Ukoliko se u tekstu nalaze slike ili tabele, na odgovarajućem mestu u tekstu uputiti na njih, npr. (Tabela 2).

Naslove dati iznad slika i tabela.

Primer: Tabela 1. Struktura viktimizacije prema polu

* Dr Jovan Jovanović je docent na Fakultetu...u Beogradu. E-mail: jovan@primer.net

6. Obavezno priložiti popis literature na kraju teksta. Navesti sve citirane bibliografske jedinice abecednim redom, prema prezimenu prvog autora. Ukoliko je za referencu dostupan DOI broj, neophodno je navesti u formatu linka (npr. <https://doi.org/10.47152/127442> ili <https://doi.org/10.47152/rkkp.58.3.1>).

Bibliografska jedinica treba da sadrži:

za knjige: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Milutinović, M. (1977) *Penologija*. Beograd: Savremena administracija.

za poglavlja u knjizi: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov poglavlja, u: prvo slovo imena (urednika), prezime (urednika), skraćena oznaka uredništva (u zagradi), naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača, broj prve i poslednje strane poglavlja.

Primer: Blagojević, M. (2013) *Transnationalization and its Absence: The Balkan Semiperipheral Perspective on Masculinities*. U: Hearn, J., Blagojević, M. & Harrison, K. (ur.) *Transnational Men: Beyond, Between and Within the Nations*. New York: Routledge, str. 261-295.

za članke u časopisima: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naziv članka, naziv časopisa (kurzivom), volumen časopisa (kurzivom) u zagradi broj časopisa i broj prve i poslednje strane članka.

Primer: Ivanović, M. (2015) Droga, umetnost, kriminal. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 34(4), str. 193-202.

za dokumenta preuzeta sa interneta: pored web strane upisati datum pristupa internet stranicama sa kojih su preuzeta.

Primer: <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>, stranici pristupljeno 5.10.2012

Pre web strane može stajati i ime autora (ako je poznat) kao i naslov teksta. U tom slučaju ispred web strane dopisati - dostupno na:

za zakone: pored imena zakona napisati u kom je Službenom glasniku objavljen.

Primer: Zakon o krivičnom postupku, Službeni glasnik RS, br.58/04.

za saopštenja sa naučnih skupova: prezime i prvo slovo imena autora, godina u zagradi, naslov rada, naziv konferencije (kurzivom), broj strane u knjizi apstrakata u zagradi, mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Petrušić, N, & Stevanović, I. (2011) *Pravna zaštita dece u Srbiji i međunarodni standardi. Prva godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije - Prava žrtava i EU: izazovi pružanja pomoći žrtvama* (str. 87-102). Beograd: Viktimološko društvo Srbije & Prometej.

za članke iz novina: prezime i prvo slovo imena autora, godina i dan u zagradi, naslov teksta, naziv novina, broj strane.

Primer: Jovanović, A. (2012, 5.decembar) Otkriveni plagijati naučnih radova, Blic, str. 5.

Moguće je navesti i web izdanje novina, kada se umesto strane stavlja - dostupno na:

a zatim web adresa stranice i datum pristupa stranici.

Dodatna napomena: U popisu literature ne sme biti bibliografskih jedinica koje se ne navode u tekstu rada, a moraju biti sve jedinice koje se pominju, uključujući zakone, izveštaje, ali i web strane (koje idu u sekciju *Internet izvori* u okviru Literature).

7. Obavezno priložiti na kraju rukopisa: naslov rada, apstrakt i ključne reči na engleskom jeziku.

Radovi ne smeju biti već objavljeni, niti predati za objavljivanje na nekom drugom mestu.

TECHNICAL INSTRUCTIONS FOR THE AUTHORS JOURNAL OF THE INSTITUTE OF CRIMINOLOGICAL AND SOCIOLOGICAL RESEARCH

1. The article should be up to 20 pages-long with double space. The authors should use Times New Roman font size 12.

2. The first page should include: the title of the paper, the name and surname of the author, abstract (up to 150 words) and 4-5 keywords.

2.1. Right after the surname of the author (on the first page) there should be a footnote with the name of the institution the author is employed at, the title of the author and E-mail address. In the event that the paper is written in collaboration with other authors, these data should be provided for each of the authors.

Example: Jovan JOVANOVIĆ*

2.2. The abstract should include a clearly stated subject, research goals and the main topics which will be covered in the paper.

3. Headings should be written in the following style:

1. The title of the chapter (Times New Roman, 12, Bold)

1.1. Subtitle 1 (Times New Roman, 12, Regular)

1.1.1. *Subtitle 2* (Times New Roman, 12, Italic)

Example: **1. Services Supporting Victims**

1.1. Categories of Users

1.1.1. *Women and Children*

4. Authors should use the **Harvard Citation Style**. The quotation should be followed by the reference in the brackets containing author's surname, the year of publication and the page number.

Example: (Stevanović, 2009: 152).

If there are two or three authors, the surnames should be divided with a comma (example: Knežić, Savić, 2012).

If there are more than three authors, there should be only first author's surname followed by the "et. al" (example: Hawley i dr., 2013).

If two authors have the same surname, name initials should also be included (example: I. Stevanović, Z. Stevanović, 2015).

When referencing a secondary source, the reference should include "according to" (example: Čopić according to Nikolić-Ristanović, 2011).

If a single reference contains several books or papers, they should be separated with a point comma. (example: Hannah-Moffat, 2005; Kemshall, 2002). In this case surnames of different authors should be in alphabetical order.

4.1. Footnotes should include only following comments, articles of laws and official gazettes.

4.2. Foreign names should be written with original spelling.

5. If the paper includes images or charts, they should also be referenced. For example (Chart 2).

Captions should be written above the images or charts.

* Dr Jovan Jovanović is assistant professor at the University in Belgrade. E-mail: jovan@primer.net

Example: **Chart 1.** Gender structure of victimisation

6. It is obligatory to supply a list of references or bibliography at the end of the paper. It should include all the quoted references in the alphabetical order of surnames. If a DOI number is available, this information should be provided as a link (e.g. <https://doi.org/10.47152/127442> or <https://doi.org/10.47152/rkkp.58.3.1>).

A bibliography unit should include:

For books: author's surname, the name initial, the year of publication in the brackets, the title of the book (in italics), the location of publishing, the name of the publisher.

Example: Milutinović, M. (1977) *Penology*. Belgrade: Savremena administracija.

For book chapters: author's surname, the name initial, year of publication in the brackets, the name of the chapter, in: editor's name initial, editor's surname, eds. (in the brackets), the book title (in italics), the location of the publication, the name of the publisher, first and last page of the chapter.

Example: Blagojević, M. (2013) Transnationalization and its Absence: The Balkan Semiperipheral Perspective on Masculinities. U: Hearn, J., Blagojević, M. & Harrison, K. (ur.) *Transnational Men: Beyond, Between and Within the Nations*. New York: Routledge, str. 261-295.

For articles in magazines: author's surname, name initial, year of publication in the brackets, the name of the article (in italics), volume (in italics), the number of the magazine in the brackets and first and last page number.

Example: Ivanović, M. (2015) Drugs, Art, Crime. *Journal of the Institute of Criminological and Sociological Research*, 34(4), pp. 193-202.

For documents downloaded from the internet: web page, date of access.

Example: <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>, accessed on 5.10.2012

The name of the author and the title of the article can be written before copy/pasting the web page. In this case before the web address there should be added: "available at:"

For laws: the source or publication where the law was published should be added after the name of the law.

Example: Law on Criminal Proceedings, Official Gazette RS, No.58/04.

For reports from scientific conferences: surname, name initial, year in the brackets, the title, the title of the conference (in italics), page number in the book of abstracts in the brackets, the location of publication, publisher.

Example: Petrušić, N, & Stevanović, I. (2011) Legal Protection of Children in Serbia. *First Annual Conference of the Victimology Society of Serbia – The Rights of Victims and EU* (pp. 87-102). Belgrade: Victimology Society of Serbia.

For newspaper articles: surname, name initial, year of publication and the date in the brackets, the title of the article, the name of the newspaper, page number.

Example: Jovanović, A. (2012, December 5th) Plagiarising Scientific Papers, Blic, p. 5.

The author can also reference a web edition of a newspaper and in this case the reference should include "available at" followed by the web address and the access date.

Additional remark: The list of references must not contain units which are not quoted in the paper and must contain all the units which are quotes including laws, reports and web pages (web pages should be under the section *Online Sources* within bibliography).

Papers must not be already published, nor submitted for publication elsewhere.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343+316

ZBORNIK Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja = Journal
of the Institute of Criminological and Sociological Research / urednice
Branislava Knežić, Milena Milićević. - God. 1, br. 1 (1972)- . - Beograd : Institut
za kriminološkai sociološka istraživanja, 1972- (Beograd : Pekograf). - 24 cm

Tri puta godišnje.

ISSN 0350-2694 = Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
COBISS.SR-ID 5474306